

МЕШОВИТА ГРАЃА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА Књ. XXXIX

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XXXIX

Editorial board

Dragana Amedoski, Jelana Ilić Mandić, Srđan Katić, Ludmila
Kuzmicheva (Russia), Vladeta Petrović, Liliana Simonova (Bulgaria),
Isidora Točanac Radović, Gabriella Schubert (Germany)

Editor-in-chief

Srđan Katić

Belgrade
2018

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XXXIX

Редакциони одбор

Драгана Амедоски, Јелена Илић Мандић, Срђан Катић, Људмила
Кузмичева (Русија), Владета Петровић, Лилиана Симеонова
(Бугарска), Исидора Точанац Радовић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Срђан Катић

Београд

2018

Овај број *Мешовите грађе – Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Александра Фостиков, Невен Исаиловић УГОВОР О ЗАРУКАМА ВЛАДИСЛАВА II НЕМАЊИЋА И КОНСТАНЦЕ МОРОЗИНИ Венеција, 24. август 1293. године	7
Александар Фотић МАРСИЉИЈЕВ ПЛЕН: ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ О СЕЛИМА БЕОГРАДСКОГ ВАКУФА МЕХМЕД-ПАШЕ ЈАХЈАПАШИЋА	47
Гордана Гарић Петровић АУТОБИОГРАФИЈА ДР МИЛОВАНА СПАСИЋА	103
Марија Краљ НЕКОЛИКО ПРИЛОГА О ПОЉОПРИВРЕДИ КРАЈИНСКОГ ОКРУГА, ЗНАЧАЈУ ВИНОГРАДАРСТВА И УТИЦАЈУ ФИЛОКСЕРЕ 1891/1892. ГОДИНЕ	141
Урош Шешум ПРЕПИС СРПСКИХ ДОМОВА У БИТОЉСКОМ ВИЛАЈЕТУ КОЈИ ЈЕ ДАТ ГРЧКОМ КОНЗУЛУ У БИТОЉУ 1910.	187
Ана Столић СРПСКИ НАРОДНИ ЖЕНСКИ САВЕЗ И МЕЂУНАРОДНА АЛИЈАНСА ЗА ПРАВО ГЛАСА ЖЕНА. Изводи из Извештаја са конгреса Алијансе у Лондону 1909. и Стокхолму 1911. године	215
Биљана Вучетић ЈОВАН ЋИРКОВИЋ У УСПОМЕНАМА О ЉУДИМА И ДОГАЂАЈИМА У МАКЕДОНИЈИ СТЕВАНА СИМИЋА	233
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	259
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	262

Александра ФОСТИКОВ*

Историјски институт
Београд

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт
Београд

**УГОВОР О ВЕРИДБИ ВЛАДИСЛАВА II НЕМАЊИЋА
И КОНСТАНЦЕ МОРОЗИНИ
Венеција, 24. август 1293. године****

Апстракт: Уговор о веридби Владислава, сина краља Драгутина, и Констанце Морозини, један је од ретких сачуваних документарних извора овога типа и уједно једини који говори о склапању поменуте (пред)брачне заједнице. Оригинални примерци су изгубљени и данас је познат само превод на италијански језик у најмање четири преписа. Документ садржи бројне драгоцене податке о формалном обрасцу уговора о веридби, као и цртице о личностима из наведеног периода, а сматрао се и првим извором који помиње постојање Босанске епископије, иако то питање остаје отворено. У овом раду се доносе критичко издање најстаријег сачуваног преписа уговора (у преводу на староиталијански језик), разматрања о сачуваним примерцима, као и исцрпан коментар садржине документа (што укључује историјске околности настанка, контроверзе у вези са питањем аутентичности, дипломатичке особености и просопографске податаке).

Кључне речи: Владислав II Немањић, Констанца Морозини, Андрија III Арпадовић, Србија, Угарска, Венеција, уговор о веридби, средњи век.

* aleksandra.fostikov@iib.ac.rs

* neven.isailovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Уговор о веридби Владислава II, сина краља Драгутина и краљице Каталине, и Констанце Морозини¹, ћерке Микелеа (сина Албертина) Морозинија, прокуратора Св. Марка, према данас доступним подацима, сачуван је у најмање четири преписа на италијанском језику – једном старијем (из раног XVI века) и три млађа (настала у другој половини XVI века или касније).² До скоро се није знало да ли је наведене преписе још увек могуће наћи, али, захваљујући подацима из рада Миленка Веснића из 1902. године, који својевремено није привукао већу пажњу историографске јавности, они су у јулу 2018. идентификовани од стране аутора ових редова, те снимљени у Венецији.³

Проналазак ова четири преписа, међу којима и једног у аутографу Марина Сануда Млађег (1466–1536), који је уједно и најстарији међу сачуваним примерцима,⁴ омогућило је да се неке недоумице око података из самог уговора, као и око околности настанка првобитног акта барем делимично реше.

¹ Презиме ове породице се среће у облицима: Mauroceno, Morexini, Morosini, Moresini, Molesini, Маврижини. О презимену видети: P. A. Pacifico, *Cronica Veneta*, Venetia 1697, 285; G. F. Zanetti, *De nummis Regum Mysiae seu Rasciae, ad Venetos typos percussis commentariolum*, Venetiis 1705, 30; I. Kukuljević Sakcinski, *Ilirske porodice u Mletačkom plemstvu*, Arkiv za pověstnicu jugoslavensku 1 (1851) 48–49.

² M. Sanudo, *Le Vite dei Dogi*, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. It., classe VII, 800 = 7151, 319r; *Memorie storiche appartenenti a Tommasina Morosini*, Biblioteca di Museo Correr, Ms. Gradenigo Dolfin 211, 58–61; Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea codici, Storia veneta, *Genealogie Barbaro*, vol. V, b. 21, 334; M. Barbaro, *Discendenze patriizie*, Biblioteca di Museo Correr, Ms. Cicogna 2502, 214r–214v; M. P. Веснић, *Сумњива краљица*, Нова искра 4/12, Београд 1902, 367–370; P. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 21–22; M. Štefānik, *The Morosinis in Hungary under King Andrew III and the two Versions of the death of the Queen of Hungary Tommasina*, *Historický časopis – Historical Journal of the Institute of History of the SAS* 56 (2008), Supplement, 3–15.

³ M. P. Веснић, *Сумњива краљица*, 367–370.

⁴ Популарност Санудових дела о историји Венеције довела је до бројних преписа истих, те њихових допуна и измена. У модерној историографији још увек се разматрају не само Санудови извори, већ и везе између сачуваних рукописа – аутографа и каснијих преписа – као и између Сануда и других хроничара. О томе детаљније у: M. Sanudo il Giovane, *Le Vite dei Dogi (1423–1474)*, I tomo (1423–1457), eds. A. Caracciolo Aricò – C. Frison, Venezia 1999, VII–XXXI, са старијом литературом и пописом сачуваних кодекса. О разлозима настанка и развоју млетачких хроника видети: D. Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca 'di consultazione' veneziana nei secoli XIV–XV*, Archivio Veneto V/150 (1998) 5–57.

Рукописи и ранија издања

Уговор је први пут приредио и штампао Лудовико Антонио Муратори 1733. године, у оквиру дела поменутог Марина Сануда Млађег о венецијанским дуждевима (*Животи дуждева*), али пред собом није имао аутограф.⁵ Он је, заправо, радио на релативно верном препису из XVII века из Модене, који је садржао понеке разлике у тексту, пре свега језичке природе.⁶ Санудо је, као истакнути патрициј, имао увид у бројна, па чак и тајна документа, али треба истаћи да је за уговор о веридби можда дознао и кроз контакте са неким од савременика који су били припадници или сродници породице Морозини и који су могли поседовати дати акт, његов препис или превод.⁷

Да је у питању превод са српског на староиталијански (*вулгарни* тј. народни) језик саопштено је у белешци на крају акта, иза датума, али се не наводи ко је и када превод начинио. Да превод вероватно није потицао из Санудовог, већ из нешто ранијег времена могао би сведочити управо запис на крају акта: *E di servo fu tradido in vulgar*, који истиче да је текст са српског преведен на *lingua volgare*. Та одредница не помаже сасвим да хронолошки распон у коме је документ преведен буде знатно сужен, али упућује на касни средњи век (а највероватније XV столеће) када је појам *вулгарни* језик био најраширенији, као и обичај превођења на вернакулар, а не више превасходно на латински језик. Но, како нема података зашто је, по чијој одлуци и у које сврхе дошло до израде овог превода, тешко је дати било какву прецизну оцену о хронологији његовог настанка. Није јасно ни у којим је све облицима уговор изворно састављен и да ли су сви примерци (ако их је било више од једног пара) заиста истовремено

⁵ *Vitae ducum venetorum Italice scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCCXXI. usque ad annum MCCCCXCIII. Auctore Marino Sanuto, Leonardi filio, Patricio Veneto*, ed. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores XXII (=RIS XXII)*, Milano 1733, 771–772.

⁶ M. Sanudo il Giovane, *Le Vite dei Dogi (1423–1474)*, I tomo, VII–VIII.

⁷ *RIS XXII*, 772. До сада није објављено ново, критичко издање дела текста *Живота дуждева* у коме се налази уговор, већ је пажња поклоњена или ранијем периоду до 1180-их година, или времену у коме је Санудо живео. Аутограф прве књиге уопште није објављен, јер је Муратори користио препис из Модене. Уговор је, готово сигурно, сачуван и у другим преписима, али то тренутно нисмо могли утврдити. Важно је напоменути да у подацима богатој хроници познатој као кодекс Морозини (*Il codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094–1433)*, ed. A. Nanetti, Spoleto 2010, voll. 4), нема пронађених помена о овом уговору и уопште о веридби или браку Владислава II и Констанце.

састављени. Шта се десило са бар једним паралелним оригиналом на латинском језику и да ли је био изгубљен, док је српски примерак сачуван, па накнадно преведен, питања су која се за сада се не могу решити.⁸ У прилог мишљењу да је у питању нешто каснији превод или његова варијанта (из XV века), говорило би коришћење презимена у облику Морезини (Morexini), који се, изгледа, први пут јавља нешто касније у односу на друге варијанте истог, које су се чешће користиле у XIII и XIV веку у западноевропским, венецијанским, угарским и балканским (па и неким српским) документима, попут варијанте Мауроцени, Маурочени (Mauroceni), и то не само у латинским, већ и у италијанским исправама на венетском дијалекту.⁹ Наравно, можда се радило и о Санудовом прилагођавању (осавремењивању) приликом преписивања.

У Мураторијевом издању, сам уговор је донет између два друга акта везана за XIII век који се налазе усред поглавља посвећеног владавини дужда Антонија Венијера из раздобља последње четвртине XIV века. Без увида у оригинал није било могуће поуздано утврдити да ли се било која од те две белешке на неки начин односи и на уговор из 1293. или је са њиме повезана. Међутим, увидом у Санудов аутограф, утврђено је да се уговор заправо налази између две празне стране и представља уметак који, чини се, нема никакве везе са претходећим текстом, као ни оним који долази после њега. Испред уговора стоји уводна белешка о акту у пет редова: *Instrumento di matrimonio celebrato tra m(adonna) Costanza fia || di d(on) Michiel Morexini di d(on) Albertim, et il signor Vuladis||lao fiol dil signor Stephano re di Servia, ad instantia del ditto || d(on) Albertim, avunculo del signor Andreas Re di Hongaria || alqual re dapoi ditto signor Vul(a)dislao successe nel ditto regno.*¹⁰

⁸ L. Tomasin, *Il volgare nella cancelleria veneziana fra Tre e Quattro-cento*, *Medioevo letterario d'Italia* 4 (2007) 69–89. Исти аутор бавио се *вулгарним* (тј. народним) језиком и у другим радовима, који су нам овом приликом остали недоступни. Можда ће будућа филолошка истраживања и детаљно поређење преписа моћи да дају нешто прецизнији хронолошки оквир настанка превода акта. О схватању појма *lingua volgare* у XVI веку видети: C. Cittadini, *Trattato della vera origine e del processo e nome della nostra Lingua, scritto in vulgar Sanese*, Venetia 1601.

⁹ M. Štefánik, *The Morosini*, 4.

¹⁰ M. Sanudo, *Le Vite*, 319r. Уп. *RIS* XXII, 771–772. Овај запис са детаљем о наслеђивању престола налази се и у осталим сачуваним верзијама: M. Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r; *Memorie storiche*, 59. У верзији *Genealogie Barbaro*, 334, јавља се једино додаток који указује на то да је у питању угарски престо (*regno de Ungherie*).

Широј научној јавности акт је заправо постао познат преко дела Франческа Нардија „*Tre documenti della famiglia Morosini*“, који не наводи одакле је исти текст преузео, а који доноси и неколико додатних опаски о самој Констанци, као и догађајима који су се одвијали током њиховог брака, очито познатим италијанској хроничарској традицији. За разлику од текста уговора у издању Мураторија, исти је од стране Нардија објављен са извесним разликама, од којих за поједине није сигурно да ли их је сам Нарди унео, хиперкоригујући текст, или, пак, затекао у њему доступном препису.¹¹ Текст из Нардијевог издања био је, затим, преузет од стране Густава Венцела, који га је два пута објавио,¹² а своје место нашао је и у још неколико збирки током XIX и XX века.¹³ Превод текста донео је, својевремено, Станоје Станојевић, са мањим грешкама, према Нардијевом или неком од каснијих издања, објављених према његовом, што се види на основу изостанка последње реченице из Санудовог дела објављеног код Мураторија.¹⁴

Текст који је приредио Нарди више пута је изнова објављиван, односно приређиван, са мањим изменама у складу са гледиштима и егдотичким поставкама сваког приређивача (нпр. замена слова Л и В у имену Владислав, скраћивања, ортографско прилагођавање преписа), а често је указивано на то да је у питању позни превод-препис, но вероватно начињен на основу оригиналног акта. Такође, издање исте провенијенције је углавном коришћено и од стране истраживача, па су поједини елементи

¹¹ F. Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova 1840, 15–16. Нардијев текст нема реченицу о преводу, поједине речи су нешто другачије транскрибоване, а текст се донекле разликује у појединим речима и детаљима. Нарди не наводи одакле текст преузима, па остаје непознато да ли је сâм унео измене.

¹² G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* V, Pest 1864, 92–93, dok. 58; *Idem*, *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból* I, Budapest 1874, 419–420, dok. 398 (128 bis).

¹³ L. Tettoni – F. Saladini, *Teatro araldico, ovvero Raccolta generale delle armi ed insegne gentilizie delle più illustri e nobili casate che esisterono un tempo e che tuttora fioriscono in tutta l'italia: illustrate con relative genealogico-storiche nozioni* III, Lodi 1843, под ставком Моросини. М. Wertner, *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*, Temesvár 1891, 64; *Idem*, *Die königlichen Nemanjiden. Beiträge zur Kenntnis der ung.-serbischen Beziehungen*, Ungarische Revue 12/8–9 (1892) 569. Сва три издања су текст преузела од Нардија, с тим што су последња два експлицитно идентификовала спорни израз уз име епископа Василија као придев „босански“. Такође према Нардијевом издању, уговор је објавио и Јован Радонић (Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље* I–1, Београд 1934, 83–84).

¹⁴ S. Stanojević, *Bračni ugovor srpske kraljice Konstance*, Narodna Starina 4 (1923) 69, са репродукцијом једног портрета.

текста, попут Санудове белешке испред уговора и записа о преводу испод истога, измакли пажњи историчара, као и разлике између вишеструких преписа. Додатно треба навести да документ, осим што је више пута коришћен у литератури или као једини помен ове брачне везе или као наводни први помен „Босанске епископије“, при чему је последњи податак и даље предмет расправе, није никада посебно коментарисан.

Једини изузетак, у некој мери, представља раније поменути рад Миленка Веснића о Констанци Морозини, који садржи и издање уговора, објављен у листу *Нова искра*. Међутим, тај чланак је остао незапажен, као и ауторови коментари и рад на анализи уговора и пописивању верзија истога, па и на идентификацији појединих личности које се у документу помињу. Још тада је Веснић истакао да, осим постојећих издања, постоје барем још два сачувана преписа у оквиру старијих наративних дела – један старији и један млађи – од којих он доноси онај језички савременији, сачуван у зборнику *Discendenze Patrizie*, Марка Барбара, у књизи V, на страни 214 (ради се о примерку у млетачком градском музеју – Музеју Корер), као и репродукцију једног од Констанциних портрета. У истом Барбаровом делу, на страни 208, налази се белешка да је Барбаро лично видео документе које је, у некадашњој кући Албертина Морозинија чувао његов наследник.¹⁵ Веснић уједно преноси Барбарову искривљену традицију да је Владислав II Немањић наследио Андрију III Арпадовића (због мајке званог Млечанин, па и Морозини) на угарском престолу, што може бити резултат погрешног схватања белешке коју је записао још Санудо – можда је првобитни смисао био да је Владислав наследио Драгутина на српском престолу. Са друге стране, Владислав јесте покушао да се домогне угарске круне, али му то није пошло за руком.¹⁶

За други препис, који није приредио, Веснић је напоменуо да садржи реченицу о преводу са српског на *вулгарни* језик, коју наводи и

¹⁵ *Ho veduto io Marco Barbaro quanto ho scritto nelle Istorie d'Ungharia e in casa di misser Zan Battista fu de misser Giacomo da Sant' Angelo discendente del detto misser Albertin. Nella qual casa furono fatte le nozze della detta Tomassina, dove vidi le scritture delle nozze del detto Andrea II re d'Ungharia con Beatrice de Este del 1234 alli 14 maggio, e una scrittura come Ladislao figlio del re Stefano tolse per moglie Costanza Morosini figlia de Michiel figlio del detto Albertin fatta del 1293 alli 24 agosto, ed il detto privilegio del contrado di Boxina, e ducato di Schiavonia, tutte in carta bergamina* (M. Barbaro, *Discendenze patrizie*, Biblioteca di Museo Correr, Ms. Cicogna 2502, 208r).

¹⁶ *Ladislao figlio di Steffano Re de Servia, ad istanza di Albertino avuncolo di Andrea Re d'Ungharia, al quale poi il detto Ladislao succedette nel Regno* (M. Barbaro, *Discendenze patrizie*, Biblioteca di Museo Correr, Ms. Cicogna 2502, 214r). Видети и нап. 10.

Муратори, те да је, бар судећи према језику, у питању донекле различита и старија варијанта. Навео је да се исти налази у оквиру рукописа *Memorie storiche appartenenti a Tommasina Morosini madre di Andrea III re d'Ungheria il Veneto*, у истом музеју.¹⁷ Тај рукопис је такође коришћен приликом састављања овог рада.

Свакако да су прва копија и/или превод настали у периоду од 1293. до прве половине 15. века, када се тај уговор већ помиње у неким хроникама.¹⁸ Без комплетног увида не само у постојећа издања, већ и у друге идентификоване и евентуално још увек неидентификоване преписе, те њиховог поређења, не може се поуздано рећи који је најстарији и најприближнији оригиналном уговору. На основу тренутно расположивих сазнања, највише поверења треба дати Санудовом аутографу прве књиге дела *Животи дуждева*, као најстаријем сачуваном и изворној словенској ономастици најближем примерку. Санудов текст показује одређене језичке специфичности у односу на друга издања¹⁹, те нема учестало навођење презимена Моросини – оно се у акту јавља само уз Албертина и његове сроднике. Презиме се, иначе, појављује и уз Микелеа у верзији коју је објавио Нарди, па и код Веснића, у поменутом рукопису *Discendenze Patrizie*, додуше само једном. Веснићева тврдња да старији језик баштини и спис *Memorie storiche* не може се јасно образложити, нити потврдити, након стеченог увида у текст.²⁰

¹⁷ М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 367–370. Уп. *RIS XXII*, 770–771. Веснић је послао и фотографију кружног Констанциног портрета, објављеног у истом годишту истог листа, у броју 8 (Нова искра 4/8, Београд 1902, 233). Да је Барбаро видео оригинале бројних докумената породице Моросини наводи и: М. Štefánik, *The Morosinis*, 14, fn. 52. Исти као један од рукописа Барбаровог дела наводи примерак у рукописном одељењу Мађарске академије наука: Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, 4976/7–8, Morosini V.

¹⁸ Овај брачни уговор, према Еуђенију Музатију, помиње Донато Контарини, у својој Хроници из прве половине XV века, чији се аутограф налази у Бечу, у Аустријској националној библиотеци (Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Handschriftensammlung, Cod. 6260). Рукопис се води као *Cronaca di Venezia di Donato Contarini*, односно као *Cronaca Veneta dall'origine della città fino al 1433 di Donato Contarini*. Е. Musatti, *La donna in Venezia*, Padua 1892, 220, 243. О Контаринијевом рукопису и цитирању докумената породице Морозини у његовој хроници: М. Štefánik, *The Morosinis*, 14, fn. 53.

¹⁹ Санудов текст одликује млетачки дијалекат његовог времена, но вероватно је да је он документ већ затекао преведен, тј. да превод потиче из ранијег времена.

²⁰ *RIS XXII*, 771–772; F. Nardi, *Tre documenti*, 15–16; М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 368–369.

Данас се као четири поуздано сачувана преписа могу навести рукописи на које је својевремено Веснић скренуо пажњу, а то су варијанте неколико нововековних дела сачуваних у Венецији, при чему је врло вероватно да акт садрже и други преписи ових дела, који су релативно бројни. У питању су: 1) Marino Sanudo [il Giovane], *Le Vite dei Dogi* (Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. It., classe VII, 800 = 7151, 319), аутограф из раног XVI века; 2) Marco Barbaro, *Genealogie Barbaro* (Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea codici, Storia veneta, *Genealogie Barbaro*, vol. V, b. 21, 334), примерак из XVIII века, текст из друге половине XVI века; 3) Marco Barbaro, *Discendenze patrizie* (Biblioteca di Museo Correr, Ms. Cicogna 2502, 214r–214v), примерак из XVIII века, текст из друге половине XVI века, и 4) *Memorie storiche appartenenti a Tommasina Morosini...* (Biblioteca di Museo Correr, Ms. Gradenigo Dolfin 211, 58–61) из XVIII века.²¹ Најстарији је Санудов рукопис, а Мураторијево издање, као што је речено, није приређено према овом рукопису (аутографу), већ по релативно верној копији из времена када се сматрало да је аутограф изгубљен.²² Марко Барбаро (у делу *Discendenze patrizie*) тврди, пак, да је користио архиву из куће потомака Албертина Морозинија. Чини се да је верзија, ближа савременом италијанском, којом је он располагао била та која је даље дисеминована, уз мање варијације у начину писања појединих речи.

Како овом приликом није могуће (а ни потребно) детаљније обрадити сва четири наведена примерка, нити скренути пажњу на сваки детаљ и разлику између истих (почевши од спољних обележја и описа сваког појединог кодекса, па до ситних текстуалних разлика), за основни текст изабран је онај који доноси Санудо, будући да се ради о најстаријем препису, који је уједно и најмање италијанизиран. Разлике у другим примерцима су наведене само тамо где је процењено да би то могло бити од значаја.²³

²¹ О рукописима детаљније видети на интернет страници: <http://www.nuovabibliotecamanoscritta.it>. Више о рукописима Барбарових дела у: D. Raines, *Cooptazione, aggregazione e presenza al Maggior Consiglio: le casate del patriziato veneto, 1297–1797*, *Storia di Venezia* 1 (2003) 1–64, посебно стр. 1–2, нап. 1.

²² M. Sanudo il Giovane, *Le Vite dei Dogi (1423–1474)*, I tomo, VII–VIII.

²³ У будућим истраживањима, осим детаљног сравњивања текстова овде наведених рукописа, потребно је стећи увид и у остале постојеће преписе.

Историјске околности и контроверзе

Уговор о веридби Владислава II и Констанце Морозини из 1293. задобио је пажњу јавности у више наврата и углавном се посматра и као брачни уговор, посебно због уводног регеста који га као таквог наводи.²⁴ Ипак, текст акта наводи на помисао да он представља тек један корак у склапању те брачне заједнице, а можда и само један у низу докумената насталих тим поводом. Ради се о формалном уговору о веридби (*sponsalia*), који уједно садржи и заклетву (*juramento*) коју, у одсуству будућих младенаца и младожењиних родитеља, могу да дају и њихови заступници. Исто тако, уговор доноси информацију да су брак најпре уговорили краљеви Стефан Драгутин и Андрија III Млечанин, на подстицај Андријиног ујака Албертина Морозинија, али је тек након потписаног и овереног уговора требало да се утаначе детаљи. Истиче се да Драгутин и Каталина узимају Констанцу за синовљево закониту жену, али да ће је и Владислав узети за закониту жену, те да ће се венчање и преузимање младе одиграти како буде и када буде уговорено, а нове заклетве ће се додатно положити. Стога се пре може рећи да сачувани споразум представља званичну веридбу у писаној форми, после којих је требало да уследи формално склапање свете заједнице и конзумација брака према свим правилима.²⁵ Сâм текст акта указује и на ширу политичку позадину, у којој се као главне фигуре истичу краљ Драгутин и ујак Андрије III – Албертино Морозини, активни учесник у угарској политици и олигарх у Славонији, као главни представници не само две породице које се брачно повезују, већ и две суседне територије у склопу Краљевства Св. Стефана.²⁶

²⁴ О сумњама у аутентичност и валидност акта: М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 367–370.

²⁵ J. Kirshner, *Marriage, Dowry, and Citizenship in Late Medieval and Renaissance Italy*, Toronto 2015, 21–27. Као пандан уговору из истог времена, који је такође у вези са познатим личностима из породице Морозини, могао би да се наведе онај који је склопљен 1286. између Албертина Морозинија и Алберта, грофа Горице, поводом брака Андрије Арпадовића (Албертиновог нећака, будућег Андрије III) и Кјаре, кћери Алберта Горичког. Тај уговор је далеко опширнији и детаљнији, те спомиње и конзумацију брака. V. Joppi, *Appendice ai Documenti Goriziani*, *Archeografo Triestino, ossia raccolta di memorie, notizie e documenti per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria, nuova serie* 19 (1893) [1894] 267–269.

²⁶ Детаљније о политичким догађајима тог времена, Андрији III, породици Морозини, али и Владиславу II, са увидом у хронологију, изворе, старију литературу и ставове у историографији у: I. К. Ткалчић, *Borbe naroda hrvatskoga za anžuvinsku kuću proti ugarskomu kralju Arpadovcu Andriji III*, *Rad JAZU* 34 (1876)

Када се план и остварио, односно када је млада преузета није познато, а у историографији се углавном подразумевало да је иста, 1293. година, уједно и година склапања брака. На сличан начин и легенде на сачуваним Констанциним портретима који потичу из каснијег периода такође наводе 1293, упркос необичностима у интитулацији које доводе у питање аутентичност података на тим легендама.²⁷ Прича о браку, са понеким детаљима, сачувана је и у италијанској традицији из ранијег периода,²⁸ а бележи је и рукопис *Memorie storiche* из Библиотеке Музеја Кореп.²⁹

Није познато ни када су преговори о браку почели, ни колико је брак трајао, нити како се окончао. Породице Немањића и Морозинија биле су у некој врсти контаката и у периоду уочи склапања заједнице, макар само посредством Дубровника и других градова у власти Венеције,³⁰ а

1–34; I. Kampuš, *Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića*, *Historijski zbornik* 43 (1990) 308–310, 313; Z. J. Kosztolnyik, *Did the Curia intervene in the struggle for the Hungarian throne during the 1290s?*, *Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon – A III. Nemzetközi Hungarológiai kongresszuson Szeged, 1991, augusztus 12–16. elhangzott előadások*, Vol. I, Budapest 1993, 140–158; H. Kekez, *Između dva kralja: plemićki rod Babonića u vrijeme promjene na ugarsko-hrvatskom prijestolju, od 1290. do 1309. godine*, *Povijesni prilozi* 35 (2008) 61–89; *Dizionario Biografico degli Italiani* 77, Roma 2012, s.v. Morosini, Albertino (E. Salvatori); A. Krstić, *The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, *Banatica* 26 (2016) 33–51; M. Štefánik, *The Morosinis*, 3–15.

²⁷ Н. Симић, *Једна историска нетачност у инскрипцији на портрету Констанце Морозини*, *Историски гласник* 3 (1954) 119–122.

²⁸ Ову традицију износи најпре Нарди, а затим и Тенкајоли, али проширену додатним подацима. Иста је сматрана сумњивом због тога што је аутори доносе без позивање на изворе. F. Nardi, *Tre documenti*, 9–10; O. F. Tencajoli, *Due Italiane Regine di Serbia*, *Le Pagine della Dante* 11/1–2 (1933) 7–11, са портретом. Уп. М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 370; Н. Симић, *Једна историска нетачност*, 120. У доста скраћеној верзији, исту традицију доносе и: F. Zanotto, *Il Palazzo ducale di Venezia IV*, Venezia 1853, 143; A. G. Legge, *Notes and Documents Relating to the Family of Da Lezze. An Heraldic, Historical, and Genealogical Study*, trans. J. A. Herbert, Norwich 1900, 51. О теми је било речи и у књижевности. Видети: М. Бојић, *Краљева јесен*, *Српски књижевни гласник* 8 (1912) 566–603. Већ средином XVIII века, приликом помена брака Констанце и Владислава, Владислав се у италијанској историографији помиње као син Стефана и нећак краља Србије, Уроша. А. М. Arrighi, *De vita et rebus gestis Francisci Mauroceni*, Patavii 1749, 2.

²⁹ *Memorie storiche*, 59.

³⁰ Још током 1281. Драгутин је издао повељу Дубровнику, где се тада на месту кнеза налазио Никола Маврижин. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 255–256, док. 77. Породица Морозини давала

разговори су, очито, почели уз помоћ Албертина и његове сестре Томазине, мајке Андрије III.³¹ Како је уговор склопљен августа 1293. године,³² било би за очекивати да су преговори почели бар неколико месеци пре тога, вероватно не после пролећа те године.³³ То се вероватно догодило када се ситуација у Угарској стабилизовала у корист Андрије III, а Браничево било укључено у оквире Драгутинове државе.

До лета 1292. Драгутин је, у угарском контексту, привремено био у блиским везама са Анжујцима са којима је, као и са Арпадовцима, био у сродничким односима. Због помоћи краљевића Владислава Карлу Мартелу Анжујском приликом покушаја преузимања угарског престола, Мартелов отац, Карло II Напуљски, доделио је Драгутиновом сину титулу херцега Славоније 18. августа 1292.³⁴ Међутим, управо у то време краљ

је кнежеве у Дубровнику и Задру, а њени представници јављају се и на месту заступника Венеције на Криту и у другим градовима и областима под млетачком контролом. М. Štefáňik, *The Morosinis*, 12.

³¹ Томазина се запутила у Угарску преко Задра септембра 1291, али, због потешкоћа на путу, бар до маја 1292. није стигла на одредиште. Албертино се, можда, већ налазио у Угарској где је постао жупан Пожеге и херцег Славоније. Занимљиво је да је краљ Андрија III током 1290-их поверавао Славонију час ујаку Албертину, час мајци Томазини која се јављала као *ducissa totius Sclavoniae, maritimarum partium principissam* и као *gubernatrix Citra Danubialium Parcium*. Са друге стране, исту територију је 1292. од анжујских претендента добио Владислав (II) Немањић, а на њу су полагали права и локални великаши, Бабонићи. Ј. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666, 186–189; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VII*, Zagreb 1909, 147–148; I. K. Tkalčić, *Borbe naroda hrvatskoga*, 19; М. Štefáňik, *The Morosinis*, 7; А. Krstić, *The Rival*, 39–40.

³² У појединим случајевима наводи се и 14. август 1293. као датум уговора, што може бити последица грешке преписивача или различитог предлошка. Веснић то бележи код Марка Барбара, а слично је и са делом *Historia Maurocenorum venetorum procerum ab exordio gentis usque ad viventes optimates (Biblioteca di Museo Correr; Ms. Correr 1399)*. F. Nardi, *Tre documenti*, 9; М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 370.

³³ Према правилима, после чина веридбе (*sponsalia*) следио је писани правни чин (*contractio matrimonii*), а затим и церемонија венчања. Некада су ти чинови били раздвојени месецима, а некада је све могло да се одигра веома брзо, како то сведочи и знатно касније уговарање династичког брака између Леонарда III Токо и Милице Бранковић 1463. године. Н. Зечевић, *Први брак Леонарда III Токо*, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 43 (2006) 156.

³⁴ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus VII*, 103; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 52. Изузетак представља став Симе Ћирковића, који је својевремено указао на то да је заправо у питању потврда,

Андрија III Арпадовић је уз помоћ мајке Томазине и ујака Албертина Морозинија, паралелног носиоца славонске херцешке титуле, спроводио широку дипломатску активност како би се осигурао у борбама око престола. Отопљење његових односа са Драгутином десило се још у време док су одржаване живе везе и са Анжујцима, у доба Драгутиновог и Милутиновог сукоба са куманско-бугарским властелинима Дрманом и Куделином око Кучева и Браничева, који се датира у 1292. Можда се већ тада називао план ближег породичног везивања угарског и „сремског“ краља.³⁵

Није позната Констанцина доб у време склапања уговора,³⁶ као ни да ли су она и Владислав у браку имали деце (и колико). У Владислављевом писму из 1323. наговештено је да је имао синове, али није познато да ли су они рођени у браку са Констанцом, нити колико су били стари.³⁷ Ако

те да је најпре ову титулу и земље Владислав II добио од краља Андрије III, али није нам познато на основу чега је то мишљење Ћирковић изнео – да ли просто на основу податка из самог акта који је уједно и потврда, или је имао увид и у неки други извор. *Историја српског народа* (=ИСН) I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 450 (С. Ћирковић). Исти податак коришћен је и касније. Како сам акт каже, у питању је Карлова потврда повеље његовог сина Карла Мартела за коју није познато када је издата. Видети: А. Krstić, *The Rival*, 39.

³⁵ То би подразумевало брак Владислава и Констанце склопљен 1293. и, изгледа, „необични“ брак Милутина са Јелисаветом, сестром Драгутинове жене Каталине (1292). М. Pandžić, *Diplomatičko-povijesna analiza povelje hrvatsko-ugarског kralja Andrije II (III) kojom se bribirskom knezu, hrvatskom banu Pavlu Šubiću podjeljuje nasljedno banstvo* (1293 g.), *Arhivski vjesnik* 16 (1973) 327–360; А. Узелац, *Под сенком Пса – Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 205–210; М. Štefānik, *The Morosinis*, 3–15.

³⁶ Према доста познијој традицији, сачуваној у књижевности, Констанца се удала са 14. година. *El puñal de Cristal, por Julio Lecomte. Traducción de C. Frontaura XL*, *La España IX/2348* (14.12.1856). У акту се не јавља њено обећање или зато што је била малолетна или зато што се веридба обављала преко посредника. А. Фостиков, *Жена – између врлине и греха*, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 336–340; J. Kirshner, *Marriage*, 23–24. У време склапања брака Владислав је свакако био пунолетан, а вероватно и нешто старији, пошто се као дечак јавља поред оца у Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима, за коју се сматра да је осликана око 1283/1285, што би значило да већ тада није био дете, а 1292. је и награђен за личну помоћ Карлу Мартелу. М. Динић, *Однос*, 51; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 35–36.

³⁷ Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II дубровачком kneзу и општини*, *Стари српски архив* 1 (2002) 33–35. Каснији Троношки родослов бележи да је Владислав имао само кћери, али је још Иларион Руварац искључио тај податак сматрајући да није веродостојан. *Србскій лѣтописаць изъ почетка XVIгъ столѣтiя* (прир.

се прихвати постојећа теза да се 1308/1309. године Владислав, а не његов брат, јавља као потенцијални младожења у преговорима о браку са ћерком Ладислава Апора из рода Кан, брак Владислава са Констанцом морао је да буде окончан пре тога.³⁸

Због бројних питања о орођавању Немањића и породице Морозини и догађајима који су до тога довели, неопходно је нешто детаљније анализирати спорне податке из италијанске традиције и легенде Констанциних портрета. Данас није познато које су изворе старији хроничари и историографи користили. Од доступних рукописа који садрже препис превода уговора шири наратив бележи само спис *Memorie storiche*.³⁹ Нарди, осим Ђузепеа Ричија, не помиње своје друге изворе, а то не чини ни Тенкајоли. Уопштено посматрано, све верзије се слажу да је Констанца постала *краљица*, удавши се за *краља Србије*, да је била мудра жена која је знала да удели добар савет, а супруга је охрабривала да подржава праву, хришћанску веру и да се истрајно брани од непријатеља. Времена су била неповољна и краљ је стално ратовао, па тако и са „варварима“, а било је метежа и у „дворским питањима“ тј. са дворанима. Након њене смрти почело је расуло у држави. Констанца је упамћена као вољена краљица, а њено име је дуго поштовано у целом „Српском краљевству“. Према Тенкајолију, Констанци је пред одлазак мужу направљена велика прослава, а у Србију је стигла преко Трста, Хрватске и Угарске, са пратњом. Основала је неколико цркава, као и коначишта за ходочаснике у Свету земљу и била је посвећена католичанству.⁴⁰

Ј. Шафарикъ), Гласникъ Друштва србске словесности 5 (1853) 56; И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Зборник Илариона Руварца I, Београд–Сремски Карловци 1934, 14, нап. 11. По Руварцу, летописац је то написао како би се оправдао прелазак права на круну на Милутинову линију Немањића, јер одмах након тих речи доноси управо податак да је из тог разлога круна остала Стефану Дечанском.

³⁸ М. Динић, *Однос*, 64–67; А. Krstić, *The Rival*, 44–45.

³⁹ „*Questa Veneta patrizia per nascita; Regina di Servia per sponsali; e Figliola di Michaele Senatore per natura; fu moglie di Vladislao Re di Servia, figlio di Stefano Re di Ungheria (!). Essa insegnò al marito il modo di vincere li sopravvenuti infortuni et il sistema di superare i barbari nemici col non temerli. Fu parimento guida al Popolo Cristiano accio facesse forza alli persecutori della Chiesa, e servi di compagna, e di sostegno al Re medesimo, perche con disonore della Fede non cedesse; ande se la Servia vittoriosa trionfò, tanto deve alla costanza della Regina, che sola con more veneziano e con sentimento creditato da propri Maggiori contro il parere de Consiglieri di Corte, mantenne nel Consorte il zelo della Religione, l'onore del Principato, et il desio della Gloria.*“ (*Memorie storiche*, 59).

⁴⁰ Ђузепе Ричи, на другој страни увода свог дела, каже: „*Constantia Mysiae regina que Vladislao pugnacissimo Regi nupta cum ingenti Italici nominis gloria maximus*

Иако се ниједан од ових података не може проверити јер аутори не наводе изворе, поједини елементи предања можда и почивају на историјским догађајима. У то време одвијала се династичка борба како у Угарској, тако и у Србији, али и сукоби са источним народима, те, макар формално, борба против јереси у Босни. Традиција је могла и да споји неке Владислављеве активности и активности његовог оца Драгутина. Краљевић је свакако и лично учествовао у бројним догађајима, као представник свог оца, анжујског претендента или Андрије III, а касније заступајући сопствене интересе. О раду Драгутина на преобраћању јеретика у „босанској земљи“ и њиховом привођењу „вери хришћанској“ говори још Данило II,⁴¹ а борбе са варварима можда су се односиле и на претходне године, на сукобе са Татарима и њиховим савезницима.⁴² Владислав је морао често ратовати, било ангажујући се у унутрашњим борбама у Угарској, које су скоро константно трајале не само за време краља Андрије III, већ и касније, било у сукобима између краљева Драгутина и Милутина, па се свакако може рећи да је у раздобљу 1293–1308 (а и касније) било метежа у његовој држави. Постепени крах Драгутинове, а тиме и Владислављеве државе започет је након 1308. године, учвршћивањем власти Карла I Роберта Анжујског (1301–1342) у Угарској, што је означило и коначни крај претензија Драгутинове породице на угарску круну.⁴³ Осипање Владислављеве територије након Драгутинове

virtutibus inter illas bellatrices gentes effulsit.“ J. Ricci Brixianus, *De bellis Germanicis libri decem... Aloysium Maurocenum, divi Marci procuratorem*, Venetiis 1649; F. Nardi, *Tre documenti*, 9; O. F. Tencajoli, *Due Italiane Regine*, 7–11. Нешто скраћена варијанта која садржи само наратив о побожности и борбама са варварима у: A. G. Legge, *Notes and documents*, 51. Да је Констанца добро саветовала супруга и да је била изузетно мудра казује и: F. Zanotto, *Il Palazzo ducale*, 143. Тенкајоли доноси и податак да је Владислав умро у Угарској 1326, у педесет и првој години живота. Видети и: F. S. Perillo, *Le favolose genealogie serbe dela nobiltà meridionale italiana*, Глас САНУ 404 (2006) 150–152.

⁴¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 41; Ј. Мргић, *Северна Босна: 13–16. век*, Београд 2008, 61, 192, са старијом литературом.

⁴² Татари су провалили у Мачву и друге године након крунисања краља Андрије III. С. М. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 11; А. Узелац, *Под сенком Пса*, 207–212. Андрија се највероватније крунисао крајем јула 1290. М. Štefáňik, *The Morosinis*, 6.

⁴³ *ИСН I*, 458–459 (С. Ћирковић). Док је, према причи о тровању, Томазина умрла пре Андрије, по појединим изворима она је живела све до 1311. или 1315. године, а неко време је боравила и у Угарској, да би се касније повукла са Албертином у Венецију. М. Štefáňik, *The Morosinis*, 12–13.

смрти такође је било постепено, да би до коначног слома дошло после победе Стефана Дечанског, који је Владиславу крајем 1323. године преотео Рудник. Према каснијим вестима, након губитка територија које су ушле у састав „Србије“ краља Дечанског, Владислав II се повукао у Угарску. Од 1324. Усора и Соли који су били у његовом поседу, нашли су се у титули његовог нећака, босанског бана Стјепана II Котроманића.⁴⁴

Ни предање о зидању цркава вероватно није сасвим без основа, пошто и српска традиција бележи да су Драгутин и његови синови Владислав и Урошић ктитори бројних цркава. О тој делатности нема поузданих података, али мора се прихватити као могућност да су исти макар формално учествовали, ако не у изградњи, онда у обнови или даривању бројних црквених објеката на својој територији још за живота краља Драгутина.⁴⁵ Ипак, што се тиче приче о томе да је краљица била поштована и ожаљена, треба се запитати да ли она представља тек надградњу приче о жалужу за Аном Дандоло или је заиста и за Констанцом туговало „Српско краљевство“, тј. тадашња земља краља Драгутина.⁴⁶

Са друге стране, српски извори не спомињу Констанцу, за шта може бити више разлога, међу које треба урачунати степен сачуваности грађе, али и споредну Владислављеву улогу у политици Милутинове државе у чијем су окриљу углавном настали сачувани наративни извори. Уз то, они углавном детаљније говоре о наследној линији владара династије Немањића, док се о женама, па и краљицама (част изузецима) мање писало. Што се тиче познате стране грађе, изумирање мушке линије

⁴⁴ Не зна се даље Владислављево кретање након борби око Рудника, али су борбе око Островице трајале и 1324. Последњи пут се наводи као жив 19. септембра 1326, у тестаменту Дубровчанина Вите Бобаљевића, али није познато где се тада налазио. А. Krstić, *The Rival*, 49–50.

⁴⁵ Тенкајоли, сматрајући да је Констанца умрла пре Владислава, доводи је у везу са Грачаницом на Косову, али се не зна да ли се ради о ауторовој конструкцији или о податку из неког извора. У склопу приче о Грачаници, мора се истаћи да се у домаћој традицији чува прича о ваљевској Грачаници, која исту везује за Драгутина. Та традиција, према досадашњим археолошким истраживањима, не може се поткрепити доказима. Ј. Мргић, *Северна Босна*, 193–200, 373, са старијом литературом. О грађењу цркава на територији краља Драгутина, односно на територији београдског православног епископа видети: Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 68. О Констанци као потенцијалном дародавцу млетачког диптиха из хиландарске ризнице видети: С. Радојчић, *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд 1982, 202.

⁴⁶ У то време одвојено се јављају Милутиново „Рашко краљевство“ и Драгутиново „Српско краљевство“, које страни извори јасно разликују, па овај помен „Српског краљевства“ у традицији вероватно одражава то двојство.

Арпадовића са Андријом III довело је до тога да нико из његовог окружења није састављао наративне изворе, док су проанжујски аутори бројни јер се радило о победничкој страни чија је историја бележена.⁴⁷ Ни у већини млетачких хроника ова веридба и потоња брачна веза нису нашле одраза, за разлику од приче о Томазини Морозини, мајци краља Андрије III.⁴⁸ Не познајући тачно изворе Нардија и Тенкајолија, можемо само претпоставити да су подаци о венчању и брачном животу Констанце Морозини и Владислава Немањића, осим кроз препис преведеног уговора о веридби, вероватно били забележени у делима чијим ауторима је та тема била од интереса, а то ће најпре бити Констанцини млетачки сродници, те понеки хроничари Венеције.

Када је реч о подацима изван уговора, најпроблематичније је називање Констанце краљицом, као и Владислава краљем, уз датум 1293. године, на њеним познијим портретима. Натпис на портретима гласи *Констанца Мавроџи(ни), краљица Србије, краља Владислава жена. 1293.* Те легенде су биле подвргнути критици због називања Констанце краљицом, а Владислава краљем 1293. године када он не носи титулу краља (већ, евентуално, младог краља). Слична критика веродостојности везивана је и за натпис са, такође познијег, портрета Ане Дандоло, који и сâм садржи поједине погрешне податке. Међутим, за то би се могло дати једноставно објашњење – сачувани портрети су настали највероватније у склопу наруџбине од стране Констанцине породице, вековима касније, а легенда је израђена на основу сачуваног уговора, када се изгубила свест о контексту и прецизности података. По тој логици, 1293. се не везује за настанак изворног портрета, нити сведочи о стању ствари те године, већ представља датум склапања брачног уговора, а титуле се односе на потоњи период или су преузете из традиције о томе да је Констанца била удата за српског краља, а која се налази и у делу Марка Барбара и сродним списима.⁴⁹

⁴⁷ Име Андрије III изоставља се сасвим у једном проанжујском извору. L. Margetić, *Neka pitanja tzv. Zagrebačke kronike i Popisa biskupa*, *Croatica Christiana Periodica* 17/32 (1993) 4–7.

⁴⁸ G. Dolfin, *Cronica dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto (origini–1458)*, tomo I, eds. A. Caracciolo Aricò – C. Frison, Venezia 2007, 272–273; *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo (origini–1362)*, eds. R. Pesce – A. Caracciolo Aricò, Venezia 2010, 105.

⁴⁹ Критички осврт на легенде и портрете у: Н. Симић, *Једна историска нетачност*, 119–122. Портрет Ане Дандоло оспорен је на основу погрешне године, те податка да је она унука Дандоло по женској линији. Но, то не може *a priori* послужити за оспоравање натписа са Констанциног портрета, посебно зато што чак и легенда

Поред тога, Констанца је, могла бити титулисана као краљица у складу са жељом за подизањем ранга чланова породице Морозини. Да је Констанца окончала живот у браку, а Владислав остао удовац, познато је такође само из традиције, а да се то вероватно десило пре 1323. указивала би чињеница да се у Владислављевом обраћању женином сроднику, тадашњем дубровачком кнезу Лудовику Маурочену, Констанца лично не спомиње, али рођачка веза да.⁵⁰ Ако се њена смрт догодила пре 1308/1309. није било ни легалне препреке да започну преговори око новог Владислављевог брака са ћерком Ладислава Апора, у складу са новим политичким околностима. У таквој поставци, брак је трајао највише петнаестак година, односно од 1293. до најкасније 1308/1309. године. У том случају Констанцина титула краљице била би накнадна конструкција, изведена или из белешке уз уговор чији је пун контекст заборављен, или на основу традиција породице Морозини која је сигурно била наручилац њених портрета.

У случају да је титула аутентична и да ју је добила током живота (и то не као супруга младог краља, већ краља с пуним ауторитетом те титуле), значило би да је поживела дуже и била у браку са Владиславом најмање до

на позном Анином портрету садржи поједине историјске чињенице везане за титулу, попут оне да је њен муж Стефан велики жупан, краљ Србије. И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица*, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 11–12, са изворима и старијом литературом. Констанцини портрети се различито датују. Више пута публиковани кружни портрет са натписом „*Constantia Mavroci Serviae Regina Vladislai regis vxor MCCXCIII*“, датира се у 16. или 18. век. Други, квадратни, репродукован је једино уз превод Ст. Станојевића. На њему се налази натпис са пуним презименом, који тече изнад главе: „*Constantia Mavrocena Servie Regina Vladislai regis vxor MCCXCIII*“ (S. Stanojević, *Bračni ugovor*, 69). Детаљније о разликама у: Н. Симић, *Једна историска нетачност*, 119–122. Приликом разматрања портрета припадника породице Морозини с краја XIII века треба истаћи да многи садрже разне хронолошке и титулатурне непрецизности у легендама (нпр. „*Albertinvs Mav Illyrici Prorex Perpetvvs MCCXCI*“ или „*Thomasina Mavrocena Hvngariae Regina Stephani IV Regis vxor Andrae regis mater MCCLXXXVII*“). Уп. М. Štefánik, *The Morosinis*, 4–5.

⁵⁰ Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 34–35, 41, 46. Иако није сигуран степен сродства, вероватно је да би се Констанцино име ипак поменуло у дубровачком контексту, макар у некој од пратећих белешки, да је иста у то време и даље била жива и у браку са Владиславом. Занимљиво је што се један Констанцин брат звао Алвисе (Алојзије), што је варијација имена Лудовико (Archivio di Stato di Venezia, *Miscellanea codici, Storia veneta, Genealogie Barbaro*, vol. V, b. 21, 333). Но, ради се само о спекулацији.

1316. и смрти краља Драгутина. Сматра се да је те године Владислав II на државном сабору примио од оца краљевство, непосредно пре Драгутиновог замонашења. Ако би то било тачно, Владислав не би могао бити младожења у преговорима са Апором, већ само његов млађи брат Урошиц. Тај брак је вероватно био реализован јер је папски легат Ђентиле навео да је Владислав Апор одбио његову сугестију да развргне споразум (*contractum*) о браку своје ћерке са шизматичким краљевићем.⁵¹

Владислав се, у време веридбе, свакако истиче као Драгутинов наследник, макар на територији свога оца као *краља Србије*, „сремског“ краља, односно владара „Сремске земље“, у зависности од извора.⁵² Годину дана раније (1292), у својој повељи, Карло II га назива *filius primogenitus illustris principis Stephani, regis Servie*, док свог сина Карла Мартела именује као *primogenito nostro, regi Ungarie...*, чиме их изједначава према принципу примогенитуре и признаје Владислава за легалног наследника краља Драгутина.⁵³ Нити у овде приложеном уговору, нити у Карловој повељи, Владислав ипак не носи титулу краља или младог краља. Међутим, његова интитулација *господин син краља Србије Драгутина и краљице Каталине*, садржи титулу *господин*, која управо у време краља Драгутина добија на значају. Уз Констанциног оца, Микелеа, налази се само белешка: *син господина Албертина*. Албертино се, као ујак Андрије III, назива *господин ујак угарског краља*. Све ове личности означене су термином *don* (изведеница од *dominus*), док се за појединце међу сведоцима користи искључиво облик *messer* (изведеница од *meus senior*), који очито нема исти ранг. Епитет *dominus/domina* односио се само на краљеве Андрију и Драгутина, краљицу Каталину, краљевића Владислава и Албертина Морозинија. Владислав наслов господина носи и неколико година касније (1296), бар судећи према натпису из Ариља, где је такође представљен као Драгутинов наследник, иако не као и директни наследник целе немањићке Српске земље (тј. и Милутинових територија). Као господин титулише се и касније.⁵⁴

⁵¹ Данило II, *Животи краљева*, 50–51. О смрти и замонашњу Урошица, као и чињеници да нема докумената који би указивали и шта је тачно томе претходило: А. Krstić, *The Rival*, 43–44.

⁵² О титулама краљ и господин уз Драгутиново име, господству над „Сремском земљом“ и разлици између помена Рашког и Српског краљевства, те територијама „сремског владара“ детаљније у: Ј. Мргић, *Северна Босна*, 59–65; А. Krstić, *The Rival*, 33–51, са прегледом извора и старије литературе.

⁵³ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus VII*, 103; А. Krstić, *The Rival*, 34, fn. 7.

⁵⁴ Тако се у Ариљу, осликаном 1296. године, Владислав налази испод десне руке Христа, чиме му је указано првенство у наслеђивању у односу на Урошица. Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 44–45, 52; А. Krstić, *The Rival*, 34–36, fn. 7, 12.

Питање је и када се и да ли уопште, као млади краљ или као краљ, Владислав крунисао. Судећи по његовом једином сачуваном писму из 1323. ни тада се није титулисао као краљ, већ исто као господин, те се и потписао као *раб Христов господин Владислав*, слично као и на једном од натписа на свом новцу. Тада се уз његов потпис не јавља чак ни име *Стефан*, које се пак уредно јавља на печату и једном типу новца (два подтипа) које је ковао. Ипак, у истом писму Дубровчанима, више пута користи формулацију *краљевства ми*, па и израз *двор краљевства ми*. И касније се у дубровачким актима о њему ипак говори као о краљу, а изгледа и да је тада још увек владао на својој територији, додуше смањеног обима, боравећи у свом двору, за који није познато где се тада налазио.⁵⁵

Мада се сматра да је Владислав за краља проглашен након Драгутинове смрти (или непосредно пре, уочи очевог замонашења), те за владара у очевим земљама, као и да тада почиње да кује новац, хронологија је ипак недовољно јасна, на шта су поједини аутори већ указивали посматрајући нумизматичку грађу. До сада је изнета могућност да је бар један од два ћирилична типа новца Владислав почео да кује у периоду између очеве смрти и заробљавања, иако су оба типа, изгледа, кована и касније све до 1323/1324. године, односно у раздобљу када је Владислав био у поседу Рудника, док за латиничне узорке није сигурно да ли су ковани у Руднику или негде другде, а исти се смештају на крај његове владавине, односно у период око 1324/1325. Такође се мора приметити да на његовом новцу нема титуле краља, за разлику од монете Стефана Драгутина, на коме се титула краља редовно јавља, изузев у једном случају, на ћириличном типу са формулацијом „раб Христу“, кованом у Руднику, који је и Владислав израђивао по истом узору.⁵⁶

Посматрано у временском следу, нема доказа да је, осим титуле господина Владислав носио било какву додатну титулу ни 1293. у време склапања уговора о веридби, ни 1296. у време када је осликан у Ариљу.

⁵⁵ Име места у акту је нечитко, али постоје мишљења да се радило о локацији у близини Рудника. Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 44–45; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 242.

⁵⁶ Драгутин је умро тек 1316. године, а сматра се да је пре смрти препустио Милутину право на круну српске државе, а власт у својој земљи, сину Владиславу (А. Krstić, *The Rival*, 47). Тип новца са „Раба Христу“ ставља се у раздобље 1310–1316, као и онај са латиничним натписом (*moneta...*) – *ИСН I*, 498 (С. Ћирковић); В. Иванишевић, *Новчарство*, 102–103, 238–239, 242; М. Одак, *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, Београд 2015, 154–155 (докторска дисертација у рукопису). О формулацији на Владислављевом печату видети: Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 39–40.

У дубровачкој белешци из 1313. забележен је такође само као Владислав, син краља Стефана.⁵⁷ Ако се, пак, узме да је допао заробљеништва након смрти краља Драгутина, и у њему боравио макар неко време, ако не и цео период од 1316. до 1321. године, питање је када и колико дуго је фактички био у поседу Рудника, те да ли је можда бар један тип новца почео да кује током или крајем Драгутиновог живота. Хронологија његовог држања Рудника доста је непоуздана. Нешто раније, у сукобима између Драгутина и Милутина, Рудник се налазио у Милутиновим рукама (1301. и 1302. године), док се у Драгутиновом поседу сигурно помиње тек 1312. Након тога се 1316. нашао у рукама Владислава II, званичног владара „у земљи отачштва“, вероватно са паузама, да би коначно постао посед Стефана Дечанског најкасније 1324. Ако би горе наведена теза била тачна, то би значило да је Владислав имао приступа овој ковници више година у време очеве владавине „Сремским краљевством“, него касније, у време самосталне каријере коју је, делимично, провео у заробљеништву. Ваља изнова приметити и да се владарско име Стефан уз његово име јавља на новцу (на чијем је реверсу приказан као краљ) и сачуваном печатном натпису, али не и у потпису.⁵⁸ Питање је да ли је име Стефан могао да понесе као планирани наследник оца и млади краљ, још за Драгутиновог живота, односно да ли је и пре очевог повлачења са власти управљао неком својом облашћу у својству престолонаследника или, на неки начин, угарског зета, на основу чега би Констанца понела титулу краљице Србије. Ако је владарско име понео тек по преузимању власти 1316. године, како се његов новац углавном и датује, остаје отворено питање да ли је дошло и до крунисања и чиме, или је титулу краља Владислав просто наследио, као и изглед монете (*mutatis mutandis*), тиме што је преузео очеву „Сремску земљу“.⁵⁹

Претензије Драгутиновог огранка Немањића на угарски престо, тежња да се његова линија врати и у посед немањићког трона и борбе за надмоћ са краљем Милутином, те подела територија у којој је Драгутинова

⁵⁷ *Monumenta Ragusina I, Zagrabiae* 1879, 36; М. Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7 (1961) 9; *ИСН I*, 462 (С. Ћирковић).

⁵⁸ М. Динић, *Однос*, 74; В. Иванишевић, *Новчарство*, 242; Н. Порчић, *Писмо краља Владислава II*, 35–36, 39–40, 44–45. О Владислављевом поседу Рудника: *ИСН I*, 498 (С. Ћирковић).

⁵⁹ Данило помиње само примопредају власти у Драгутиновој земљи, али о крунисању не говори ништа. Ипак, да политичка ситуација није била повољна за његове наследнике указују Драгутинове речи Каталини и Владиславу, односно свима по реду (*великом и малом*), како треба бранити земљу отачаства. Данило II, *Животи краљева*, 50–51.

држава (иако афилирана за Угарску) била сразмерна Милутиновој, наводе на помисао да је Владислав за живота свога оца, као сродник угарске краљевске лозе, могао да понесе какву високу титулу, па можда и да загосподари неким делом очеве земље. У складу са статусом краљевог ближег сродника, Владислав је, након 1293, могао на управу добити и неку угарску територију. Такође, назив краљ могао је, посебно у угарској пракси, да означава и краљевог сина, престолонаследника, што је могло повући за собом и сличну титулу његове супруге. Како је то својевремено указао Никола Радојчић, у оквиру дворске етикеције није немогуће да је, у неком тренутку, у складу са правом на наследство престола и угарском традицијом, и Владислав званично проглашен за *rex iunior*-а, постајући својеврстан савладар краља Драгутина.⁶⁰ Најзад, за разлику од портрета Томазине Морозини, на Констанциним нема представе круне на глави, већ иста носи неку врсту дијадеме. На кружном портрету, додуше, круна постоји, али почива на столу са њене десне стране, испод грба Морозинија. У вези са претходним разматрањима, за сада отворено питање остаје и време Констанцине смрти, јер о њој након брачног уговора нема више никаквих документарних података, већ само оних које баштини каснија италијанска хроничарска традиција.

Додатно, белешка о наследству престола коју доносе и сва четири преписа уговора у које смо имали увид може бити двојак тумачена – да је Владислав требало да наследи свог оца у „краљевству“, под којим су просто могле да се подразумевају и Драгутинове територије, односно да је то обухватало и претензије на Милутинове земље. Бар теоретски, он је могао да наследи и угарски престо, на који је полагао право преко мајке Каталине, ћерке краља Стефана V, а чему је могао помоћи и брак са Констанцом Морозини. Као блиски рођак (унук једног и индиректни зет другог угарског краља), у тренутку смрти Андрије III (1301), Владислав је могао имати двоструке претензије на круну св. Стефана. У вези са тим можда треба посматрати и каснији покушај успостављања династичке везе између Апора из рода Кан, који је тада поседовао угарску круну, и Драгутина Немањића који је могао да истакне како претензије свог сина, тако и сопствене.⁶¹ Но, како се наводи да је Владислав наследио

⁶⁰ С. Ћирковић, *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 13; Н. Симић, *Једна историска нетачност*, 121.

⁶¹ М. Динић, *Однос*, 65. Владавина Андрије III посматрана је као тренутак тријумфа Венеције која, преко породице Морозини, практично уједињује територије Угарске и Млетачке Републике, а 1298/99. Андрија даје Славонију у наследни посед Албертину, одређујући за наследника њега и његове мушке потомке, уколико сâм не буде имао синова, и предузима дипломатску активност да Албертину тај статус

краљевство, сасвим је јасно да то, у коначном исходу, није била Угарска. Коначно, треба поменути и да се, неколико деценија касније, више није говорило ни о тзв. *Маргаретином миразу*, ни о „*Сремској земљи*“ краља Драгутина, већ је слој новије традиције спомињао *Владислављеву земљу*, која је постала темељ даљих сукоба између каснијих српских и угарских владара.⁶²

Дипломатичка анализа и сазнајна вредност уговора

Сада је потребно кратко се осврнути и на особености самог уговора о веридби између Владислава II и Констанце Морозини и на податке које он доноси.

Већ смо навели да сматрамо да се најстарији сачувани препис превода документа налази у аутографу прве књиге Санудовог дела *Животи дуждева*, који се чува у библиотеци Марчана. Како је такође већ поменуто, уговор се заправо налази између две празне стране, на одвојеном листу папира који је уметнут, без икаквог јасног разлога, усред приче о времену дужда Антонија Венијера (1382–1400). Обгрљен је са два међусобно сродна документа, а ни они нису повезани са Венијеровом владавином. Готово да делује да је Санудо, радећи *Животе дуждева*, набасао на овај уговор и, због његове занимљивости или због свести о његовој релевантности, исти убацио усред текуће приче. Зашто на том месту – остаје непознато. Можда сасвим случајно. Изузев кратке белешке на левој маргини, насупрот наводу године, где је поново убележена иста, 1293. година, нешто тамнијим црним мастилом, само су на још неколико места вршене мање исправке или подебљавање делова текста.

Као превод, сачуван у неколико преписа, са углавном мањим варијацијама – случајним или са сврхом језичког осавремењивања или прилагођавања – акт је у суштини задржао мање-више исту форму у све четири анализираних варијанте. То указује на велику вероватноћу да све верзије вуку корен из јединственог извора и/или да су међузависне. Уговору који је посвећен правном чину закључивања веридбе свакако су претходили политички преговори који налазе одјек у тексту. Не дају се детаљна обавештења о току преговора, али је он вероватно резултовао

буде и признат. Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus* VII, 350–351; М. Štefánik, *The Morosinis*, 5, 12; М. Pandžić, *Diplomatičko-povijesna analiza*, 341, 346.

⁶² *Србскій љѣтописацъ*, 67; С. М. Ћирковић, *Земља Мачва*, 4, 12–14; А. Krstić, *The Rival*, 47–50.

неком врстом политичког договора након кога се сениорско-вазални однос надградио династичком брачном везом.⁶³ Уговор је првобитно писан на два језика – српском и латинском.

На почетку акта налази се вербална инвокација у тринитарној форми: *У име оца, сина и светога духа, амин*. Овакав облик представља редак елемент протокола српске канцеларије, али је био редован у угарској дипломатичкој пракси друге половине XIII века, као и у Дубровнику и у латинским канцеларијама тога времена уопште. У састављању акта учествовале су обе стране, а како је настао у Венецији, формулар је могао бити под утицајем млетачке латинске канцеларије.⁶⁴ За вербалном инвокацијом следи интитулација посланика краља Драгутина и његове породице – епископа Василија (са све формулом девоције, али без владарске множине) и Вита Бобаљевића. Иако је управо тај склоп понајвише чинио документ сумњивим, у недостатку грађе за поређење (а то се односи и на акте о веридби и на акте црквених лица), вероватно су овлашћени преговарачи заступали одсутне господаре и као ауктори (у смислу формулара) и као лица која полажу заклетву у њихово име. Поменути интитулација је повезана са присегом, па се може рећи да уговор има облик заклетве, иако не и заклетвени формални образац. Посланици су се заклели у име Драгутина, Каталине и Владислава, а правни чин, односно диспозитив, је двоструко обећање породици Констанце Морозини да ће се Владислав оженити Констанцом и да ће се тај договор поштовати. Заклетва се вршила на јеванђељу и часном крсту, а посланици су се заклели у душе својих господара. У склопу овог блока налази се и инскрипција у којој су поменути невестини сродници, као особе које примају заклетву.⁶⁵

На основу формулација у наставку, чини се да је заклетва заступника прихваћена, јер их је Драгутин за тако овластио, заклињући се и сам са породицом, у печатом овереној исправи о овлашћењу која је стога била састављена на српском и латинском језику.⁶⁶ Како су присега примљене, донета је одлука да се правни чин веридбе запише у форми исправе и то на латинском, од стране нотара Антонија, очито Млечанина,

⁶³ Одлике вазално-сениорског уговора, али без династичке брачне везе, дошле су до изражаја, по мишљењу Миљенка Панџића, и у повељи Шубићима из 1293, као и оној Бабонићима од 1. августа 1299. М. Pandžić, *Diplomatičko-povijesna analiza*, 327–360, посебно 341, 346.

⁶⁴ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012, 43–47 (докторска дисертација у рукопису).

⁶⁵ *Исто*, 62–97, 173–179, 243–246, 257–258, 262–264, 317–325. Израз „у век векова, амин“, на крају заклетве, може се схватити као својеврсна апрекација: *Исто*, 171–173.

⁶⁶ *Исто*, 338–346. О печатима: *Исто*, 209–236.

и краљевог (Драгутиновог) свештеника и несумњиво помоћног члана његове делегације – попа Братка. Исправа (тј. готово сигурно бар два примерка исправе – један српски и један латински, а можда и четири – два српска и два латинска) је требало да буде састављена у форми отвореног листа, овереног печатом (*ne facciano scrittura patente e sigillata*).⁶⁷ Тај посао је обављен у палати Констанциног деде, Албертина Морозинија, у Венецији, у присуству седморице сведока из круга Албертинових рођака и сарадника. Да се радило о најмање два примерка показује и белешка о записивању – наводи се да је овај, српски примерак (касније преведен на италијански) записан од стране попа Братка, и то са датумом западног типа – према ери од Христовог рођења – у форми: година, индикт, месец и месечни дан. Помен индикта био је својствен нотарским актима на Западу, али и исправама под утицајем византијске канцеларије на Истоку.⁶⁸

Треба додати да о изгледу печата нема никаквих напомена. Да је он постојао указивао би цртеж испод уговора у рукопису *Memorie storiche*, на коме, да ли због тога што састављач дела није имао увид у оригинал (што је много вероватнија опција) или због његовог мањка цртачког талента, стоји само златно обојена кружница у којој стоје слова L.S. (*locum sigilli*). Да ли то указује на могућност да се на исправи налазио златни печат – тешко је рећи.⁶⁹

У препису су сачуване и две белешке, које не чине саставни део акта – уводна, у којој се доноси регест са погрешкама и двосмисленом констатацијом о Владислављевом наслеђивању краљевства (оца Драгутина или угарског краља Андрије III?), те завршна којом се констатује да се ради о преводу са српског на народни (*вулгарни* тј. италијански) језик. Ове белешке се налазе у сва четири анализирана преписа, што додатно потврђује раније изнету тезу да сви они потичу из истог извора.

*

Питање аутентичности акта детаљније је размотрио Веснић, који износи сумње у валидност уговора, између осталог и у вези са идентификацијом неких поменутих особа. Оно што он, међутим, није могао да примети је да облици имена у Санудовом аутографу доста верно преносе изворне словенске облике – епископ је Василије а не Базилио, краљица Кателина а не Катарина, краљев поп Брат(ъ)ко а не Абависто и сл.

⁶⁷ Исто, 136–147, 162–171.

⁶⁸ Исто, 147–162.

⁶⁹ *Memorie storiche*, 61.

Веснић у млетачким изворима није пронашао помен нотара који је наводно исписао латинску верзију документа, мада се мора имати на уму да је то могао бити и неки од писара који су били у служби породице Морозини или неке од присутних личности.⁷⁰ Није познато ни ко је Братко, краљев поп (свештеник, а можда и духовник-исповедник), који се вероватно јавио у улози писара српске верзије јер је у младожењиној делегацији, уз епископа као њеног предводника, био најписменије, а истовремено и поверљиво лице. Вито Бобаљевић, припадник дубровачке породице Бобаљевића, јавља се, уз поменутог епископа, као главни изасланик краља Драгутина и гарант споразума, а о његовим добрим односима са Драгутином и Владиславом говоре и каснији подаци.⁷¹ Остављајући, начас, по страни питање идентификације поменутог Василија, осврнимо се на сведоке закључивања уговора. Тршћански епископ се може идентификовати као Брикције (Брикса), док су Рузиер (Руђеро) и Фјофјо (Теофил) Морозини били невестини сродници. Теофил је био Албертинов братанац (син његовог брата Зуана тј. Ђованија), док је Руђеро, вероватно, био син Руберта, једног даљег припадника гране Дала Збара породице Морозини.⁷² Марко Микиели и Зан (Ђовани) Зено, обојица Млечани, били су представници истакнутих локалних племићких

⁷⁰ М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 370. Тако се на пример извесни Аџо у Дубровнику помиње као лични секретар и нотар Микелеа Морозинија, дубровачког кнеза 1284–1286, а јавља се и 1297. Није познат из других извора. G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke archive*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 39 (1927) 236–237.

⁷¹ Вито Бобаљевић је, према Лукаревићу, био у добрим односима са Владиславом, коме је не само позамљивао новац, већ га је и саветовао, а о Драгутиновом дугу говори и сâм Вито у тестаменту (1326). G. Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa (Ragusa)*, Venetia 1605, 38. Да ли су посланство чинила само горе наведена тројица или су имали и неку пратњу није познато, као ни којим путем су дошли у Венецију.

⁷² Како се имена и у породици Морозини, као и у другим, понављају није сигурно да ли је можда у питању Руђеро Морозини који се јавља и као кнез Задра 1292–1295, односно капетан наоружаних лађа под надимком Малабранка (у истом раздобљу). Видети: G. Dolfin, *Cronica dela nobil cità*, 269, 274; *Cronica di Venexia*, 101, 107; M. Štefānik, *The Morosinis*, 12, fn. 34. *Fiofio Morosini*, Албертинов рођак, спомиње се 1297. и 1301, а његово име бележе и други извори из тог времена. Био је прокуратор св. Марка 1305. M. Barbaro, *Discendenze patrizie*, Biblioteca di Museo Correr, Ms. Cicogna 2502, 207r, 208v; E. A. Cicogna, *Delle iscrizioni Veneziane* III, Venezia 1830, 186–187; R. Predelli, *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia* I, Venezia 1876, 77; *Cronica di Venexia*, 108.

породица⁷³, док је Зуан Пауло (Ђанпаоло) дела Фонтана био припадник знаменитог рода из Фераре и, касније, Модене.⁷⁴

Што се тиче брата Јакова из Рима, припадника реда проповедника (тј. доминиканаца), изабраног епископа Крита, изнета је сумња у његову титулу, пошто је тада критски митрополит носио титулу архиепископа. Ово је уједно и једини Јаковљев помен, а већ априла 1294. на то место изабран је и потврђен Анђело Беаква (*Angelo Beacqua*).⁷⁵ Могуће је да поменути доминиканац није био потврђен на положају, било због неплаћене таксе апостолској комори или из неких других разлога. Како следи из наведеног, питање је да ли је Јаков икада и вршио поменуту функцију на Криту, али је чињеница да је острво у том тренутку било под влашћу Венеције, а да је млетачку власт тамо, у периоду који је претходио уговору о веридби, представљао управо Албертино Морозини.⁷⁶ Такође, доминиканци су имали свој центар у манастиру Св. Петра у Кандији (Ираклиону), а њихов представник, Матео, био је архиепископ Крита од 1289. године до неког тренутка пре априла 1294. године.⁷⁷ Стога није искључено да је Јаков био достојанственик који је, макар у неком прелазном периоду, био на највишим црквеним положајима на Криту и да је био повезан са породицом Морозини. Судаћи по имену, могао би бити идентичан епископу Ханије који се помиње на Криту почетком XIV века.⁷⁸

На крају, неопходно је вратити се на одложено питање – о епископу Василију и његовој дијецези. Осим бројних питања која је овај документ отворио (као што су његова аутентичност и веродостојност података,

⁷³ Ради се о припадницима патрицијских породица Микиели и Зено. Марко Микиели се помиње као капетан наоружаних лађа у Егејском мору и око Цариграда средином 1290-их (*Cronica di Venexia*, 95, 106). Није, пак, сасвим јасно који је тачно Ђовани из породице Зено у питању, пошто је било више особа тог имена. Видети: R. Predelli, *I libri commemoriali* I, према регистру.

⁷⁴ Андрија III је, у младости, неко време боравио у Ферари, одакле је пореклом била и његова баба по оцу, Беатриче д'Есте. P. Tavernari, *La Famiglia Fontana-Della Fontana da Ferrara a Modena. Mille anni di storia emiliana*, Modena 2017.

⁷⁵ F. Cornelio, *Creta sacra sive de episcopis utriusque ritus graeci et latini in insula Cretae* II, Venetiis 1755, 43.

⁷⁶ О Албертину као херцегу Крита: S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963, 129–131, 142–146, и даље према регистру. Не треба га бркати са имењакком из средине XIII века који је био на истом положају.

⁷⁷ О улози доминиканаца на Криту: T. M. Violante, *La Provincia Domenicana di Grecia*, Roma 1999; N. Tsougarakis, *The Western Religious Orders in Medieval Greece*, Leeds 2008, 201–219 (докторска дисертација у рукопису).

⁷⁸ S. Borsari, *Il dominio veneziano*, 135.

реализација брака Владислава и Констанце, титуле краља и краљице Србије, италијанске традиције о Констанци и њеном браку), за посебно спорни податак, о коме се још увек расправља, сматра се помен Василија, наводно „босанског епископа“. У Санудовом примерку се јавља облик „*episcopo bascinense*“, док остали рукописи у које смо имали увид италијанизирају прву реч и претварају је у „*vescovo*“, али придев који означава дијецезу остаје идентичан. Нарди доноси облик „*bassinense*“, а у издању Мора Вертнера јавља се и (хипер)корекција у „*bossinense*“.⁷⁹

Не улазећи овом приликом у дубља разматрања Драгутинове верске политике, као ни у расправу о тадашњем центру епископије из које је вођена борба против „босанских јеретика“, треба указати да нема непосредних доказа који би указивали на то да би се наведени облик нужно морао повезивати са Босном. Такође, слуга и вазал краља Драгутина у овим преговорима могао је да буде и неко друго лице на положају епископа, можда чак не припадник православне вероисповести.⁸⁰

⁷⁹ М. Wertner, *A középkori délszláv* 64; idem, *Die königlichen Nemanjiden*, 569.

⁸⁰ Данилова похвала да је Драгутин водио борбу против јеретика босанске земље доводи се у везу са наводним првим поменом босанске православне епископије. Сматра се да је босански католички бискуп са седиштем у Ђакову у том тренутку Тома *de genere Scentemagych*, па се помен босанског епископа Василија, између осталог и због његовог имена, повезује или са Босанском или са Мачванском (Београдском) епископијом, која је, осим Моравичке и Дабарске, могла имати улогу у ширењу вере. Питање је и да ли у помену овог епископа треба тражити почетке касније Зворничке епископије или, пак, Сребреничке. Још раније се у литератури помиње и могућност да само име епископије није верно пренето, а као центар из кога је текло превођење босанских јеретика на православље узимала се у обзир и Сремска Митровица. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*. Прва књига, Београд 1940, 212; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 49–50, 55; Ј. Мргђић, *Северна Босна*, 61, 194, 200, 373; Е. Каридџија, *Vjerska politika "sremskog kralja" Dragutina*, *Historijska traganja* 5 (2010) 187–202; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 386–388; М. М. Поповић, *Стефан Драгутин и Римокатоличка црква*, *Баштина* 41 (2016) 77–99. Треба истаћи да се са титулом босанског католичког епископа у то време јавља и Бонифације, као епископ босанске провинције Славоније (*Bosoniensis prov. Schlavoniae*, 1289–1294), који је деловао у Констанци, односно Базелу. Т. Živković – D. Kunčer, *Roger – The Forgotten Archbishop of Bar*, *Историјски часопис* 56 (2008) 199–202. Ипак, остаје питање – ако је Тома у Ђакову босански епископ те 1293. године, зашто се онда исте године јавља и Бонифације (и то у две варијанте, као епископ босанске провинције Славоније и босански епископ), макар и титуларно, јер би већ то указивало на постојање два паралелна босанска епископа у оквиру католичке цркве.

Придев *bascinense* јавља се, заиста, само у овом уговору, иако би се могао сматрати и метатетичком пермутацијом придева „бачки“ тј. *baccinense*⁸¹, док су се придеви *bassinense* и *bossinense* сретали и као алтернативни називи за епископије Мурано⁸² и Бресаноне.⁸³

Међутим, облик имена – Василије, изузетно некарактеристичан за католичко свештенство или монаштво, чињеница да се ради о преводу са српског језика (због чега би придев вероватно био конструисан од словенског топонима), те Драгутинова неспорна оданост православлу, коме је конфесионално припадао и центар његове државе, упућује на то да се заиста радило о епископу Српске цркве, а не римокатоличком прелату надлежном за неко друго подручје под његовом влашћу, нити, пак, о представнику тзв. Босанске цркве. То што је дотичном поверено вођство мисије, говори да се ради о лицу од Драгутиновог поверења и, вероватно, из његовог ужег окружења. Да ли је то заиста био „босански епископ“ или можда „мачвански“, „рашки“ или „браничевски“ (што је мање вероватно) или, пак, епископ неке сасвим треће дијецезе, остаје отворено питање. Док је Иларион Руварац мислио да се ради о босанском или мачванском епископу, а Јиречек, Радојчић и Ћоровић закључивали да се ради о босанском, докле је Доминик Мандић сматрао да се ради о

⁸¹ Слично звучи и придев који се односи на Бач – *Baccinensis*, али се ту ради о архиепископији у Калочи и Бачу, са два седишта. У новијој историографији се сматра да то подручје није припадало држави краља Драгутина. Занимљиво је да је Драгутин био у сукобу са Калочком архиепископијом јер је преузео одређена њена *добра и права*, што се спомиње 1310. и 1312. Као посебан проблем у дефинисању северне границе Драгутинове земље јавља се различито тумачење области Маркије, која се у попису његових територија спомиње 1308. Тако се Маркија тумачи као назив за део Срема северно од Саве, али и за област Кучева и Браничева. Д. Лазаревић, *Територија краља Драгутина*, Гласник Историјског архива Ваљево 25 (1990) 12–14. Видети и: S. Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, Историјски часопис 52 (2005) 33–81; С. М. Ћирковић, *Земља Мачва*, 11–12; А. Узелац, *Под сенком Пса*, 40. О месту и улози Калочке архиепископије: И. Коматина, *Црква и држава*, 305, 321, 330, 340, 386. О римокатоличкој цркви у Срему видети: Ђ. Bubalo – К. Mitrović – R. Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sreму*, Beograd 2010, 43–61.

⁸² V. D'Avino, *Cenni storici sulle chiese arcivescovili, vescovili, e prelatizie (nullius) del Regno delle Due Sicilie*, Napoli 1848, 419; L. Mezzadri – M. Tagliaferri – E. Guerriero, *Le diocesi d'Italia* 3, San Paolo 2008, 778.

⁸³ Такав случај је и са поменом *B. vescovo Bossinese*, који се помиње 1279. у архиву Венеције и чија идентификација је несигурна. T. Zazzeri, *Guido da Staggia, O.S.A. (†1289), secondo Generale dell'Ordine e Patriarca di Grado*, *Analecta Augustiniana* 45 (1982) 117–181.

старој сремској епископији *Bassiana* коју помиње цар Јустинијан у новели из 535. године и коју он повезује са католичком епископијом „пречанског Срема“ из 1229. године. Но, Мандићева теза је вероватно без основе, пошто присуство јасне свести о сукцесији старих, одавно пропалих дијецеза, није забележено ни код српског, ни код угарског клера.⁸⁴ Због ограниченог броја сачуваних аката црквених великодостојника, тешко је рећи да ли је девоција (израз „по милости Божјој“) уз име епископа који се јавља као формални аутор, проблематична. Такође, епископ је могао „еманирати“ положај краља Драгутина, као предводник краљевог посланства и особа која је имала право да се у његово име закуне.

⁸⁴ И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Матица. Лист за књижевност и забаву III/17 (1868) 386–387 (Уп. И. Руварац, *Краљице и царице српске*, Зборник Илариона Руварца I, 13 – у Руварчевом зборнику, приређивач Никола Радојчић уклонио је дилему из изворног издања, па се за Василија децидно каже да је босански епископ); Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* III, Zagreb 1905, 305–306; К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 190; В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 212; D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Chicago–Rim 1978², 377.

Текст уговора*

|| Instrumento di matrimonio celebrato tra m(adonna) Costanza fia || di d(on) Michiel Morexini di d(on) Albertim, et il signor Vuladis||lao fiol dil signor Stephano re di Servia, ad instantia del ditto || d(on) Albertim, avunculo del signor Andreas Re di Hongaria || alqual re dapoi ditto signor Vul(a)dislao successe nel ditto regno.

|1| Nel nome del Padre e del Fiolo e del Spirito Santo, Amen. Io Vasilio |2| per la gratia de Dio episcopo bascinense (!)⁸⁵ et vacel (!) et servitor |3| dil signor re Stephano et Vido Bobalevich⁸⁶ da Ragusi, commessi |4| del signor re Stephano et dela signora regina Cathelina⁸⁷ et del |5| fiol lhoru (!)⁸⁸ signor Vuladislavo, a queste cose mandati et instructi, |6| prometemo et iuremo a nome dil s(ign)or re Stephano et dela |7| signora regina Catelina et del fiol lhoru (!) Vuladislavo, sopra |8| le lhoru (!) anime et sopra le nostre anime, al s(ign)or Albertin Morexini, |9| avunculo dil s(ign)or re ungarico, et a Michiel fiol di quello⁸⁹, che 'l signor |10| re Stephano et la signora Cathalina tolleno Costanza fiola |11| di Michiel per suo fiol Vuladislavo per legitima dona et che 'l s(ign)or |12| Vuladislavo, la tora per legitima dona⁹⁰ et secondo che ha par|13|lato el s(ign)or re Stephano con el re ungarico, se adempiano le |14| noze, id est che tolleno Constanza fiola di Michiel per Vuladislavo |15| fiol dil signor re Stephano, et etiam secondo che parlarano tra |16| lhoru (!) et nel termine che

* Текст је донет према Санудовом аутографу, као најстаријем примерку (M. Sanudo, *Le Vite dei Dogi*, 319r).

⁸⁵ Тако и у: *Genealogie Barbaro*, 334; Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r; *Memorie storiche*, 60; *RIS XXII*, 771. Bassinense у: F. Nardi, *Tre documenti*, 15; Bossinense, вероватно самостално преправљено у: M. Wertner, *A középkori délszláv*, 64; idem, *Die königlichen Nemanjiden*, 569. Иначе, око ове речи се налази и мрља која је теоретски могла настати и услед некаквог преправљања.

⁸⁶ Bobalevial у: F. Nardi, *Tre documenti*, 15 и Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r; Bobaleviel у: *Genealogie Barbaro*, 334 и *Memorie storiche*, 60.

⁸⁷ Cattarina у: Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r; Catterina у: *Genealogie Barbaro*, 334 и *Memorie storiche*, 60; Caterina у: *RIS XXII*, 771.

⁸⁸ Више о овом облику у Санудовим аутографима: F. Crifò, *I «Diarii» di Marin Sanudo (1496–1533): Sondaggi filologici e linguistici* (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie 393), Berlin–Boston 2016, 316–318.

⁸⁹ Michiel di lui filio у: F. Nardi, *Tre documenti*, 15; Michiel figlio de quello у: Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r и *Memorie storiche*, 60.

⁹⁰ moglie у: F. Nardi, *Tre documenti*, 15.

dirano, prometemo et iuramo |17| in li sancti evangelii et sopra la honorata † nel'anima |18| del signor re Stefano e dela signora regina Cathelina et del s(ign)or |19| Vuladislavo lhoro (!) fiolo et nele anime nostre, che i voleno il tutto |20| adempire e tener fermo in secula seculorum, amen.

|21| Item, che ancora confirmera tal cose el signor Stephano et la signora |22| regina Cathelina et el s(igno)r Vuladislavo de novo con jur(amen)to, |23| secondo nele preditte letere e descripto, et accio fussero scripte in servo |24| et in latino et sotto sigilade⁹¹ furono consignate a nui. Et perche el fusse |25| dato fede a queste, secondo che son scripte di sora, havemo imposto ad |26| Anto(nio) nodaio, che le descriva in latino, et a Bratico prete dil signor |27| re, chel le descriva in servo, et ne facino scriptura patente et sigillata. |28| Queste cose furono fate in Venetia nel gran palazzo dil s(ign)or Albertin Mo|29|rexini, al che furono testimonii m(isier) Brixa episcopo di Trieste et frate |30| Iaco di Roma dil hordine di predicatori, electo episcopo di Creta, et Ruzier |31| Morexini et Fiofio⁹² Moroxini, et Zuan Paulo⁹³ dela Fontana da Ferara |32| et m(isier) Marco Michiel⁹⁴, et m(isier) Zanni Zen Venitiani. Questo ha scritto |33| Bratico⁹⁵ prete dil dicto s(ign)or re Stephano nel anno dela nativita dil S(ign)or |34| 1293, indictione VI^a. Del mexe di avosto nel vigesimo quarto.

|| Et || di servo fu tradido in vulgar.

Превод уговора

Исправа о браку склопљеном између госпође Констанце, кћери господина Микелеа Морозинија, сина господина Албертина, и господина Владислава, сина Стефана, краља Србије, на иницијативу реченог господина Албертина, ујака господина Андрије, краља Угарске, а којег је краља касније у том краљевству наследио речени господин Владислав.

⁹¹ le quali sigilate у: F. Nardi, *Tre documenti*, 16.

⁹² Овде су слова јако задебљана, па је, можда, дошло до преправке из облика *Teofilo* који се среће у свим другим рукописима.

⁹³ Gianpaolo у: *Memorie storiche*, 61 и *RIS XXII*, 772; Gio. Paolo у: F. Nardi, *Tre documenti*, 16; Gian Paolo у: М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 369 и *Genealogie Barbaro*, 334.

⁹⁴ Michieli у: F. Nardi, *Tre documenti*, 16; М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 369; *Genealogie Barbaro*, 334; *Memorie storiche*, 61.

⁹⁵ Abrasico у: *Genealogie Barbaro*, 334 и *RIS XXII*, 772; Abracito у: F. Nardi, *Tre documenti*, 16; Abavisto у: М. Р. Веснић, *Сумњива краљица*, 369; Abaristo у: Barbaro, *Discendenze patrizie*, 214r; Abrasico у: *Memorie storiche*, 61.

У име оца, сина и Светога духа, амин. Ја, Василије, Божјом милошћу епископ *bascinense* (?) и вазал и слуга господина краља Стефана, и Вито Бобаљевић из Дубровника, изасланици господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и њиховог сина, господина Владислава, послати и овлашћени да свршимо ове ствари – обећавамо и заклињемо се у име господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и њиховог сина Владислава, у њихове и у наше душе, господину Албертину Морозинију, ујаку господина краља угарског, и Микелеу, сину његовом [Албертиновом] – да краљ Стефан и госпођа Каталина, узимају Констанцу, ћерку Микелеа, за закониту жену своме сину Владиславу, и да ће је господин Владислав узети за своју закониту жену и, како су разговарали господин краљ Стефан и краљ угарски, оствариће се свадба, односно узете Констанцу, ћерку Микелеа, за Владислава, сина господина краља Стефана, како се они договоре и у року који одреде; то обећавамо и заклињемо се, у Света јеванђеља и на Часном крсту, у душу господина краља Стефана, госпође краљице Каталине и господина Владислава, њиховог сина, и у наше душе, да ће они све наведено извршити и држати као необориво – у век векова, амин.

Затим, да ће наведено потврдити господин краљ Стефан и госпођа краљица Каталина и господин Владислав поновном заклетвом, како је написано у реченој исправи, састављеној стога на српском и латинском и нама предатој са доле причвршћеним печатом. И пошто је овој исправи поклоњено поверење, према ономе што је горе написано, наредили смо Антонију, нотару, да напише акт на латинском језику, а Братку, краљевом свештенику, да га напише на српском, и да од тога направе отворени лист и да га запечате. Ове су ствари биле учињене у Венецији, у великој палати господина Албертина, а сведоци су били: господин Брикције, бискуп Трста и фратар Ђакомо из Рима из реда проповедника, избрани епископ Крита, и Руђеро Морозини и Теофило Морозини и Ђанпаоло де ла Фонтана из Фераре и господин Марко Микиели и господин Ђовани Зено, Млечани. Ово је написао Братко, свештеник реченога господина краља Стефана, године од рођења Господњег 1293, индикта шестог, месеца августа, на 24. дан.

И са српског је преведено на народни језик.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Archivio di Stato di Venezia

– Miscellanea codici, Storia veneta, *Genealogie Barbaro*, vol. V, b. 21.

Magyar Tudományos Akadémia. Budapest

– Kézirattár, 4976/7–8, Morosini V.

Библиотеке – Libraries

Biblioteca di Museo Correr. Venezia

– Barbaro M., *Discendenze patrizie*, Ms. Cicogna 2502.

– *Historia Maurocenorum venetorum procerum ab exordio gentis usque ad viventes optimates*, Ms. Correr 1399.

– *Memorie storiche appartenenti a Tommasina Morosini*, Ms. Gradenigo Dolfin 211.

Biblioteca Nazionale Marciana. Venezia

– Sanudo M., *Le Vite dei Dogi*, Ms. It., classe VII, 800 = 7151.

Österreichische Nationalbibliothek. Wien

– *Cronaca di Venezia di Donato Contarini [Cronaca Veneta dall'origine della città fino al 1433 di Donato Contarini]*, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Handschriftensammlung, Cod. 6260.

Извори – Primary Sources

Arrighi A. M., *De vita et rebus gestis Francisci Mauroceni*, Patavii 1749.

Cicogna E. A., *Delle iscrizioni Veneziane* III, Venezia 1830.

Cittadini C., *Trattato della vera origine e del processo e nome della nostra Lingua, scritto in vulgar Sanese*, Venetia 1601.

Cornelio F., *Creta sacra sive de episcopis utriusque ritus graeci et latini in insula Cretae* II, Venetiis 1755.

Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo (origini–1362), eds. R. Pesce – A. Caracciolo Aricò, Venezia 2010.

Dolfin G., *Cronicha dela nobil città de Venetia et dela sua provintia et destretto (origini–1458)*, tomo I, eds. A. Caracciolo Aricò – C. Frison, Venezia 2007.

Il codice Morosini. Il mondo visto da Venezia (1094–1433), I–IV, ed. A. Nanetti, Spoleto 2010.

Joppi V., *Appendice ai Documenti Goriziani*, Archeografo Triestino, ossia raccolta di memorie, notizie e documenti per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria, nuova serie 19 (1893) [1894] 261–286.

Luccari G., *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa (Ragusa)*, Venetia 1605.

Lucius J., *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666.

Monumenta Ragusina I, Zagrabiae 1879.

Nardi F., *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova 1840.

Pacifico P. A., *Cronica Veneta*, Venetia 1697.

- Predelli R., *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia I*, Venezia 1876.
- Ricci Brixianus J., *De bellis Germanicis libri decem...Aloysium Maurocenum, divi Marci procuratorem*, Venetiis 1649.
- Sanudo il Giovane M., *Le Vite dei Dogi (1423–1474)*, I tomo (1423–1457), eds. A. Caracciolo Aricò – C. Frison, Venezia 1999.
- Smičiklas T., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905.
- Smičiklas T., *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VII*, Zagreb 1909.
- Stanojević S., *Bračni ugovor srpske kraljice Konstance*, Narodna Starina 4 (1923) 69–70.
- Vitae ducum venetorum Italice scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCXXI. usque ad annum MCCCXCIII. Auctore Marino Sanuto, Leonardi filio, Patricio Veneto*, ed. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores XXII*, Milano 1733.
- Wenzel G., *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus V*, Pest 1864.
- Wenzel G., *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból I*, Budapest 1874.
- Zanetti G. F., *De nummis Regum Mysiae seu Rasciae, ad Venetos typos percussis commentarium*, Venetiis 1705.
- Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866. [Archiepiskop Danilo II, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Ђ. Daničić, Zagreb 1866]
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, књ. 1, 1186–1321, прир. В. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011]
- Радонић Ј., *Дубровачка акта и повеље I–1*, Београд 1934. [Radonić J., *Dubrovačka akta i povelje I–1*, Beograd 1934]
- Србскій летописацъ изъ почетка XVIгъ столѣтїя* (прир. Я. Шафарикъ), Гласникъ Друштва србске словесности 5 (1853) 17–112. [Srbskij létopisac' iz' početka XVIg' stolétiya (прир. J. Šafarik'), Glasnik' Društva srbske slovesnosti 5 (1853) 17–112]

Литература – Secondary Works

- Andrić S., *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, Историјски часопис 52 (2005) 33–81.
- Borsari S., *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.
- Bubalo Ђ. – Mitrović K. – Radić R., *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.
- Crifò F., *I «Diarii» di Marin Sanudo (1496–1533): Sondaggi filologici e linguistici* (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie 393), Berlin–Boston 2016.
- Čremošnik G., *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 39 (1927) 231–253.
- D'Avino V., *Cenni storici sulle chiese arcivescovili, vescovili, e prelatizie (nullius) del Regno delle Due Sicilie*, Napoli 1848.
- Dizionario Biografico degli Italiani 77*, Roma 2012.
- El puñal de Cristal, por Julio Lecomte. Traducción de C. Frontaura XL*, La España IX/2348 (14.12.1856).
- Kampuš I., *Prilog poznavanju poreznog sustava u Slavoniji u vrijeme Arpadovića*, Historijski zbornik 43 (1990) 287–315.
- Kapidžija E., *Vjerska politika "sremskog kralja" Dragutina*, Historijska traganja 5 (2010) 187–202.
- Kekez H., *Između dva kralja: plemićki rod Babonića u vrijeme promjene na ugarsko-hrvatskom prijestolju, od 1290. do 1309. godine*, Povijesni prilozi 35 (2008) 61–89.

- Kirshner J., *Marriage, Dowry, and Citizenship in Late Medieval and Renaissance Italy*, Toronto 2015.
- Kosztolnyik Z. J., *Did the Curia intervene in the struggle for the Hungarian throne during the 1290s?*, Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon – A III. Nemzetközi Hungarológiai kongresszuson Szeged, 1991, augusztus 12–16. elhangzott előadások, Vol. I, Budapest 1993, 140–158.
- Krstić A., *The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, Banatica 26 (2016) 33–51.
- Kukuljević Sakcinski I., *Ilirske porodice u Mletačkom plemstvu*, Arkiv za pověstnicu jugoslavensku 1 (1851) 38–54.
- Legge A. G., *Notes and Documents Relating to the Family of Da Lezze. An Heraldic, Historical, and Genealogical Study*, trans. J. A. Herbert, Norwich 1900.
- Mandić D., *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Chicago–Rim 1978².
- Margetić L., *Neka pitanja tzv. Zagrebačke kronike i Popisa biskupa*, Croatica Christiana Periodica 17/32 (1993) 1–16.
- Mezzadri L. – Tagliaferri M. – Guerriero E., *Le diocesi d'Italia* 3, San Paolo 2008.
- Musatti E., *La donna in Venezia*, Padua 1892.
- Pandžić M., *Diplomatičko-povijesna analiza povelje hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II (III) kojom se bribirskom knezu, hrvatskom banu Pavlu Šubiću podjeljuje nasljedno banstvo (1293 g.)*, Arhivski vjesnik 16 (1973) 327–360.
- Raines D., *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca 'di consultazione' veneziana nei secoli XIV–XV*, Archivio Veneto V/150 (1998) 5–57.
- Raines D., *Cooptazione, aggregazione e presenza al Maggior Consiglio: le casate del patriziato veneto, 1297–1797*, Storia di Venezia 1 (2003) 1–64.
- Štefánik M., *The Morosinis in Hungary under King Andrew III and the two Versions of the death of the Queen of Hungary Tommasina*, Historický časopis – Historical Journal of the Institute of History of the SAS 56 (2008), Supplement, 3–15.
- Tavernari P., *La Famiglia Fontana-Della Fontana da Ferrara a Modena. Mille anni di storia emiliana*, Modena 2017.
- Tencajoli O. F., *Due Italiane Regine di Serbia*, Le Pagine della Dante 11/1–2 (1933) 7–11.
- Tettoni L. – Saladini F., *Teatro araldico, ovvero Raccolta generale delle armi ed insegne gentilizie delle più illustri e nobili casate che esisterono un tempo e che tuttora fioriscono in tutta l'Italia: illustrate con relative genealogico-storiche nozioni* III, Lodi 1843.
- Tkalčić I. K., *Borbe naroda hrvatskoga za anžuvinsku kuću proti ugarskomu kralju Arpadovcu Andriji III*, Rad JAZU 34 (1876) 1–34.
- Tomasin L., *Il volgare nella cancelleria veneziana fra Tre e Quattro-cento*, Medioevo letterario d'Italia 4 (2007) 69–89.
- Tsougarakis N., *The Western Religious Orders in Medieval Greece*, Leeds 2008. (докторска дисертација у рукопису)
- Violante T. M., *La Provincia Domenicana di Grecia*, Roma 1999.
- Wertner M., *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*, Temesvár 1891.
- Wertner M., *Die königlichen Nemanjiden. Beiträge zur Kenntnis der ung.-serbischen Beziehungen*, Ungarische Revue 12/8–9 (1892) 544–598.
- Zanotto F., *Il Palazzo ducale di Venezia* IV, Venezia 1853.
- Zazzeri T., *Guido da Staggia, O.S.A. (†1289), secondo Generale dell'Ordine e Patriarca di Grado*, Analecta Augustiniana 45 (1982) 117–181.
- Бојић М., *Краљева јесен*, Српски књижевни гласник 8 (1912) 566–603. [Bojić M., *Kraljeva jesen*, Srpski književni glasnik 8 (1912) 566–603]

- Веснић М. Р., *Сумњива краљица*, Нова искра 4/8, Београд 1902, 233, Нова искра 4/12, Београд 1902, 367–370. [Vesnić M. R., *Sumnjiva kraljica*, Nova iskra 4/8, Beograd 1902, 233, Nova iskra 4/12, Beograd 1902, 367–370]
- Динић М., *Comes Constantinus*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 1–11. [Dinić M., *Comes Constantinus*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7 (1961) 1–11]
- Динић М., *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49–82. [Dinić M., *Odnos između kralja Milutina i Dragutina*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3 (1955) 49–82]
- Зечевић Н., *Први брак Леонарда III Токо*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 155–173. [Zečević N., *Prvi brak Leonarda III Toko*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43 (2006) 155–173]
- Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001. [Ivanišević V., *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001]
- Историја српског народа* I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda I, ur. S. Ćirković, Beograd 1981]
- Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985. [Jan- ković M., *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd, 1985]
- Јиречек К., *Историја Срба* I, Београд 1952. [Jireček K., *Istorija Srba* I, Beograd 1952]
- Калић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić J., *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]
- Коматина И., *Ана Дандоло – прва српска краљица*, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–22. [Komatina I., *Ana Dandolo – prva srpska kraljica*, Zbornik Matice srpske za istoriju 89 (2014) 7–22]
- Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016. [Koma- tina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]
- Лазаревић Д., *Територија краља Драгутина*, Гласник Историјског архива Ваљево 25 (1990) 5–26. [Lazarević D., *Teritorija kralja Dragutina*, Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo 25 (1990) 5–26.]
- Мргић Ј., *Северна Босна: 13–16. век*, Београд 2008. [Mrgić J., *Severna Bosna: 13–16. vek*, Beograd 2008.]
- Одак М., *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, Београд 2015. (докторска дисертација у рукопису) [Odak M., *Ikonoografija i simbolika predstava na srpskom srednjovekovnom novcu*, Beograd 2015. (doktorska disertacija u rukopisu)]
- Поповић М. М., *Стефан Драгутин и Римокатоличка црква*, Баштина 41 (2016) 77–99. [Popović M. M., *Stefan Dragutin i Rimokatolička crkva*, Baština 41 (2016) 77–99]
- Порчић Н., *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација у рукопису) [Porčić N., *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer*, Beograd 2012. (doktorska disertacija u rukopisu)]

- Порчић Н., *Писмо краља Владислава II дубровачком кнезу и општини*, Стари српски архив 1 (2002) 31–54. [Porčić N., *Pismo kralja Vladislava II dubrovačkom knezu i opštini*, Stari srpski arhiv 1 (2002) 31–54]
- Радојчић С., *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд 1982. [Radojčić S., *Odabrani članci i studije 1933–1978*, Beograd 1982.]
- Руvaraц И., *Краљице и царице српске*, Зборник Илариона Руварца I, Београд–Сремски Карловци 1934, 1–35. [Ruvarac I., *Kraljice i carice srpske*, Zbornik Ilariona Ruvarca I, Beograd–Sremski Karlovci 1934, 1–35]
- Руvaraц И., *Краљице и царице српске*, Матица. Лист за књижевност и забаву III/17 (1868) 386–389. [Ruvarac I., *Kraljice i carice srpske*, Matica. List za književnost i zabavu III/17 (1868) 386–389]
- Симић Н., *Једна историска нетачност у инскрипцији на портрету Констанце Морозини*, Историски гласник 3 (1954) 119–122. [Simić N., *Jedna istoriska netačnost u inskripciji na portretu Konstancie Morozini*, Istoriski glasnik 3 (1954) 119–122]
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998. [Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998]
- Ћирковић С., *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 11–20. [Ćirković S., *Kralj Stefan Dragutin*, Račanski zbornik 3, Bajina Bašta 1998, 11–20]
- Ћирковић С. М., *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74 (2008) 3–20. [Ćirković S. M., *Zemlja Mačva i grad Mačva*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 74 (2008) 3–20]
- Ђоровић В., *Хисторија Босне*. Прва књига, Београд 1940. [Đorović V., *Historija Bosne*. Prva knjiga, Beograd 1940]
- Ђук Р., *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. [Đuk R., *Srbija i Venecija u XIII i XIV veku*, Beograd 1986]
- Узелац А., *Под сенком Пса – Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015. [Uzelac A., *Pod senkom Psa – Tataři i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*, Beograd 2015]
- Фостиков А., *Жена – између врлине и греха*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 323–366. [Fostikov A., *Žena – između vrline i greha*, Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka, прир. S. Marjanović-Dušanić – D. Popović, Beograd 2004, 323–366]
- Perillo F. S., *Le favolose genealogie serbe dela nobiltà meridionale italiana*, Глас САНУ 404 (2006) 149–162. [Perillo F. S., *Le favolose genealogie serbe dela nobiltà meridionale italiana*, Glas SANU 404 (2006) 149–162]
- Živković T. – Kunčer D., *Roger – The Forgotten Archbishop of Bar*, Историјски часопис 56 (2008) 191–209. [Živković T. – Kunčer D., *Roger – The Forgotten Archbishop of Bar*, Istorijски časopis 56 (2008) 191–209]

Aleksandra FOSTIKOV – Neven ISAILOVIĆ

**THE BETROTHAL CONTRACT BETWEEN
VLADISLAV II NEMANJIĆ AND CONSTANZA MOROSINI**

Summary

The original of the betrothal contract between Vladislav (II) Nemanjić and Constanza Morosini, written in Serbian and Latin, has not been found since, at least, 18th century. The document was, however, published several times on the basis of various copies, all of which stemmed from the same source – a translation from Serbian into Old Italian vernacular. It represents the only surviving documentary evidence of this (pre)marital union of the Serbian dynasty and the Venetian patrician family of Morosini, linked directly to the Hungarian dynasty of the Árpáds. It is also considered to be the document that contains the first mention of the Serb orthodox bishopric of Bosnia. However, the identification of that bishopric is still elusive which makes it a subject of open debates in historiography. The Old Italian translation of the contract is currently to be found in at least four known manuscripts, all of which are kept in Venice. This article discusses the preserved copies and their mutual links, Italian tradition concerning the personality of Constanza Morosini, historical background of the contract and the relevance and validity of the data contained in it. It also gives the analysis of the inner structure of the document and critical edition (with translation in modern Serbian language) based on the earliest extant copy – the autograph of Marino Sanudo the Younger (the first book of his work *The Lifes of Doges*).

Keywords: Vladislav II Nemanjić, Constanza Morosini, Andrew III Árpád of Hungary, Serbia, Hungary, Venice, betrothal contract, middle ages.

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 08. 2018

Александар ФОТИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

МАРСИЉИЈЕВ ПЛЕН: ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ О СЕЛИМА БЕОГРАДСКОГ ВАКУФА МЕХМЕД-ПАШЕ ЈАХЈАПАШИЋА

Апстракт: Из групе османских докумената сачуваних у Универзитетској библиотеци у Болоњи издвојено је и приређено двадесет два разноврсна документа (тапије, мураселе, мектупи и тескера) из 17. века који се односе на села београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапаше (Миријево, Вишњица, Горње и Доње Сланце). Грађа највећим делом потиче из личне архиве Кадизаде Мустафа-челебије, цабије (скупљача прихода) поменутог вакуфа. Веома је важна за расветљавање начина функционисања овог вакуфа, а самим тим и за разумевање развоја урбане структуре и привредног живота османског Београда, као и улоге приградских вакуфских села.

Кључне речи: Београд, Миријево, Вишњица, Горње Сланце, Доње Сланце, вакуф Мехмед-паше Јахјапаше, 17. век.

Разноврсна грађа о историји Балкана сачувана је у Универзитетској библиотеци у Болоњи готово искључиво заслугом конта Луиђија Фердинанда Марсиљиа. О овој збирци је више пута писано, па и о самој фасцикли у којој се налазе документи који се овде објављују.¹ Због тога се на опису грађе и досадашњим истраживањима нећу пуно задржавати.

* sasafotic@gmail.com

¹ Biblioteca Universitaria di Bologna (даље BUB), MS 3574 (Biglietti, petizioni, pro memoria, note etc. in lingua turca, et alcune poche in Ebreico, il tutto preso dal S. C. Marsigli nelle sue militari spedizioni, sec. XVII, cc 223 sciolte in lingua turca piu 13 in lingua Ebraica di formati diversi, contenute in un cartone con titolo di mano di Giuseppe Mezzofanti). Фотокопије из те фасцикле својевремено ми је љубазно уступила др Душанка Бојанић, на чему сам јој веома захвалан. Више о овој грађи

Понешто, ипак, треба истаћи. Турски документи из фасцикле MS 3574 огромном већином потичу из друге половине 17. века, поготово из доба самог Великог бечког рата, до уласка Аустријанаца у Београд 27. августа 1688. године (6. септембра 1688. по новом календару). Наслов почиње изразом „Марсиљијев плен“, зато што је сасвим јасно да је збирка османских докумената настала запленом личних архива заробљених или погинулих османских официра, војника или грађана Београда. Конте Марсиљи био је осведочени љубитељ старих рукописа, али и докумената, што није увек карактеристично за библиофиле.

Грађа која се сада објављује највећим делом, несумњиво, потиче из личне архиве Кади-заде Мустафа-челебије, сина Ахмеда, цабије (скупљача прихода) београдског вакуфа Мехмед-паше Јахјапашећа. Поред некретнина у самом граду, притежавао је њиве и винограде завидне површине у вакуфским селима Миријеву и Вишњици.²

Вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа, често називан *Имарет-вакуф* (*Имаретски вакуф*) по својој најкарактеристичнијој установи, један је од најранијих и највећих београдских вакуфа који је својом разноврсном структуром значајно утицао на промену и развој урбане структуре Београда, претварајући га у оријентални шехир. За издржавање непрофитних установа великог градског вакуфског комплекса султан Сулејман Величанствени је Мехмед-паши омогућио да увакуфи пространу територију која је с десне стране Дунава обухватала села Миријево, Горње и Доње Сланце и Вишњицу, а с леве стране Дунава села Овчу и Борчу са целокупним земљиштем од Сурдука до ушћа Тамиша, као и више поседа у Пожешком санџаку.³

Сваки податак везан за расветљавање начина функционисања овог вакуфа од великог је значаја за разумевање развоја османског Београда. Објављивање грађе о вакуфским селима и обавезама житеља умногоме објашњава везу и зависност града од приградских села. Приређени документи односе се на комплекс села с десне стране Дунава. Вакуфска села Миријево, Вишњица и Сланци данас су део Београда. Именована

у: А. Фотић, *Турски документи о Рустем-пашином вакуфу и „двоструком закупу“ (İcāreteyn) у Београду*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXI (2010) 75–77.

² О личности цабије Кади-заде Мустафа-челебије, вид. А. Фотић, *Девет прилога историји турског Београда*, Годишњак града Београда XXXVIII (1991) 109–110.

³ А. Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 149–159; исти, *Yahya-pasha-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54, 4 (2001) 437–452; исти, *The Belgrade Kādī's Mürāseles from 1683: A Mirror of the Kādī's Administrative Duties*, Belgrade 1521–1867, Belgrade 2018, у штампи.

понекад као *Имаретска села*, према колоквијалном називу вакуфа, она су чинила територијалну целину која се наслањала на синоре самог Београда. У 16. и 17. веку спадала су међу најразвијенија и најнапреднија села у Београдској нахији. Томе су првенствено допринеле одређене повластице карактеристичне за вакуфска села у целом Царству, али и њихов изузетан географски положај.

Документи су поређани према хронолошком принципу. Односе се на раздобље од двадесетак година. Истовремено, стицајем околности, они су углавном поређани и према дипломатичкој врсти. Тако груписани, они такође указују и на начин на који су доспели у руке конту Марсиљију. Издвајају се две дипломатичке групе: тапије и мураселе.

Прву целину чини осам тапија на њиве и винограде у вакуфским селима. Издате су између 1663. и 1680. године. То што се ова врста документа у различитим изворима па и у самом тексту документа назива на више начина, правно или колоквијално, не треба да изазива недоумице. То су по садржини и дипломатичкој врсти тапије иако су употребљавани различити термини: „тапија“ (*tapu, tapunāme*), „тапијска потврда“, „тапијска тескера“, „тапијски темесућ“ (*tapu temessüki, tapu tezkiresi*), „марифетнама“ (*ma 'rifetnāme*) или једноставно „потврда“, тј. „темесућ“, „тескера“ или „дозвола“ (*temessük, tezkire, izin*). Свака тапија је у правном смислу сматрана „потврдом“, али сваки темесућ или тескера нису тапија.⁴ Темесућ и тескера су термини који поред општег значења „потврде“ у правном речнику (као што се на пр. и хуџет издаје као „потврда“ – *li-ecl et-temessük*) истовремено одређују и више десетина дипломатички различитих врста докумената (диванска тескера, цизје тескера, мевациб тескера и сл.).⁵ Поред тога што су важне за локалну историју, те тапије сведоче о специфичностима османског аграрног режима, начину држања (притежавања) земље и преноса права притежавања државне земље, која је у овом случају постала вакуфска, потом о непридржавању рока од три године за необрађивање њива – видимо да су пуне седам-осам, десет и петнаест година пре него што се дају под тапију, о борби сељака да задрже исконска права на заједнички сеоски

⁴ A. Fotić, *Tapunāme on Vakf Lands – Contribution to the Ottoman Diplomats*, *Balkanica XX* (1989) 261–270; I. Π. Θεοχαρίδης, *Ma 'rifet - Ma 'rifet-nāme éνας ανεργίηντος τύπος οθωμανικού εγγράφου*, *Δωδώνη* 21 (1992) 151–180; A. Minkov, *Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats*, *Islamic Law and Society* 7, 1 (2000) 65–101.

⁵ Уп. М. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994; A. Велков, *Видовите османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика*, София 1986.

пашњак и спрече вакуфске власти да ту земљу распарчају под тапију, о интересу грађана да држе њиве и винограде, итд.

Другу групу докумената чини једанаест мурасела београдског кадије или наибо већином упућених мутевелији вакуфа. Мурасела је кадијина или наибова заповест, обавезујуће саопштење или позив у облику писма. Обично су то кратке и недвосмислене поруке. Ова група мурасела односи се на обавезе житеља приградских вакуфских села у пролеће и лето 1683. године. Поход на Беч 1683. године умногоме је погоршао живот локалног становништва, како у Београду, тако и у околним селима. У пролеће 1683. године Београд се већ увелико припремао да угости султана Мехмеда IV. Он је од маја до септембра те године из Београда пратио збивања на фронту и примао вести о току опсаде Беча. Терет бриге о целокупном османском двору, Царском дивану и канцеларији великим делом пао је на градско и приградско становништво. Села Јахјапашићевог вакуфа нису била изузетак. Притисак се огледао у готово свакодневној потреби за радницима, затим за превозним средствима, грађевинским материјалом, те прехрамбеним и другим неопходним производима. Мураселе указују на веома важну, а мало истражену управну улогу кадије у османској организацији локалне власти.⁶ Ту су још три документа: два мектупа (писма, дописа) и једна тескера који се такође односе на сличне обавезе житеља вакуфских села. Један документ даје изузетно значајан податак о производњи плантажне шалитре у вакуфским селима. Иако је поменуто Миријево, из имена суседна два села, Горње и Доње Сланце, сасвим је јасно да је и то тле било погодно за исту врсту посла.

Објављује се укупно двадесет два докумената. Неки од њих, као мураселе, поруке, писма и разне потврде (тескере, темесући) изузетно су ретки и самим тим веома интересантни за локалну историју, али и за османску дипломатику уопште. Ту посебно наглашавам значај мурасела будући да су оне у науци прилично запостављене.⁷

Неколико докумената из фасцикле MS 3574 који садрже податке о селима Јахјапашићевог вакуфа већ је објављено и они неће ући у избор грађе која се овде приређује. Реч је о једној тапији на њиву у Миријеву и два дефтера фодула храњеника вакуфа.⁸

Све преведене документе прате научна транскрипција и факсимили.

⁶ А. Фотић, *The Belgrade Kādī's Mūrāseles from 1683*. О управним дужностима кадије уп. R. Gradeva, *The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık*, *Oriente Moderno XVIII (LXXIX)*, 1 (1999) 177–190.

⁷ Ни речи о њима нема ни у до сада најбољем приручнику османске дипломатике: M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*.

⁸ А. Фотић, *Tapunāme on Vakf Lands*, 261–270 (доцније прештампана у: Љ. Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005, 167–168); исти, *Дефтери*

1

Тапија (1/11.3.1663)

(BUB, MS 3574, 35)

Он!

Разлог писању писмена: у селу по имену Вишњица, једном од села вакуфа⁹ блаженопочившег Јахјали газии Мехмед-паше који се налазе у богомштићеном Београду, налазе се две њиве од приближно три дана [орања], које су у потпуности омеђене: [прва] с једне стране баба¹⁰ Недовим виноградом, с једне стране Дурмуш-челебијиним виноградом, с једне стране Божином њивом и с једне стране виноградом Николе Бабића; [друга] опет у поменутом селу, с једне стране Адамовим виноградом, с једне стране Михиним виноградом, с једне стране Марковом и П[р]едраговом њивом и с једне стране виноградом Пеје Недића. Зимија по имену Михаило, ранији притежавалац, умро је без деце па се поменуте њиве враћају вакуфу. Пошто имају право да буду дате под тапију, у складу с мојим правом постављеног мутевелије¹¹ пренео сам право притежавања поменутих њива на Мустафа-челебију, власника овог писмена. Пошто је поменути примио пренос и преузео наведене њиве, када је затражио тапијску тескеру да би могао да их притежава ја сам му оверио ово писмено. Све док на стари начин вакуфу предаје ушур од производа с наведених њива оне су његова купљена имовина.¹² Да нико други не би ометао притежавање написано је ово писмено у виду темесућа [потврде]. Написано на почетку величанственог шабана хиљаду седамдесет треће године [1/11.3.1663].

Убоги Ахмед-ага, мутевелија поменутог вакуфа, М [сврштетак]

фодула београдског имарета Мехмед-паше Јахјапашећа, *Balkanica* XXII (1991) 57–74.

⁹ Употребљен је генитив множине јер је то једини исправни начин превода термина *evkâf*. Употреба множине (*evkâf*) уместо једнине (*vakıf*) на овом месту, као и у још неким наредним документима не треба да збуњује. У питању је један вакуфски комплекс Мехмед-паше Јахјапашећа у Београду, а множина се употребљавала због разноликих и просторно не увек блиских саставних делова те целине, од којих се сваки може именовати вакуфом.

¹⁰ Иако тако пише можда је у питању свештеник (папа Недо).

¹¹ Израз *tevliyetüm hasebile* исказује право да у име „господара земље“ изда тапију. Уп. А. Fotić, *Tapunâme on Vakf Lands*, 268.

¹² Иако дословце тако пише (*mülk-i müşterâsı*) то не треба да збуњује. Јасно је да је у питању куповина, тј. пренос права притежавања.

Транскрипција:

Hüve!

[1] Bā'ış-i taḥrīr-i ḥurūf oldur ki: Maḥmiyye-i Belğrād'da ḥayrātı vāқи' merḥūm Yaḥyālī Ġāzī Meḥmed Pāşā merḥūmuñ [2] evkāfı kūrāsından Vişinçe nām қarye dāḥilinde vāқи' bir ṭarafı Bābā Nedō bağına ve bir [3] ṭarafı Ṭurmuş Çelebi bağına ve bir ṭarafı Bōjō tarlasına ve bir ṭarafı Nīkōla Bābik bağına ve yine қarye-i [4] mezbūre dāḥilinde vāқи' bir ṭarafı Ādām bağına ve bir ṭarafı Mihō bağına ve bir ṭarafı Mārķō [5] ve Pedrāğ tarlasına ve bir ṭarafı Peyō Nedīk bağına maḥdūd [ve] muttaşıl iki tarla taḥmīnen üç [6] günlük olmaқ üzere bundan aқdem mutaşarrıf olan Miḥāilō nām zimmī bi-lā-veled [7] mürd olub zıkr olunan tarlaları ṭaraf-i vaқfa 'āīd ü rāci' olub ṭapuya [8] müstaḥaққ olduқdan tevliyetüm ḥasebile tarla-yi mezbūrāñ işbu şāḥib ül-ḥurūf Muştafā Çelebi'ye [9] ḥaққ-i taşarrufın tefvīz eyledüm. Merķūm daḥī tefevvuz ve қabūl kılduқdan şoñra tarla-yi [10] mezbūrāna mutaşarrıf olmaқ için ṭapu tezkiresine ṭālib olduқda ṭarafumdan işbu [11] ḥurūf terķīm olundu. Mādāmki üslüb-i sābıқ üzere tarla-yi mezbūrānūñ maḥşūlı [12] 'öşrin ṭaraf-i vaқfa edā eyleye tarla-yi merķūm mülk-i müşterāsı olub āḥardan [13] kimesne taşarrufına māni' olmamaқ için işbu ḥurūf berā-yi temessük ketb olundu. Taḥrīren fī [14] ğurre-i Şa'bān el-mu'azzam li-sene şelāşe ve seb'in ve elf.

El-faқīr Aḥmed Ağa el-mütevellī li-vaқf-i mezbūr M

پنج کرم عرف اولر که چو بولور و قمع کباب غازین چو بولور
 زوقای قمرل سنده و شینی نام قریب اولمکن و قمع بولور یا باند و عینه و بر
 طرفه طورش صلیب چینه و بر طرفه بوز و تار کانه و بر طرفه نبقوله بایس عینه و بر طرفه مار قو
 فریوه و اولمکن و قمع بر طرفه اولور چینه و بر طرفه مامو چینه و بر طرفه نار لاجنیا اولور
 و بر طرفه تار کانه و بر طرفه بیوتد بایس چینه و بر طرفه مامو چینه و بر طرفه نار لاجنیا اولور
 کوشک اولور لوزنه بونده اقدم متصرف اولاده چیاونام قمع و بر طرفه نار لاجنیا اولور
 مرد اولور فکر اولناه نار لاجنیا طرف و قفق عاید و راضی اولور کوشک و بر طرفه نار لاجنیا
 مستحق اولور قده تولد مسیله نار لاجنیا فریور لاه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا
 صوح تصرف تقویض لایحه قرقوم و حق تقوض و قبول قلد قمع و بر طرفه نار لاجنیا
 فریور لاه متصرف اولور کجوه طبو ترک سنه طالب اولور قده و بر طرفه نار لاجنیا
 عرف تریم اولور مای اولور کوشک و بر طرفه نار لاجنیا فریور لاه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا
 عشری طرفی و قفق اولر لایحه نار لاجنیا فریور لاه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا
 کهنه بقرینه مانع اولور کجوه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا فریور لاه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا
 غرضه شباهه المعظم سنه ندره و بر طرفه نار لاجنیا فریور لاه کوشک و بر طرفه نار لاجنیا

Тапија (7–16/17–26.4.1665)

(BUB, MS 3574, 73)

Он!

Разлог писању писмена: у селу по имену Вишњица, једном од села вакуфâ блаженопочившег Јахјали газии Мехмед-паше који се налазе у богомштићеном Београду, налази се виноград од приближно пет мотика који је у потпуности омеђен: с једне стране виноградом зимије Јована, с једне стране брегом и с две стране јавним путем. Ранији притежавалац Хасан, један од вишњичке раје који је прешао у ислам, умро је без потомака па се поменути виноград враћа вакуфу. У складу с мојим правом постављеног мутевелије пренео сам право притежавања поменутог винограда на овог власника писмена, Мустафа-челебију, за две хиљаде пет стотина акчи. Пошто је поменути примио пренос и преузео наведени виноград, када је од стране вакуфа затражио тескеру да би могао да га притежава ја сам му оверио ово писмено. Све док на стари начин, без противљења, вакуфу предаје и уручује ушур од производа с поменутог винограда, [виноград је] у његовом притежавању. Да [га] нико други не би ометао написано је ово писмено у виду темесућа и потом предато и положено у руку поменутог Мустафа-челебије. У случају потребе нека се покаже као доказ. Написано у првој декади поштованог шевала хиљаду седамдесет пете године [7–16/17–26.4.1665].

Убоги Шит-ефендија,¹³ мутевелија поменутог вакуфа, М [свршетак]

[*Запис на полеђини:*] Тескера винограда који се налази у Вишњици.

¹³ Шит-ефендија је био један од најугледнијих богатих Београђана, чији је хвале вредан сарај истакао Евлија-челебија 1660. године. Помиње га као имама Имарет-цамије, а према дефтеру храњеника Јахјапашевог вакуфа, из исте године, обављао је и дужност хатиба. Иако је овде потписан као мутевелија, могао је бити и његов заменик (Evljâ Ćelebî, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, превод, увод и коментар Н. Шабановић, Сарајево 1979⁴, 85, 89; Evliyâ Ćelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evljâ Ćelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, Hazırlayanlar Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin, 5. Kitap, İstanbul 2001, 196–197; А. Фотић, *Дефтери фодула београдског имарета*, 70).

Транскрипција:

Hüve!

[1] Bâ'is-i taḥrîr-i ḥurûf oldur ki: Maḥmiyye-i Belğrâd'da vâқи' Yaḥyâlı Gâzî Meḥmed Pâşâ merḥûmuñ evķâfı [2] kuralarından Vişinçe nâm kıarye dâḥilinde vâқи' bir ṭarafı Yovân nâm zimmî bađına ve bir ṭarafı bayır ile [3] ve iki ṭarafı ṭarîķ-i 'âmm ile maḥdûd [ve] muttaşıl olub taḥmînen beş çapalık bađı bundan [aқdem] mutaşarıf [4] olan Vişinçe re'âyâsından İslâma gelen Ḥasan bi-lâ-veled fevt olub zıkr olunan bađı [5] ṭaraf-ı vaқfa 'âid ü râci' olub tevliyetüm ḥasebile bađ-i merķûmı işbu şâḥib ül-ḥurûf Muştafâ Çelebi'ye [6] iki biñ beş yüz aқçeye ḥaқķ-i taşarrufın tefvîz édüb merķûm daḥî tefevvuz ve kabûl kılduқdan [7] soñra bađ-i mezbûre mutaşarıf olmaқ için ṭaraf-i vaқıf-dan tezkireye ṭalib olduқda ṭarafumdan [8] işbu ḥurûf terķîm olundu. Mâdâmkı üslûb-i sâbık üzere bađ-i mezbûrûñ ḥâşıl olan [9] maḥşûlı 'öşrin ṭaraf-i vaқfa bi-lâ-nizâ' edâ ü teslîm eyleye taḥt-i taşarufında olub [10] âḥardan kimesne mâni' olmamaқ için işbu ḥurûf berâ-yi temessük ketb olunub [11] merķûm Muştafâ Çelebi yedine vaзı' u defi' olundu. Vaқt-i ḥacetde ibrâz édüb ihticâc [12] édine. Taḥrîren fî evâil-i Şevvâl el-mükerrem li-sene ḥams ve seb'in ve elf.

El-faқîr Şît Efendi mütevellî li-vaқf-i mezbûr M

[Запис на полеђини:] Vişinçe'deki bađuñ tezkiresidür.

جمع كثر مروف اولور كچه فخر بولور و در قوج كجا باغازين كچه بولور موش اولوتاني
 قزه لر نده و سنجي نام قزه و اولمنغ و لوق بر طرف بولور نام قون عتد و طرف باير ليا
 در اكل طرف طر بون عاير لوق دو و متصر اولور ب كخنا بس مبلو باغ نونزه شرف
 اوللاه و سنجي رعيا سنده سلا مكل مكل سلا اولور قوج اولور قوج اولور قوج اولور
 طرف وقف عاير در لام اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور
 اكل بيش ش يوز لوق موش قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون
 سنده باغ نونزه متفرق اولور لوقه طرف وقفه كچه باغ نونزه اولور اولور اولور اولور
 لست مروف قون اولور ماولر لوق اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور
 في موش عشرين طرف وقفه لوق اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور
 لوقه كچه باغ اولور لوقه لست مروف قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون
 قون موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش
 اكل بيش ش يوز لوق موش قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون
 سنده باغ نونزه متفرق اولور لوقه طرف وقفه كچه باغ نونزه اولور اولور اولور اولور
 لست مروف قون اولور ماولر لوق اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور
 في موش عشرين طرف وقفه لوق اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور اولور
 لوقه كچه باغ اولور لوقه لست مروف قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون قون
 قون موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش موش

3

Тапија (2/12.5.1673)

(BUB, MS 3574, 84)

Он!

Повод писању писмена: у синору села по имену Миријево, једног од села вакуфâ мог претка, блаженопочившег гази Јахјали Мехмед-паше, који се налазе у богомштићеном Београду, налази се њива од приближно три дана [орања] која је [омеђена:]¹⁴ с једне стране њивом врлог наиба Мехмед-ефендије, с једне стране Адамовом њивом, с једне стране Марковом њивом и с једне стране Петковом њивом. Пошто већ седам-осам година стоји пуста и необрађена, што чини штету вакуфу, у складу с нашим правом постављеног мутевелије, ми смо узроку тескере, цабији поменутог вакуфа Кади-заде Мустафа-челебији, дали дозволу да је држи и притежава дајући годишње тридесет акчи одсеком. Све док вакуфу предаје годишње одређених тридесет акчи одсеком нико да не омета његово држање и притежавање [...] Да се нико не би мешао и узнемиравао га у руку му је дата ова тескера. Написано 25. М [мухарема] [10]84. године [2/12.5.1673].

Ахмед, мутевелија

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vech-i taḥrīr-i ḥurūf budur ki: [2] Maḥrūse-i Belḡrād'da vāḳi' ced-düm merḥūm Ġāzī Yaḥyālı Meḥmed Pāṣā'nuñ evḳāfi ḳaryelerinden [3] Mīryeva nām ḳarye sīnōrında vāḳi' bir ṭarafı faẓīletlü nā'ib Meḥmed Efendi tarlası ve bir ṭarafı [4] Adam tarlası ve ve bir ṭarafı Mārḳō tarlası ve bir ṭarafı Petḳō tarlası [ile maḥdūd] taḥmīnen üç günlük [5] tarla yedi sekiz seneden berü bos¹⁵ ve ḥālī ḳalub cānib-i vaḳfa ḡadır olmaḡile zabt [u] taṣarruf için [6] tevliyet ḥasebile bā'ış-i tezkire vaḳf-i mezbūrde cābīsi olan Ḳāzī-zāde Muṣṭafā [7] Çelebi'ye senede otuz aḳçe maḳt[ū]' ile sirā'at¹⁶ ü ḥirāset eylemek için ṭarafumuzdan [8] tevliyetümüz ḥasebile izin vērilmīṣdür. Mādāmki senede ta'yīn olunan otuzar aḳçe maḳt[ū]'sın [9] cānib-i vaḳfa edā eyleye zabt [u] taṣarrufına

¹⁴ Тапија је написана с пуно правописних грешака и изостављања појединих речи.

¹⁵ Треба да пише *boz*.

¹⁶ Треба да пише *zirā'at*.

kimesne māni‘ olmayub [...]17 daħl u rencīde olinmamaħ [10] üzere yedine işbu tezkire vērildi. Taħrīren fī 25 M sene [10]84.

Aħmed el-mütevelli

84

4

قلمی روضه جو ذریعہ
 محروسہ بقیعہ اولیٰ صمدیہ
 درجہ ثانیہ قریب ستر ستر و لافندہ بطرف
 روضہ تارالہ و بطرف مارقونار کایدی طرف
 تارالہ کثیر و رو بو ستر و قلمی
 نوبہ حبیبیہ ستر و قلمی روضہ
 طبعیہ اولیٰ و ثانیہ و ستر و قلمی
 نوبہ حبیبیہ ستر و قلمی
 سنہ وقوعہ ۱۰۸۴ھ مطابق ۱۶۷۳ء
 لوزنہ پیرہ ستر و قلمی
 ۲۰۰۲

17 Zamrljana rech.

Тапија (7/17.9.1673)

(BUB, MS 3574, 51)

Он!

Повод писању писмена: у границама села по имену Миријево, једног од села вакуфâ блаженопочившег и од грехова опроштеног Јахјали гази Мехмед-паше, који се налазе у граду Београду, налази се виноград од приближно [...] ¹⁸ мотика који је омеђен: с једне стране [...], с једне стране [...], с једне стране [...] виноградима и путем. Хришћанка ¹⁹ по имену [...], која га је притежавала, умрла је без познатог наследника иза себе. Пошто поменути виноград има право да буде дат под тапију, узрок тескере, цабија поменутог вакуфа Кади-заде Мустафа-челебија дао је вакуфу пет стотина акчи за право на тапију и притежавање поменутог винограда и затражио тапију. Зато му је у складу с нашим правом постављеног мутевелије додељена и предата у руку ова тапунама. Све док вакуфу уместо ушура годишње предаје педесет акчи одсеком за јачање вакуфа нико други да га не омета у држању и притежавању. Нека га држи и притежава на начин који год жели и изабере. 5. Ц [џемази ул-ахир] 1084. године [7/17.9.1673].

Убоги хаџи Мехмед-ефендија, садашњи мутевелија поменутог вакуфа

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vech-i tahrîr-i hürûf budur ki: Medîne-i Belğrâd'da vâkı' merhûm ve mağfûr-leh Yahyâlı Ğâzî Meħmed Pâşâ'nuñ [2] evkâfi kûrâsından Mîryeva nâm karyesi ĥudûdında bir țarafı [...] ve bir țarafı [...] ve bir țarafı [3] [...] bağları ve țarîk ile maħdûd taħmînen [...] çapalık bağı mutaşarrıf olan [...] nâm [4] naşrâniyye mürd olub zâhirde vâriş-i ma' rûfesi olmayub bağ-i mesfûr țapuya müstahakķ olduğundan [5] bâ' iş-i tezkire vaķf-i mezbûruñ câbîsi olan Kâzî-zâde Muştafâ Çelebi bağ-i mesfûruñ haķķ-i țapusu [6] ve taşarrufi için cânib-i vaķfa beşyüz akçe vêrüb țapuya țâlib olmağın tevliyetümüz ĥasebile işbu țapunâme [7] yedine defi' ü teslîm olundu. Senede 'öşr bedeli elli akçe maķtû'ın taķviyet-i vaķıf için cânib-i [8] vaķfa edâ eyledügince zabt u taşar-

¹⁸ Величина и међе винограда, као и име пређашњег притежаваоца нису уписани. Из неког разлога остављене су празнине да се то учини доцније.

¹⁹ Употребљен је израз *naşrâniyye*.

rufina āḥardan kimesne māni' olmayub keyfemā yeṣā ve yaḥtār [9] zabṭ u taṣarruf eyleye, Fī 5 C sene 1084.

El-fakīr El-ḥācc Meḥmed Efendi mütevellī li-vaḳf-i mezbūr ḥālā

51

۵

دیر تکرر اوردن بود و بدین دینار و ده دارتو زوم و اغنود که کجا غایب
 اردن خیزمیزم برینت از بیسودون بطن
 بنور و طریح الیکرد و کج
 چه لی ایغی هترو لوس
 نیرالیه مولودیه ظاهره و کدره مودیه ایغی و غوریه تیغ اولد خیزی
 بیغ تیغ و قور کورده جاسیل و قوریه و نیرک و قوریه ایغی و قوریه تیغ اولد خیزی
 دیز قوریه لوس طایف دقون بوز لایحه و بر طریح ایغی و قوریه تیغ اولد خیزی
 بیغ تیغ و قوریه لوس کورده ایغی و قوریه تیغ اولد خیزی
 و قوریه لوس لایحه و قوریه لوس کورده ایغی و قوریه تیغ اولد خیزی
 ضیک و قوریه لایحه ۱۲۸۴

5

Тапија (2.10 – 31.10/12.10 – 10.11.1673)

(BUB, MS 3574, 77)

Он!

Разлог писању писмена: у границама села Миријева, једног од села вакуфā блаженопочившег Јахјали гази Мехмед-паше, који се налазе међу задужбинама у богомштићеном Београду, налази се њива од приближно четири дана [орања] која је у потпуности омеђена: с једне стране њивом зимије Милча, с једне стране виноградима и с две стране њивама Бугарина Јована. Притежавалац хаџи Мехмед-ефендија пренео је право притежавања наведене њиве на Кади-заде Мустафа-челебију за хиљаду акчи. Пошто је поменути [Мустафа] примио пренос и преузео њиву и пошто је од стране вакуфа затражио дозволу и тескеру да би постао притежавалац наведене њиве, поменутом је дата дозвола. Све док на стари начин вакуфу предаје и уручује ушур од производа с наведене њиве она је његова купљена имовина. Да [га] нико други не би ометао, у складу с мојим правом постављеног мутевелије, написано је ово писмено у виду темесућа и потом предато и положено у руку поменутог Мустафа-челебије. У случају потребе нека се покаже као доказ. Написано благословеног месеца рецепа хиљаду осамдесет четврте године [2.10 – 31.10/12.10 – 10.11.1673].

Убоги хаџи Мехмед-ефендија,²⁰ мутевелија поменутог вакуфа, М
[свршетак]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Bā' is-i taḥrīr-i ḥurūf oldur ki: Maḥmiyye-i Belḡrād'da ḥayrātī vāḳī' merḥūm Yaḥyālı Ġāzī Meḥmed Pāšā'nuñ [2] evḳāfī ḳaryelerinden Mīryeva ḳaryesi ḥudūdī dāḥilinde bir ṭarafī Milçe zimmī tarlası ve bir ṭarafī [3] baḡlar ve ṭarafeyn Būlgār Yovān tarlaları ile maḥdūd [ve] muttaşıl taḥmīnen dōrt gūnlük [4] tarlayı mutaṣarrıf olan El-ḥācc Meḥmed Efendī tarla-yı mezbūrūñ ḥaḳḳ-i

²⁰ Видимо да је и мутевелија, као и цабија истог вакуфа, држао њиве и винограде у вакуфским селима и учествовао у њиховој продаји. Нема сумње да су најбоље комаде задржавали за себе. То није било незаконито све док је „господар земље“, у овом случају вакуфска власт, примао тапијску таксу и ушур.

taşarrufın biñ aqçeye [5] Kāzī-zāde Muştafā Çelebi'ye tefvīz edüb mezbūr daḥī tefevvuz ve qabūl kılduğdan soñra [6] tarla-yi mezbūre mutaşarrıf olmağ için taraf-i vaqıfıdan izin ü tezkireye t̄alib olmağla [7] mezbūre izin verildi. Mādāmkı üslūb-i s̄abık üzere tarla-yi mezbūrūñ maḥşūlı [8] 'oşrin taraf-i vaqfa edā ü teslīm eyleye tarla-yi mezbūr mülk-i müşterāsı olub āḥardan [9] kimesne māni' olmamağ için tevliyetüm ḥasebile yedine işbu ḥurūf berā-yi temessük [10] ketb olunub mezbūr Muştafā Çelebi yedine vaзі' u defi' olundu. Vaqt-i ḥacetde [11] ibrāz edüb iḥticāc edine. Tahrīren fī şehr-i Receb ül-mübārek li-sene erba' ve şemānīn ve elf.

El-fakīr El-ḥācc Meḥmed Efendi mütevellī be-vaqf-i mezbūr M

بخت کثیر و دولت و کرامت و نجیب و بزرگوار و هیلا و واقعه روح یکیمه غایب محمد
 اوقافیه قریه کندیه بیرونه قریه کندیه بیرونه قریه کندیه بیرونه قریه کندیه بیرونه
 باغلو و طرفین بولغار بوزره ترلازی ایلمه محمد و متضرب نجیب دورت کولکن
 ترلایه متصرف اولاده الحاج محمد انذین ترلا و مزبور کوی حق تصرفین بیسنه لقمیه
 قاضین ذالیه مصطفی جلین به تفویض ایروب مزبورده فی تفوض و قبول ترقدده صلی
 ترلا و مزبور متصرف اولوی اکیه طرفه دفعده افده و تنکح به طالب اولمفل
 مزبور افده دیرلین ماه لاکر کولوب سابق اوزره ترلا و مزبور کوی خصوی
 عشرین طرفه وقفه کولوب ایلمه ترلا و مزبور کلکن حشر لکجه اولوب افده
 کندن ماتق اولامو اکیه تولیمت هیسله بیینه لیسور و د برار تخت
 کتیه اولوب مزبور مصطفی جلین بیینه وضع و دف اولدین دفعه حافنده
 ابرار ایروب اهنجا ایلمه کتیر افریه شهر ده بی المبارک لسه اریغو د ثمانین والی

محمد
 منور
 مزبور

Тапија (8.8/18.8.1676)

(BUB, MS 3574, 86)

Он!

Повод писању писмена: у селу по имену Миријево, једном од села вакуфâ блаженопочившег и од грехова опроштеног Јахјали газии Мехмед-паше који се налазе у граду Београду, налази се њива од приближно [...] ²¹ дана [орања] која је омеђена: с једне стране Андријином њивом и с једне стране шумом. Већ петнаест година нико је не притежава. Пошто има право да буде дата под тапију, узели смо таксу на тапију према кануну од узрока тескере, Кади-заде Мустафа-челебије, и у складу с нашим правом постављеног мутевелије притежавање је пренето [на њега] и ова тапунама му је дата у руку. Све док вакуфу предаје ушур од производа нека је притежава на начин који жели. Нико други да га не омета и да му не прави тешкоће. 8. Ц [цемази ул-ахир] 1087. године [8.8/18.8.1676].

Убоги Ахмед Паша-заде, мутевелија М [свршетак]
[*Запис на полеђини:*] Тескера њиве на ободу шуме.

Транскрипција:

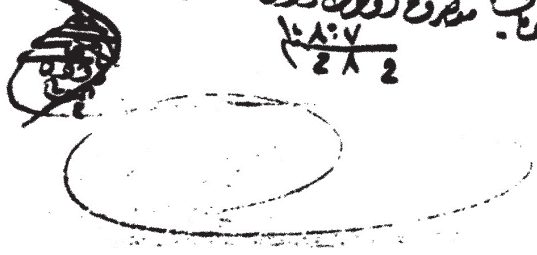
Hüve!

[1] Vech-i taħrîr-i ħurûf budur ki: Medîne-i Belğrâd'da vâķi' merħûm ve mağfûr-leh [2] Yahyâlî Ġâzî Meħmed Pâşâ'nuñ evķâfî ħurâsından Mîryeva nâm ħaryede vâķi' [3] bir ħarafî ŗubaŗî tarlası ve bir ħarafî Āndriye tarlası ve bir ħarafî ħoru ile maħdûd [4] taħmînen [...] gûnlûk tar[lası] on beŗ seneden berû kimesnenüñ taŗarrufında olmayub [5] ħapuya müstaħaķķ olduğundan bâ' iş-i tezkire Ķâzî-zâde Muŗtafâ Ćelebi nâm kimesnenüñ [6] ħânûn üzere resm-i ħapusı alınub tevlîyetümüz ħasebile taŗarrufı tefvîz olunub [7] yedine işbu ħapunâme vêrildi. Maħŗûlî 'ôŗrin cānib-i vaķfa edā eyledüķçe [8] keyfemā yeŗŗ mutaŗarrıf olub āħardan kimesne mâni' olmayub müdāħale eylemeye. [9] Ft 8 C sene 1087.

El-faķîr Aħmed Pâşâ-zâde el-mütevellî M
[*Запис на полеђини:*] Ķoru kenārında olan tarla tezkiresi.

²¹ Остављен је празан простор за величину њиве.

وکتاب خیرین محبت بیخبر از دخی قرآنندف مدونینا قده و بلغ
 و طریقی سوانتا دار کای در طریقی لذت دار کای در طریقی قریب الی کرد
 کز کزینا دار او خوش است و نه بود کند کزینا تفریق در اول
 طوبی مستحق اول و غنای بیخ تنگ و فی ذلک معطل علی یا کسینا
 قانوة لعدنا مع کجوبی آلون توتوز مسیبا تفریق تفریق اول
 بره لست و طوبی و بدلی موی عسری جان وفه اول اول کج
 کینفیا متفرق اوله کوفه کند مانع اولیجه مراغه ایلیه
 ۱۸۰۷
 ۲۸ ۲

Тапија (13 – 22.5/23.5 – 1.6.1678)

(BUB, MS 3574, 64)

Он!

Разлог писању писмена: у границама села по имену Миријево, једног од села вакуфâ блаженопочившег Јахјали газии Мехмед-паше – нека му је лака земља, који се налазе међу задужбинама у богомштићеном Београду – Подручју ратова, налази се њива од приближно шеснаест дана [орања] која је у потпуности омеђена: с једне стране Јовановом њивом, с једне стране Андријином њивом, с једне стране виноградима и делимично Миловом њивом и с четврте стране јавним путем. Ранији притежавалац, Ђехаја Мехмед-ага, уступио је и пренео право притежавања поменути њиве на узрока тескере, Кади-заде Мустафа-челебију. Пошто је поменути примио пренос и преузео наведену њиву, када је од нас и од стране вакуфа затражио дозволу и тескеру да би постао њен притежавалац, у складу с мојим правом постављеног мутевелије дата му је поменута дозвола. Све док на стари начин сваке године без противљења предаје и уручује вакуфу ушур на који је обавезан, поменути Мустафа-челебија је притежавалац наведене омеђене њиве. Нека се не омета његово притежавање уплитањем с наше или с било које друге стране. Написано у првој декади месеца реби ул-ахира хиљаду осамдесет девете године [13 – 22.5/23.5 – 1.6.1678].

Убоги Ахмед Хатвани,²² кајмакам²³ мутевелије поменутог вакуфа

Транскрипција:

Hüve!

[1] Bā'is-i taḥrīr-i ḥurūf budur ki: Dār ul-cihād maḥmiyye-i Belḡrād' da ḥayrātī vāḳī' merḥūm ve maḡfūr-leh Yaḥyālī Ġāzī Meḥmed Pāṣā – ṭābe ṣerāḥunuñ [2] evkāfi ḳurāsından Miryeva nām ḳarye ḥudūdī dāḥilinde vāḳī' bir ṭarafī Yovān tarlası ve bir ṭarafī Āndriye [3] tarlası ve bir ṭarafī baḡlar ve ba'zen

²² Ахмед Хатвани (из Хатвана, у османској Угарској) био је истакнути београдски лекар још 1660. г., у време када је Евлија-челебија обишао Београд. За њега је напоменуо да је био „искусан лекар као Питагора“ (Evlijā Ćelebī, *Putopis*, 89; Evliyā Ćelebi, *Evlüyā Ćelebi Seyahatnâmesi*, 197). Као и многи други угледни Београђани, обављао је одређене важне службе у Јахјапашићевом вакуфу.

²³ Заменик мутевелије.

Milö tarlası ve taraf-i rāb‘ī‘ tarīk-i ‘āmm ile maḥdūd [ve] muttaşıl taqrīben [4] on altı günlük tarlaya bundan aḳdem mutaşarrıf olan kethüdā Meḥmed Aḡa tarla-yı mezkūrūñ ḡaḳḳ-i taşarrufın [5] bā‘is-i tezkire cābī Kāzī-zāde Muştafā Çelebi nām kimesneye ferāḡ ü tefvīz édüb merḳūm daḡī tefevvuz [6] ve ḳabūl eyledükden şoñra tarla-yı mezkūre mutaşarrıf olmaḳ için tarafumuzdan ve taraf-ı vaḳıfdan [7] izin ü tezkireye tālib olduḡda tevliyetüm ḡasebile merḳūm izin verildi. Mādāmki üslūb-i sābıḳ [8] üzere be-her sene üzerine edāsı lāzım gelen ‘öşrin cānib-i vaḳfa bi-lā-nizā‘ edā ü teslīm eyleye tarla-yı [9] maḥdūd-i mezkūre merḳūm Muştafā Çelebi mutaşarrıf olub taşarrufına tarafumuzdan ve taraf-i āḡardan kimesne māni‘ olmayub [10] daḡl u ta‘ruz eylemeye. Tahriren fī evāil-i şehir-i Rebī‘ ül-āḡir li-sene tisa‘ ve şemānīn ve elf.

El-faḳīr Aḡmed Hatvānī ḳāim-maḳām-i mütevellī be-vaḳf-i mezbūr

باعث تحریر و دفع کرد در الهامات خود میفرماید و این در حقیقت
 او فانی فرستاده میوه نام فریضه زدی داخله و واضح بر طرف بیوان نار لاسی طرفی اندر
 نار لاسی در طرف باغی و بعضا سلو نار لاسی و طرف راستی طرف عام ایله محروم و در
 اود التی کونیک تار لایه بوزج افتر منصرف اولان کیم احم اغانا نار لایه مذکور کونیک
 باعث تذکره حالت فاضلی ذلک منقطع علی نام کسند بزاج و نفوس ایرو ب فروق دنی نفوس
 و قبول ایله کونیک صکره نار لایه مذکور منصرف اولون ایون طرف ذن و طرف و غن
 ازین و تذکره به حال اولوقده نولیم حسب رقوم ازین و تبر لوی نار لایه اولوقده
 اوزر بهر اوزر نه ادرسی لازم کلک عشق خان و فعله لاسی ادا اولوب ایله نار لایه
 محروم و مذکور ب قوم منقطع اولوب بفرقه طرف ذن و طرف آفرین کسند نار لایه
 دعل نولیم ایله هر حواله اول شهر رسو الا فر تسبیح و غمانی ایله

لایه
 نار لایه
 منقطع
 فریضه

8

Тескера (29.1/8.2.1679)
(BUB, MS 3574, 165)
[Он!]
У Београдском кадилуку
Село // Миријево // кућа // 10
Чиста шалитра // ока // 90²⁴

Пошто је становништво горе поменутог села држави предало укупно деведесет ока шалитре, за колико је и задужено, тескера им је предата у руке. Написано 26. 3 [зилхице] 1089. године [29.1/8.2.1679].

Убоги Давуд, баш-цебеџија²⁵
[Печат на полеђини:] Давуд [...?]

Транскрипција:
[Hüve!]
Der-kažā-yi Belğrād
Kaŕye-i Mīriyeva, ĥāne 10
Güherçile-i ĥāliš, kıyye 90

[1] Bālāda zıkr olunan kaŕye āhālīsi üzerlerine edāsi lazım gelen [2] yalnız toksan vuқиyye güherçile cānib-i mīriye edā eyledikleri ecilden yedlerine [3] tezkire verildi. Tahriren fi 26 Z [Zī-l-ħicce] sene 1089.

El-faķīr Davūd bař cebeci

²⁴ Први део тескере написан је сијакатом и очигледно представља препис обавеза унет у тескери из дефтера.

²⁵ Баш-цебеџија је старшина цебеџија. Цебеџије су оружари, посебан војни род у оквиру капукулу трупа, али и у оквиру већих локалних тврђавских посада, поготово у оним утврђењима која су попут Београда служила као велика складишта оружја, барута и војне опреме. Њихов задатак био је да чувају, транспортују, поправљају и припремају оружје и муницију.

165

ده لعل
الاول
مكتوبه
۹۰

با دو خود را در وضع آرزوئی از آن (اول وضع طرف
با آن طرف و در آن جهت است) و در آن جهت است
از آن در آن جهت است

Тапија (6.3/16.3.1680)

(BUB, MS 3574, 150)

Он!

Повод писању писмена: у границама села по имену Миријево, једног од села вакуфâ блаженопочившег и од грехова опроштеног Јахјали гази Мехмед-паше који се налазе у граду Београду, на пустом месту приближне величине једног дунума које је у потпуности омеђено с једне стране виноградом Латина Атанаска и с три стране пашњаком, зимији по имену Срећку дато је притежавање да би подигао кућу. Али пошто је наведено место од давнина пашњак поменутог села, речени зимија Срећко није подигао кућу него је одустао. Да би ово место остало пашњак, у складу с нашим правом постављеног мутевелије написана је ова тескера и положена у руке становника села. На потребном месту нека се покаже као доказ. 14. С [сафера] 1091. године [6.3/16.3.1680].

Убоги хаџи Мехмед-ефендија, кајмакам мутевелије, М [свршетак]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vech-i taḥrīr-i ḥurūf budur ki: Medīne-i Belḡrād'da vāḳi' merḥūm ve maḡfūr-leh Yaḥyālī Ġāzī [2] Meḡmed Pāšā'nuñ evḳāfi ḳurāsından Mīryeva nām ḳaryesi ḥudūdi dāḥilinde [3] bir ṭarafı Lātīn Āṭanāskō baḡı ve cevānib-i şūlşiyyesi mer'a ile maḥdūd taḳrībten bir dönüm miḳdārı [4] ḥālī yerde ḥāne iḥdās için Srekḳō nām zimmīye taşarrufı için vērülüb [5] lakin zıkr olunan yer ḳadīmden ḳarye-i mezbūrenüñ mer'asi olmaḡla yine zimmī-i mezbūr [6] Srekḳō ḥāne iḥdās eylemeyüb ve ḳasr-i yed eyleyüb mer'a olmaḡ üzere [7] işbu tezkire tevliyetümüz ḥasebile taḥrīr ve ḳarye-i mezbūre aḥālīsi yedine defi' olundu. [8] Maḡall-i lāzımede ibrāz eyleyüb iḥticāc ēdineler. Fī 14 Ş sene 1091.

El-faḳīr El-ḥācc Meḡmed Efendī ḳāīm-maḳām-i mütevellī M

Мурасела (20/30.3.1683)

(BUB, MS 3574, 49)

Он!

Поштованом мутевелији вакуфа блаженопочившег Јахјали газии Мехмед-паше.

После поздрава, саопштава се: сада је за зграду Царског сараја потребна велика количина камена из Кајабуруна.²⁶ Али неопходно је да се за вађење камена и разгртање земље у страну обезбеди тридесет-четрдесет церахора²⁷ с надницама. Када приспе мурасела потребно је: из Миријева и Вишњице да изведете тридесет-четрдесет особа уз наднице и предате их службенику [задуженом] за то место. Потребан је долазак с лопатама и с мотикама. Наднице се дају у потпуности. Поздрав. Писано на почетку реби ул-ахира 1094. године [20/30.3.1683].

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду, М

[свршетак]

[Печат на полеђини:] Нечитак

Транскрипција:

Hüve!

[1] Medīne-i Belğrād'da vāқи' merhūm Yaħyālī Ğāzī Meħemmed Pāşā vaқfi mütevellīsi el-mūkerrem. [2] Ba'd es-selām inhā olunur ki: ħālī-yā Sarāy-i 'Āmire bināsiçun ziyāde Қayaburnı taşы lāzım gelüb lakin [3] taş çıkacak maħalluñ toprağını bir tarafa atmak için otuz kırk ceraħōr ücret ile [4] tedārrik olunmak iktizā etmekle mūrāsele vuşulunda gerekdür ki: ücretler ile Miryeva'dan [5] ve Vişinçe'den otuz kırk nefer iħrāc ёtdürüb maħall-i me'müre teslīm ёtdüresiz. [6] Kürekler ile çapālar ile gelmek lāzımdur. Ücretler tamāmen verilir. Ve-s-selām. Ĥurrire fi ğurre-i Reb't' ül-āħir sene 1094.

Min el-faқīr 'Abdūħalīm el-қāđī be-medīne-i Belğrād el-maħmiyye M

²⁶ О разјашњењу и употреби појма Кајабуруну, како се до приближно почетка 20. века исправно називао један део Карабурме, вид. А. Фотић, *Девет прилога историји турског Београда*, 103–104.

²⁷ Церахорима, колоквијално *сараорима* како је остало упамћено у народу, називани су радници коришћени за све врсте физичких послова (уп. P. Fodor, *The Way of a Seljuk Institution to Hungary: the Cereħōr*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38, 1 (1984) 367–399).

در نیت بلو داده واقع در حرم کجایی حمد است فخر تیسوی الکرم
 بعد السلام ازها اولوز که کلیا سزا غامره بیا سینه زباده فیا پوزنی طار لایم
 طاش قیقه جوج محکک طراغنی بر طرفه افق اکتنه اد تو زوق عید خواجه سابه
 نزارک اولمخون افقا اچکله در اسله و چون سه کو که رکم ابر غزله در بویه دنه
 و و سینه دنه اد تو زوق نضرا خواجه ایندروب محل مایوره نسیم ایندروب
 کور کلر بلجیا بلبله کلکله زنده را جو نر غامه ما دیر بلور انسم در زوق عید
 بر العوض حکیم
 الفکر حکیم
 محمد

Мурасела (19/29.4.1683)

(BUB, MS 3574, 23)

Он!

Мутевелији Имаретског вакуфа, поштованом хаџи Мехмед-ефендији.

После поздрава, саопштава се: у овај час за превоз дрва за Царску кујну и сена за стоку великог везира одређено је десет кола из Великог Сланца, уз надницу. Када приспе мурасела, потребно је: у суботу, раном зором, да извезеш десет кола из поменутог села и предаш Мустафа-аги, који је задужен за преузимање. Поздрав. Писано 2. џемази ул-евела 1094. године [19/29.4.1683].

На исти начин, из Вишњице такође да се обезбеди и припреми двадесет кола с тим да се предају на [одређено] место када то буде затражено. Веродостојно! Веродостојно! Веродостојно!

Од убогог Мехмеда Емрулаха, кадије у заступству [наиба] у
богомштићеном граду Београду, М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Мехмед Емрулах [...]

Транскрипција:

Hüve!

[1] 'İmāret vakfı mütevellisi El-ḥācc Meḥammed Efendī el-mūkerrem.

[2] Ba'd es-selām inhā olunur ki: Bi-l-fi'il şadr-i 'ālī ḥazretlerinüñ Maṭbāḥ-i 'Āmire için odun ve tavarları için [3] otluḡ taşmağa ücretile Büyük İslançe'den on kıṭa' 'arāba ta'yīn olunmuşdur. [4] Mürāsele vuşulunda gerekdür ki: қarye-i merқūmeden cuma' ertesi günü 'ale-s-seher on kıṭa' 'arābayı iḥrāc [5] ve қabzına me'mūr olan Muştafā Ağa'ya teslīm eylesin. Ve-s-selām. Ḥurrire fi 2 min Cemāzī ül-evvel sene 1094. [6] Kezālīk Vīşnīçe'den dāḥī yigirmi kıṭa' 'arāba tedārik ve ḥāzır edesin ki [7] taleb olunduḡda maḥallına teslīm oluna. Şahḥ! Şahḥ! Şahḥ!

Min el-faḡīr Meḥmed Emrullah el-müvellā ḥilāfeten be-medīne-i
Belğrād el-maḥmiyye M

٦ ..

2

عمارت قعوضی الحاج محمد الکریم
 بعد کلام انما انور که با فعل صلی اللہ علیہ وسلم
 ان لوع طاشغه اجمل بیوت الاسلامیہ ذناوق قطع عربہ بعبان افراہ
 مرا لہ صولندہ کر کہ کہ قرینہ قومہ جمعہ ارتہ کن علی الشرح او قطع عربہ
 قبضہ نامورا ولذہ مصطفیٰ آغابہ تسلیم ایندہ اول کلام عربہ سے آج طاری
 کذلک واینیہ درہ حاف بکرم قطع عربہ تبارک وعاظرا لہ
 طلب اولندہن مختلفہ بکلامہ
 من العصر محمد مرید
 کہ نہ بکفر او
 م

12

Мурасела (21.4/1.5.1683)

(BUB, MS 3574, 154)

Он!

Поштованом мутевелији Имаретског вакуфа.

После поздрава, саопштава се: од шездесет кола која су сада одређена из имаретских села за службу у исламској војсци, одређено је четрдесет кола за Његову екселенцију великог везира. Када приспе мурасела, потребно је: сутрадан, раном зором пре свитања, да доведеш у Београд четрдесет кола и предаш Његовој екселенцији Мустафа-аги, који је задужен за преузимање. Поздрав. Писано 4. цемази ул-евела 1094. године [21.4/1.5.1683].

Од убогог Мехмеда Емрулаха, кадије у заступству [наиб] у
богомштићеном граду Београду, М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Мехмед Емрулах [...]

Транскрипција:

Hüve!

[1] ‘İmāret vakfı mütevellisi el-mükerrem.

[2] Ba‘d es-selām inhā olunur ki: Hāliyā ‘İmāret köylerinden ‘asākir-i İslām h̄idmet için [3] ta‘yīn olunan altmış kıta ‘arābadan kırk ‘arābası şadr-i ‘āzam [4] h̄azretleri için ta‘yīn olunmuşdur. Lede-l-vuşul ül-mürāsele gerekdür ki: yarın [5] ‘ale-s-seher gün toğmadan kırk kıta ‘arābayı Belğrād’a getürüb [6] kabza me’mūr olan Muştafā Ağa h̄azretlerine teslīm eylesesin. Ve-s-selām. [7] H̄urrire fī 4 min Cemāzī ül-evvel sene 1094.

Mīn el-faḫīr Meḥmed Emrullah el-müvellā h̄ilāfeten be-medīne-i
Belğrād el-maḥmiyye M

عمارت وقع شد لبی الکریم
 بعد السلام انا افکار کربا عمارت کو پوزن عا کرا
 بعین اون، التمن قطع عرابه دنه فرق عرابه صدر اعظم
 حضرت نری ایجنہ بعین اون شدہ کہ رسول الکریم کر کردہ باریہ
 علی السحر کونہ طوعین فرق قطع عرابہ پیرا دہ کوزوب
 قبضہ ما دور انہ مصطلق آقا حضرت ابنہ تسلیم ابیہ من والسلام
 ہوتے سے ہر عمارت کو سے ۱۰۹
 من العجم کرم لہ
 مدرسہ لکھنؤ دکن
 م

13

Мурасела (27.4/7.5.1683)

(BUB, MS 3574, 45)

Он!

Мутевелији Имаретског вакуфа.

После поздрава, саопштава се: сада је, уз наднице, за Царску кујну потребно још кола уз наднице.²⁸ Када приспе мурасела, у току дана да доведеш петнаест кола из вакуфских села и предаш у Судницу. Поздрав. Писано 10. цемази ул-евела 1094. године [27.4/7.5.1683].

Од убогог Мехмеда Емрулаха, кадије [у заступству (наиба)] у
богомштићеном граду Београду, М [свршетак]

Транскрипција:

Hüve!

[1] ‘İmāret vaqfi mütevellisi. Ba‘d es-selām [2] inhā olunur ki: Hālā ücretler ile Maṭbāh-i ‘Āmire için ücretler ile ziyāde [3] ‘arāba lāzım gelmişdür. Mürāsele vuşulında vaqıf köyelerinden on beş [4] kıṭa‘ ‘arāba bugün getirüb Maḥkeme’de teslim edesin. Ve-s-selām. [5] Hırrire fi 10 min Cemāzī ül-evvel sene 1094.

Min el-faḫīr Meḥmed Emrullah el-müvellā be-medīne-i Belgrād
el-maḥmiyye M

²⁸ Мурасела је очигледно писана у великој брзини. Вероватно је због тога и карактеристичан израз „уз наднице“ двапут написан у истој реченици. Можда и због значаја тог израза за прикупљање људи и кола.

عجارت وقف مندي ليے بعد السلام
 انا اول نور محمد حلال ابو قريظ به مطنج عامه ابجونه ابو مند برنا
 عرابه لازم گشت در حواسله و مولنده وقف کو بر وزن اون
 قطع عرابه ابجونه کنور و ب محکم من تميم ابه سفر و السلام
 روز ۱۰ جمادی الاول ۱۰۹۴

الحمد لله
 محمد بن عبد الله
 بن محمد بن عبد الله

14

Мектуп (27.6/7.7.1683)

(BUB, MS 3574, 65)

Он!

Становништву села Вишњице.

Од дрва која су на вама да предате, колико год да тартици-баша²⁹ ага узме од вас, из његове руке да узмете темесућ. Пошто се на лицу места направи рачун, да се обрачуна са вашег задужења. 12. Б [реџепа] 1094. године [27.6/7.7.1683].

Понизни Хусеин, емин дрва

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vişniçe kırye āhālisi.

[2] Üzeriñize edāsı lâzım odundan tartıcı başı ağa [3] sizden nekadard odun alur ise yedinden teslîmiñüzün temessüki [4] alub maħallında hesab görüldükde zimmetiñüze maħsüb edeler. [5] Bâķî ve-s-selām. Fî 12 B sene 1094.

El-ħaķîr Hüseïn emîn-i ħaķab

²⁹ Тартици-баша је процењивач.

۹

و شنبه قوی اهلین
 اندر سینه اولی افروز او و زنده ناری کله
 سینه تغیر او و او (مورس سینه نیکوایه تکلیف)
 ایون میند حساب کور کور قناره قناره زیند
 ۱۰۹۴
 ۱۲۲
 مایه قناره
 صفر

15

Мурасела (6/16.7.1683)

(BUB, MS 3574, 55)

Он!

Поштованом мутевелији вакуфских села.

Саопштава се: пошто је за сарај Његове екселенције великог везира потребан песак, да изведете десет кола из вакуфских села и уз наднице превезете песак за сарај Његове екселенције великог везира. Да се не занемари не пренебрегне! 21. реџеп 1094. године [6/16.7.1683].³⁰

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду,
М [свршетак]

Додатак, другом руком, укосо:

Ако се пренебрегне, доћи ће мубашир и даћу да се све преврне
наопачке! Веродостојно!

Транскрипција:

Hüve!

[1] Evkâf kurâları mütevellîsi el-mükerrem.

[2] İnhâ olunur ki: Şadr-i ‘âlî ḥazretleri sarâyına kum lâzım olmağla vaqıf karyeler[in]den [3] on ‘aded ‘araba ihrâc ve ücreti ile şadr-i ‘âlî ḥazretleri sarâyına kum nakl êtdüresiz. [4] İhmâl ve müsâmaḥa êtmeyesiz. Fî 21 Receb sene 1094.

Min el-faķîr ‘Abdülḥalîm el-kâdî be-medîne-i Belğrâd el-maḥmiyye
М

Müsâmaḥa olunursa // mübâşir varub // devr êtdürilim. Şaḥḥ!

³⁰ Чини се да је мурасела написана у брзини и љутњи: нема уобичајеног поздрава на почетку и на крају. Заповедни тон и претња доминирају, што потврђује и дописани текст.

ادفان فرار منو بجز (المكرم)

انها اولنور كه صدرها حضور سردينه قوم لازم اولمئلاد قفر قوراد

اول عدد عبه احوال واجرت ايله صدرها حضور سردينه قوم نعل ابد سن

اهمال وساه اتمه سنر چه ¹⁰⁹⁴

مرفق اولور
باشم اولور
قورالورام

العصر
القلم
الحج

16

Мурасела (9/19.7.1683)

(BUB, MS 3574, 175)

Он!

Славном међу једнакима, поштованом мутевелији вакуфских села.

После поздрава, повод мураселе је: ферманом је раније одређено стотину кола због потребе за превозом камена за Царски харем. Сва кола нису дошла и пошто је сада опет неопходно да се превезе камен написана је мурасела. Када приспе: уз наднице и с једним враћањем да се из свих села извезу кола због довршавања [посла], да се натоваре каменом из мајдана у Кајабуруну и да се довезу до Царског харема. Споменути случај да се не занемари! Поздрав. 24. реџепа 1094. године [9/19.7.1683].

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду

[Печат на полеђини:] Нечитак

Транскрипција:

Hüve!

[1] Fahr ul-ākṛān evkāf ḳaryeleri mütevellisi el-mükerrem.

[2] Ğibb es-selām ba‘iṣ ül-mürāsele: Ḥarem-i Hümāyūn için taş naḳlına

[3] ‘araba lāzım buyurulmuş [4] idi. Olmıḳdār ‘araba gelmeyüb ve ḥālā tekrār taş naḳlı iḳtizā [5] etmekle mürasele taḥrīr olundu. Vuṣūlunda cümle vaḳıf ḳaryeler[in]den tekmīl [6] olunmaḳ üzere ihrāc ve bir def‘a dönmeḳ üzere Ḳaya [7] burnu’da olan ma‘den taş taḥmīl ödüb ücreti ile [8] Ḥarem-i Hümāyūn’a getüreler. Ḥuṣūṣ-i mezbüre iḥmāl olunmaya. [9] Ve-s-selam. Fī 24. Receb sene 1094.

Min el-faḳīr ‘Abdülḥalīm el-ḳādī be-medīne-i Belḡrād el-maḥmiyye

فخر الاقران اذ قف في يدك المكنون

بسم الله الرحمن الرحيم
 حرم ہما بون ایچان طاق
 موبہ لازم اولخلہ بوذن اقدم یوزعہ فریا بوسر
 ابراد لغد روبرہ کلکوب و حال سکر ضاکی نقل افضا
 انکله ترا سوا خیر اولدہ و وصولندہ جملہ وقف فریاد و تکمیل
 اولمنق اوزرہ احراج دیر دفعہ دونک اوزرہ فیا
 بورنده اولامعدنن ضاکی تکمیل ابدوب اجزایله
 حرم ہما بونہ کتورہ لم خصوص زبورہ
 والسم ہے حرر سید

Мурасела (16/26.7.1683)

(BUB, MS 3574, 17)

Он!

Поштованом мутевелији вакуфских села.

Повод мураселе је: пошто је неопходан песак за зграду Његове екселенције великог везира нека се одреде кола из вакуфских села која ће превести песак уз наднице од по педесет акчи дневно. Нека се песак превезе уз наднице [sic!].³¹ Да се не занемари и не пренебрегне! На почетку поштованог шабана 1094. године [16/26.7.1683].

Од убогог Мехмеда Емрулаха, наиба у богомштићеном граду
Београду, М [свршетак]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Evkâf kurâları mütevellisi el-mükerrem.

[2] Bâ'is ül-mürāsele: Şadr-i 'ālī ḥazretleri bināsına kum iktizā etmekle yevmi elişer akçe ücret ile [3] kum naklı için vakıf karyeler[in]den 'araba ta'yın olunub ücreti ile kum nakl [4] êtdürüb ihmāl ve müsāmaḥa olunmaya. Fī ğurre-i Şa'bān el-mu'azzam sene 1094.

Min el-faḫīr Meḥmed Emrullah en-nā'ib be-medīne-i Belġrād
el-maḥmiyye M

³¹ Понављање израза „уз наднице“, ако и јесте у брзини незграпно двапут написано, свакако је имало за циљ да се то мутевелији нагласи како би се олакшало и убрзало окупљање сељака с колима.

ادقاف فرالرشونج الكوم
 باعث المراسله صدر على حفظ نور بناسنه قوم اقتضا انكله بود اللشم انجا اوجو بل
 قوم نهار اچوچ و قوف فريلردن ۶۰۰ بنيني اولنوب اجرة ابله قوم نهار
 ايدردب اصال مساله اولنميشن غرضه سببا لشم ۱۹۴۰
 محمد زكيه
 نذر الله

Мурасела (5/15.8.1683)

(BUB, MS 3574, 76)

Он!

Поштованом мутевелији Имаретског вакуфа.

После поздрава саопштава се: десеторици арабаџија из Вишњице који су уз наднице превозили дрво Његове екселенције великог везира плаћено је за службу и издата им је потврда. Када приспе мурасела, потребно је: уз наднице, из Доњег Сланца да извезеш на место и довезеш десет воловских кола и предаш их службенику [задуженом] за то место. Поздрав. Писано 21. шабана 1094. године [5/15.8.1683].

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду
М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Абдулхалим [...?]

Транскрипција:

Hüve!

[1] 'İmāret vakfı mütevellisi el-mükerrem.

[2] Ba'd es-selām inhā olunur ki: Şadr-i 'āzam ḥazretlerinüñ odunu için ücret ile çeken Vīşnīçeli [3] on nefer 'arābacılar edā-yi ḥidmet өtmeler ile mezbūrlara icāzet verilmişdür. Mürāsele [4] vuşūlında gerekdür ki: ücretler ile Aşağı İslānçe'den yerine on kıta' okuz [5] 'arābası ihrāc ve getürüb maḥall-i me'müre teslīm eylesin. Ve-s-selām. [6] Ḥurrire fī 21 Şa'bān sene 1094.

Min el-faḫīr 'Abdülḥalīm el-kādī be-medīne-i Belḡrād el-maḥmiyye M

۱

عمارت فخر شد تیسے لکرم
 بعد السلام ازها اولوز کہ صدر عظم حضرت زینب ساد و خونی اوت البه
 اونه نقره به جلیب ادا و خدمت ایندی بله فر بود کہ اجازت دیشد در سله
 و دولنده کر که رکابو نزلت غی اسکا پنج دہ برینہ اونه قطعہ اود کوز
 عرب سے افواج دکور و ب محل نامورہ تسلیم ابدت و السلام
 مورے ۲۱ ہمسالہ ۱
 القائل
 الفخر
 ۱

Мурасела (5/15.8.1683)

(BUB, MS 3574, 66)

Он!

Мутевелији Јахјали Мехмед-пашиног београдског вакуфа.

После поздрава, саопштава се: због потребе за хитним пребацивањем из Вишњице у Београд једног брода натовареног јечмом који је из доњих земаља реком Дунавом стигао до Вишњице, када приспе мурасела, потребно је: да обезбедиш довољан број церахора из споменутог села и да хитно пошаљеш и пребациш наведени брод у Београд. Поздрав. Писано 21. шабана 1094. године [5/15.8.1683].

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду
М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Абдулхалим [...?]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Belğrād'da vāki' Yaḥyālī Meḥemmed Pāṣā vaḳfī mütevellīsi. Ba'd es-selām

[2] inhā olunur ki: Aşağı diyārdan nehri Tūna ile Vīṣnīçe dāḥil olan ṣa'īr ile memlū bir ḳıṭ'a [3] sefīneyi Vīṣnīçe'den Belğrād'a 'icāleten naḳlı lāzım gelmegin mürāsele vuṣūlunda gerekdür ki: [4] ḳarye-i merḳūmeden kifāyet miḳdārī ceraḥōr ihrāc ve sefīne-i merḳūmeyi [5] 'icāleten Belğrād'a irṣāl ve naḳl ētdüresin. Ve-s-selām. Ḥurrīre fī 21 Ṣa'bān sene 1094.

Min el-faḳīr 'Abdülḥalīm el-ḳādī be-medīne-i Belğrād el-maḥmiyye M

بلوآده وانع كجباله خورشيد و قوسيد ^{السلام}
 ارها اولوز كه استغى دبار دن نه طونه ايله ويشيني دغل اولك شجره
 سفينه بي ويشينه دن بلوآده عجاله نقل لازم كلكر خراسان و كونه
 و نه مرقوم دن كفاب قطار حره خورافواج و سفينه مرقوم ب
 عجاله بلوآده اصيله و نقل ايتدر سن ^{السلام} و راجه
 الفهمه عكلم
 افامه كمال بلوآده
 الفهمه

Мурасела (без датума, највероватније пролеће 1683)

(BUB, MS 3574, 30)

Он!

Мутевелији вакуфских села, часном Халил-ефендији.

После поздрава и молитве, саопштава се: пошто су потребна кола за превоз сена уз наднице за Његову екселенцију милостивог ефендију казаскера Анадолије, нека се из села Вишњице извезе пет кола с ункашима³² која ће обављати службу уз дневне наднице. Своје наднице³³ нека узму унапред. Поменуто питање да се не занемари. Поздрав.

Од убогог Абдулхалима, кадије у богомштићеном граду Београду М
[свршетак]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vakıf kıryeler[i] mütevellisi Halil Efendi el-mu'azzez.

[2] Ba'd et-tahıyye ve-d-du'ā inhā olunur ki: Faziletli Anāṭōlī każ'asker efendi ḥazretlerine [3] ücretle otluḳ naḳlı için 'araba iktizā etmekle Vişniçe kıryesinden beş önkaşlı 'araba [4] ihrāc ve yevmiyye ücretleri ile ḥidmet edüb ücretlerini peşin aḥz [5] edeler. Ve-s-selām.

Min el-faḳīr 'Abdülhalim el-ḳādī be-medīne-i Belḡrād el-maḥmiyye M

³² Појам „ункаш“ означава уздигнути предњи део седла – јабуку. Кола с ункашима би могла бити кола с истуреним предњим делом, највероватније за кочијаша.

³³ Три пута је заиста превише за овако кратку наредбу. Очигледно је да није било лако наћи раднике.

٧

36

وقف في يومنا هذا على حلقه العزيز المعزز
 بعد الخيبة والدمعانا انما اول نورك فضيندوا ناطول فيك كبر افند خور
 اجربله اذ نغى نغى ايجون عر به اقتضا الكلكه وسنج فر بسدن بس انغش
 ارجع و بوجه اجرتون ايله حد مع ايدوب اجرتون بسنى احد
 ابد له حصص فر بورا ايسال اولنجه السلم
 العلم
 الفلكية
 ١

21

Мурасела (без датума, највероватније пролеће 1683)

(BUB, MS 3574, 92)

Он!

Мутевелији села Вишњице, поштованом Халил-ефендији.

Разлог мураселе: од воденичара из воденица које се налазе у околини поменутог села да се за постављање бродова одреди по један човек из сваке воденице уз наднице. Да дођу да постављају бродове за понтон и да службу врше уз наднице. Да се не занемари. Поздрав.

Од убогог Мехмеда Емрулаха, наиба у богомштићеном граду
Београду, М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Мехмед Емрулах [...?]

Транскрипција:

Hüve!

[1] Vişniçe kıyesi mütevellisi Halil Efendi el-mükerrem.

[2] Bâ'ış ül-mürāsele: Kıyе-i mezbûre civârında olan âsyâblarıñ âsyâbdârları [3] sefîne örmeđi ücreti ile her âsyâbdan birer adam ta'yîn edüb [4] tonbâzlarıñ sefinelerini örmeđe gelüb ücretleri ile hizmet edeler. [5] İhmâl etmeyeler. Ve-s-selâm.

Min el-fakîr Meḥmed Emrullah en-nâ'ib be-medîne-i
Belğrâd el-maḥmiyye M

دستجو ذمہ منویجے پر
 اد الکرم
 باعث المراسد قریہ منبوره جوارنده ادلا اسیا بکر اسیا بد لکر
 سنیتہ اور کی اچون اجوزہ ایلا ہر اسیا بدین ہر ادم نیسیا بد
 صونباز لکر سنتہ لرینے ار یکو کلوب اجوندر ایو حد منہ ایو لکر
 اعمال انہیلر و السلام
 اللهم صل علی محمد و آلہ
 محمد و آلہ محمد و آلہ

Мектуп-потврда (без године, највероватније пролеће–лето 1683)
(BUB, MS 3574, 178)

Он!

Честитом нузул-емину³⁴ Хусеин-аги, у његовој присутности.

После поздрава пријатељски се [потврђује]: на основу ферманом одређене иштире³⁵ за дрва за село Вишњицу, ваше тескере и нама одређеног дневног [следовања] од по један чеки³⁶ дрва, сада смо од становништва поменутог села узели и примили сто десет чекија дрва. Наше следеће потраживање од вас [рачуна се] од почетка часног рецепа до двадесетог дана поштованог шевала.

Убоги Рамазан, заповедник царских писара, М [свршетак]

[Печат на полеђини:] Рамазан [...?]

Транскрипција:

Hüve!

[1] ‘İzzetlü nüzl emîni Hüseyn Ağa huzûrlarına. Selâmlar vèrilmekden şoñra [2] muhibbâne olunan oldur ki: Qarye-i Vişniçe fermân olunan [3] iştirâ odunlardan ve kendi tezkireñüz ile ve bizüm ta‘yîn [4] olunan yevmî birer çeki odundan mezbûr qarye âhâlîsinden [5] hâliyâ yüz on çeki odun alub qabz êtmişüzdür ve dâhî [6] bizüm alacağımız Receb ül-müreccebüñ guresinden Şevvâl [7] ek-mükerremüñ yiğirmi gününe gelinceye dekdür.

El-fakîr Ramazân ser-yazıcıyân-i şehriyârî M

³⁴ Нузул-емин је службеник који се бринуо о спровођењу иштире и обезбеђивању других свакодневних потрепштина за војску приликом ратног похода.

³⁵ Иштира је принудан откуп по диктираној цени, углавном нижој од тржишне.

³⁶ Један чеки дрва износио је око 250 кг.

9

178

عند نزول النبي صلى الله عليه وسلم
في مكة فوجد فيها قريظة
فجاءه اربعة اهلها فوجدوا
مشركا اربعة اربعة وكثيرا
اربعة اربعة فوجدوا قريظة
في اربعة اربعة اربعة اربعة
بمنزلة اربعة اربعة اربعة
الامر ان يكون كونه كونه

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Biblioteca Universitaria di Bologna, MS 3574 (*Biglieti, petizioni, pro memoria, note etc. in lingua turca, et alcune poche in Ebreico, il tutto preso dal S. C. Marsigli nelle sue militari spedizioni, sec. XVII, cc 223 sciolte in lingua turca piu 13 in lingua Ebraica di formati diversi, contenute in un cartone con titolo di mano di Giuseppe Mezzofanti*).

Објављени извори – Published Primary Sources

Evlijâ Ćelebî, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1979^d.

Evliyâ Ćelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Ćelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, Hazırlayanlar Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin, 5. Kitap, İstanbul 2001.

Литература – Secondary Works

Fodor P., *The Way of a Seljuk Institution to Hungary: the Cerehōr*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38, 1 (1984) 367–399.

Fotić A., *Tapunâme on Vakf Lands – Contribution to the Ottoman Diplomats*, Balcanica XX (1989) 261–270.

Fotić A., *The Belgrade Kādî's Mürāseles from 1683: A Mirror of the Kādî's Administrative Duties*, Belgrade 1521–1867, Belgrade 2018, у штампи.

Fotić A., *Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54, 4 (2001) 437–452.

Gradeva R., *The Activities of a Kadi Court in Eighteenth-Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık*, Oriente Moderno XVIII (LXXIX), 1 (1999) 177–190.

Kütükoğlu M. S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.

Minkov A., *Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats*, Islamic Law and Society 7, 1 (2000) 65–101.

Θεοχαρίδης Ι. Π., *Ma 'rifet - Ma 'rifet-nāme éνας ανεπιμνηνευτος τύπος οθωμανικού εγγράφου*, Δωδώνη 21 (1992) 151–180. [Theoharidis I. P., *Ma 'rifet - Ma 'rifet-nāme enas anermineutos typos othomanikou engrafou*, Dodoni 21 (1992) 151–180.]

Велков А., *Видовите османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика*, София 1986 [Velkov A., *Vidovite osmanoturski dokumenti. Prinost kām osmanoturskata diplomatika*, Sofija 1986]

Фотић А., *Девет прилога историји турског Београда*, Годишњак града Београда XXXVIII (1991) 103–112. [Fotić A., *Devet priloga istoriji turskog Beograda*, Godišnjak grada Beograda XXXVIII (1991) 103–112]

- Фотић А., *Дефтери фодула београдског имарета Мехмед-паше Јахјанашиха*, *Balkanica* XXII (1991) 57–74. [Fotić A., *Defteri fodula beogradskog imareta Mehmed-paše Jahjanashića*, *Balkanica* XXII (1991) 57–74]
- Фотић А., *Турски документи о Рустем-пашином вакуфу и „двоструком закупу“ (İcāreteyn) у Београду*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) XXXI (2010) 75–108. [Fotić A., *Turski dokumenti o Rustem-pašinom vakufu i „dvostrukom zakupu“ (İcāreteyn) u Beogradu*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) XXXI (2010) 75–108]
- Фотић А., *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјанашиха*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 149–159. [Fotić A., *Uloga vakufa u razvoju orijentalnog grada: beogradski vakuf Mehmed-paše Jahjanashića*, *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII vek)*, Smederevo–Beograd 1992, 149–159]
- Чолић Љ., *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2005. [Čolić Lj., *Osmanska diplomatika sa paleografijom*, Beograd 2005]

Aleksandar FOTIĆ

CONTE MARSIGLI'S WAR SOUVENIERS: OTTOMAN DOCUMENTS ON THE VILLAGES BELONGING TO THE MEHMED PASHA YAHYAPAŞAOĞLU'S *VAKIF* IN BELGRADE

Summary

The paper presents an edition of twenty two different 17th-century documents (*tapunames*, *müraseles*, *mektups* and a *tezkiye*), relating to Mehmed Pasha Yahyapaşaoğlu's *vakif* villages in the vicinity of Belgrade (Mirijevo, Gornje Slance, Donje Slance and Višnjica). The documents are selected from the collection of Ottoman documents preserved in the Bologna University Library. They formed part of the personal archives of Kadı-zade Mustafa Çelebi, *cabi* (collector of the revenues) of the *vakif*. The material is important for elucidating how the *vakif* operated and, hence, for understanding the urban structure and economic life of Ottoman Belgrade, and the role of the *vakif*'s suburban villages.

Keywords: Belgrade, Mirijevo, Višnjica, Gornje Slance, Donje Slance, Mehmed Pasha Yahyapaşaoğlu's *vakif*, 17th Century

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 05. 09. 2018

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт

Београд

АУТОБИОГРАФИЈА ДР МИЛОВАНА СПАСИЋА**

Анстракт: Тема рада је аутобиографија др Милована Спасића, оснивача Српског пољопривредног друштва, у којој он описује своје детињство и школовање у родном крају, школовање у иностранству и потом службовање у министарствима просвете и финансија.

Кључне речи: Милован Спасић, аутобиографија, докторат, Министарство просвете, Министарство финансија, Управа фондова, Српско пољопривредно друштво, школе.

Живот др Милована Спасића у великој мери осликава и прати друштвене и политичке прилике младе српске државе, која је током великог дела 19. века развијала своје институције и градила пут ка потпуној државној самосталности. Рођен у сеоској породици непосредно уплетеној у дешавања и борбе током Првог и Другог српског устанка, он је следио пут који му је утро отац Иван, доведши првог учитеља Димитрија Протића у родно село Рековац. Живот га је даље водио до Јагодине, Крагујевца, Карловаца, Братиславе, Халеа и Берлина.¹ У Халеу, 13. марта

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ За разлику од првих државних питомаца који су организовано пошли из Србије на школовање у Западну Европу, Спасић је сам успео да упише Лицеј у Братислави и универзитете у Халеу и Берлину. По упису, пишући Министарству просвете, он је успео да за себе издејствује стипендије. Током студирања остао је у сталној вези са Министарством, коме подноси извештаје о стању на страним универзитетима, шаље потребне књиге, правила и статуте тих универзитета и

1844. године, он брани свој докторат под насловом *De vectigalibus publici directis et indirectis* чиме постаје први грађанин модерне српске државе који је одбранио докторску тезу.² Периоду школовања Спасић је посветио трећину своје аутобиографије, коју овом приликом приређујемо за штампу.

Други део рукописа представља опис службовања у Министарству правде и просвете, у коме је Спасић био чиновник од 1844. до 1862. године. На почетку службе, као *столоначелник* Министарства, пописао је и уредио књиге Попечитељства. Овај попис представља и прво инвентарисање књижног фонда који ће представљати основу Народне библиотеке.³ Након тога је обављао службу главног управитеља школа за западни део Кнежевине Србије, управника Главног школског фонда, секретара и начелника Министарства а био је и члан „Одбора Просвештенија“. Својим радом постао је један од утемељивача педагошке науке код нас. Његова књига *Педагогично-методично наставленије за учитеље основни школа* је једно од првих и врло јасних педагошко-информативних и методичких дела код нас,⁴ те је стога постала и службено упутство за рад у школама.

школа. М. Подољски, *Д-р Милован Спасић и његов рад у Народној библиотеци*, Београд 1931, 11–12. О првим државним питомцима видети: Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)*, Историски часопис 9–10 (1959) 363–373.

² Оригинал тезе на латинском се данас чува у Архиву Филозофског факултета Универзитета у Халеу. Ј. Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 68.

Изгледа да се двадесетих година 19. века у Русији школовала једна група српских младића, али о њој се не зна ништа. Ј. Милићевић, *Прва група србијанских студената*, 364. Један из те генерације младића школованих у Русији је Паун Јанковић Баћа. Он је након завршене основне школе послат као државни питамац у Русију. Одатле се вратио на позив кнеза Милоша, који га је поставио за писара Кнежеве канцеларије 1830. године. *Јанковић, Паун Баћа*, Српски биографски речник, том 4, Нови Сад 2009, 300–301 (П. Јовановић).

³ До данас је сачуван Спасићев извештај о инвентарисању књига, који је он поднео Министарству просвете 21. фебруара 1845. Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци Србије*, Београд 1990, 99–101. Сам инвентар је изгорео приликом бомбардовања Народне библиотеке 1941. године. Увид у овај инвентар имао је Михаило Подољски. М. Подољски, *Д-р Милован Спасић и његов рад у Народној библиотеци*, Београд 1931.

⁴ Поред овог педагошког дела намењеног учитељима, које је доживело два издања (1855. и 1859. године), Спасић је 1850. написао и књигу *Нараствени воспитатељ деце за родитеље и воспитатеље*. Н. Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд 2012, 529.

Једна од главних Спасићевих намера, током службовања у Министарству просвете, била је побољшање материјалног стања учитеља. Његова настојања су добила своје законске основе у Закону о устројству главног школског фонда (1856) и Закону о устројству основних школа (1857).⁵ Иако је том приликом предвиђено и оснивање посебне учитељске школе, прва таква школа основана је тек 1871. у Крагујевцу.⁶

Опис службовања у Министарству просвете заузима највећи део аутобиографије. Ова чињеница има посебан значај уколико се има у виду да је у оквиру тог министарства дошло до сукоба који ће добити велики публицитет. На почетку свог службовања у Министарству просвете, Спасић је дошао у сукоб са начелником овог министарства Јованом Стеријом Поповићем⁷ и Пауном Јанковићем Баћом⁸, министром правде и просвете.⁹ Према Спасићевом сведочењу, узрок сукоба са Стеријом је био у Стеријином одбијању да врати књиге Министарства које су се налазиле код њега а које је Спасић имао намеру да попише.¹⁰ Да је овај сукоб почео одмах по Спасићевом доласку у Министарство сведочи и један документ Министарства просвете, у коме Стерија наводи да је незадовољан Спасићевим способностима и да му је стога дао да попише библиотеку. Овај сукоб попримио је шире размере 1847. године. У јавност избија објављивањем Стеријине критике Спасићевог говора

⁵ П. Деспотовић, *Историска педагогика*, Београд 1926, 276.

⁶ Спасић је нарочито инсистирао на оснивању овакве једне школе. Овакав предлог он је поднео још 1846. године, као члан „Одбора просвештенија“. В. Грујић, *Школско реформаторски рад Ј. Ст. Поповића у Србији 1840–1848*, Београд 1956, 33–34.

⁷ Јован Стерија Поповић је обављао дужност начелника у Министарству просвете од 28. октобра 1842. до 12. марта 1848. Ј. Рељић, *Јован Стерија Поповић 1806–1856. У фондovima и збиркама Архива Србије*, Београд 2016, 52, 87.

⁸ Паун Јанковић је оставио сведочанство о периоду када је био активни учесник политичког живота у Србији. У својим мемоарима, он не помиње Милована Спасића, као ни трвења која су постојала у Министарству правде и просвете док је он њиме руководио. Ови мемоари су објављени у оквиру: П. Јанковић Баћа, *Мемоари и стихотворенија*, Београд 1998.

⁹ О овом сукобу види: В. Грујић, *Школско реформаторски рад Ј. Ст. Поповића*, 182–188.

¹⁰ Спасић у свом извештају о попису књига, који је поднео Министарству, напомиње како је сам дошао на идеју о сређивању књижног фонда Министарства, јер је по примању службе уочио несмотрено понашање према истом. Он ту наводи да је запазио да су се чиновници неодговорно понашали са књигама, да су се оне разносиле без реверса и да се многима заувек изгубио траг. Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци Србије*, 100.

одржаног у Читалишту. Убрзо предмет расправе постаје Спасићева књига *Земљописаније целог света*, штампана 1845. године. Ова књига биће тема неколико чланака објављених у листовима „Новине Београдског читалишта“ и „Подунавка“ и полемичких списа објављених уз „Новине Београдског читалишта“ и „Српске новине“.¹¹

Имајући у виду поменути сукоб, разумљиво је што Спасић даје потпуно негативну слику о Стерији. Он такође умањује његов значај у доношењу најважнијих одлука у Министарству, као што је доношење првог просветног закона у Србији.¹²

¹¹ Расправа у јавности почиње од Спасићевог говора о књижници Читалишта београдског. Велики део овог говора представља нешто измењени део извештаја о пописивању књига, који је Спасић поднео Министарству просвете почетком 1845. Упореди: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци Србије*, 99–100; Ђ. Живановић, *Стеријине полемике*, Београд 1985, 121–122.

Текст говора је објављен у „Новинама Читалишта београдског“ бр. 5 за 1847. годину, а напао га је Стерија у следећем броју истих новина. Полемика се даље наставља, а према мишљењу Ђорђа Живановића у њу се укључио, на страни Спасића, и Матија Бан под псеудонимом Србољуб. Сви ови полемички текстови су објављени у: Ђ. Живановић, *Стеријине полемике*, 121–163.

Према мишљењу М. Токина иза псеудонима Србољуб крије се сам Спасић. М. Токин, *Data Steriana: биографско-библиографска хронологија Јована Стерије Поповића*, Књига о Стерији, Београд 1956, 395.

Расправа са Спасићем навела је Стерију да напише комедију *Судбина једног разума*, која је постхумно објављена. У предговору он помиње Спасићево име и говори о мотиву настанка овог дела. Ђ. Живановић, *Стеријине полемике*, Београд 1985, 86. Ова драма је први пут објављена 1909. године, на основу рукописа који се чува у Библиотеци Матице српске. Јован Скерлић, који је приредио ово издање, дотиче се у предговору сукоба Стерије и Спасића. Ј. Ст. Поповић, *Драматски списи III*, Београд 1909, 5–10.

У вези са овим сукобом, Спасић у аутобиографији помиње и истрагу којој је подвргнут због утаје новца. Наиме, Спасић је 1846. године пратио групу државних питомаца приликом њиховог одласка у иностранство. Након повратака у Србију, оптужен је за проневеру. Према Спасићевом сведочењу случај је окончан ослобађајућом судском пресудом. Са овим његовим тврдњама косе се неки документи из фонда Министарства просвете према којима је он проглашен кривим и лишен службе, а утајени новац је морао да врати. В. Грујић, *Школско реформаторски рад Ј. Ст. Поповића*, 183.

¹² Према Спасићевим речима, он сам је код министра и неких чланова савета иницирао доношење закона о школама. Међутим, сачувани су пројекти закона о уређењу школа још из 1833. и 1839. године. Јован Стерија Поповић је као начелник Министарства просвете израдио један нацрт плана за уређење школског система у Србији пре Спасићевог доласка у Министарство, у другој половини 1842. године.

Препирке између Спасића и Стерије треба гледати и у ширем контексту нетрпељивости према Србима из прека, који су били део политичког живота Кнежевине Србије средином 19. века. Разочаран кампањом против „Швабурије“ службу је напустио и Спасићев главни противник у Министарству просвете Јован Стерија Поповић.¹³

Након готово две деценије службовања у Министарству просвете, Спасић је 1862. године постављен за првог управитеља Управе фондова.¹⁴ На сређивању Управе фондова је радио до 1864, када је прешао на место начелника Економског одељења Министарства финансија. У то време је покренуо питање оснивања удружења које би се бавило унапређењем пољопривреде. Ову своју намеру је спровео у дело 1868. године, када је

Стеријин други пројекат је поднет Совјету 28. августа 1843. године. Суштина овог пројекта је готово у потпуности прихваћена, док је језик текста сажет у законски, са кратким и прецизним изразима. Пројекат је усвојен 23. септембра 1844. године као први закон о школама у Србији. Објављен је 18. новембра 1844. године. Први планови и концепти уређења школског система у Србији објављени су у: П. Сланкаменац, *Документи о првим школским законима у Србији*, Грађа Историског института САН, књ. 8, Београд 1956, 91–120. П. Сланкаменац, *Јован Стерија Поповић, творац првог закона о школама у Србији*, Зборник Матице српске за друштвене науке 4 (1952) 69.

¹³ Напади на „швабе“ почињу 1839. године, у тренутку кад фактичку власт у Србији преузимају намесници кнеза Милана. Име самог Стерије се наводи и у песми *Српским старешинама*, у којој анонимни писац са псеудонимом Правдољуб 1848. године агитује против Срба из Аустрије. П. Крестић, *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд 1996, 67; исти, *Песма против „шваба“*, Мешовита грађа 21 (2003) 54.

Против Срба из прека агилно се борио Тома Вучић Перишић. Захваљујући њему раскинут је уговор са Јованом Хаџићем. Нетрпељивост према Србима из јужне Угарске била је и део политичких подела у Србији 1848. године, које су кулминирале на Петровској скупштини. Тада су напустили службу Алекса Јанковић и Лаза Зубан. Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 206–207; Р. Поповић, *Срби из јужне Угарске и обнова нововековне српске државе у првој половини 19. века*, *Летопис Матице српске* 190/493 (2014) 882.

¹⁴ Спасић је пре доласка на чело Управе фондова руководио Главним школским фондом, који је установљен 1856. године. Управо овај фонд ће бити клица будуће Управе фондова. Под руководством Милована Спасића Управа фондова је током прве године пословања од разних фондова примила укупно 9.684.000 динара а пласирала, 9.500.000 динара. На тај начин је спроведено ригорозно правило пласирања свих расположивих средстава. О Главном школском фонду и Управи фондова видети: М. Гломазић, *Историја државне хипотекарне банке 1862–1932*, Београд 1933, 55–65.

одржан први састанак оснивача. Већ почетком следеће године усвојена су правила и одржан први састанак на коме је Спасић изабран за председника друштва.¹⁵ Друштвом је председавао до 1881. године а шест година је уређивао и орган друштва „Тежак“, у коме је објавио низ чланака.

Својој делатности у време ослободилачких ратова 1876–1878. Спасић је посветио посебну пажњу. Као начелник Министарства финансија, он је 1876. године постао члан одбора који се бринуо о потребама становништва у окрузима погођеним ратом као и становништва избеглог из Старе Србије и Босне.¹⁶ Наредне године постављен је за комесара Алексиначког и Крушевачког округа, како би се старао о повратку народа из збегова и дистрибуцији брашна и жита из државних складишта.¹⁷ Тада је изабран и за члана одбора који се старао о подели помоћи пострадалом становништву. Спасић је пропутовао ратом захваћена подручја као и део ослобођених крајева.¹⁸

Своју аутобиографију Спасић је саставио 1901. године и предао је сину Душану да је објави. Рукопис је годинама био затурен. Пронашао га је унук Иван у списима свог оца Радивоја, млађег Миловановог сина. Он је 1944. године предао Српском пољопривредном друштву текст аутобиографије, са кратким уводом и библиографијом, коју је сачинио Бошко Вељковић¹⁹. Намера је била да се ова аутобиографија објави у споменици Српског пољопривредног друштва, која је требало да изађе поводом 75 година од оснивања. Међутим, ратна дешавања су омела штампање ове споменице, тако да је припремљени материјал био годинама затурен у једном писаћем столу трговинског предузећа за снабдевање пољопривреде „Нова бразда“. Службеница овог предузећа Добрила Радовановић предала га је Државном архиву НР Србије 1962. године. Данас се чува у Историјском архиву града Београда, у фонду Српско пољопривредно друштво, под сигнатуром 176 (174).

¹⁵ О оснивању и раду друштва видети: О. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежак“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968.

¹⁶ Н. Шкеровић, *Записници седница Министарског савета 1862–1898*, Београд 1952, 223.

¹⁷ *Исто*, 283–284.

¹⁸ *Исто*, 316, 327; М. Спасић, *Неки подаци из времена нашега првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885) 240–250; *Исто*, *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског, за време турске владавине*, Гласник СУД 71 (1890) 219–258.

¹⁹ Бошко М. Вељковић је између осталог саставио и *Преглед издања Српске академије наука: 1886–1952*.

Један примерак аутобиографије остао је у власништву породице и у њега је имао увид Миливоје Кнежевић, који је делове везане за Спасићево школовање објавио у оквиру свог текста *Из аутобиографије Милована Спасића*.²⁰

Рукопис аутобиографије који се чува у Историјском архиву Београда је писан писаним словима оловком на 46 листова А4 формата. Пропратни списи су куцани на машини ћириличним словима. Чине их записник о пријему рукописа, библиографија др Милована Спасића, преписи чланака *Др. Милован Спасић* и *Са прославе 50-годишњице књижевног рада председника Српског пољопривредног друштва*, препис некролога, предговор за биографију од Ивана Р. Спасића и писмо Ивана Р. Спасића председнику Српског пољопривредног друштва.

Рукопис аутобиографије приређујемо без језичких и правописних интервенција. Писац је своје примедбе давао у напоменама означеним знаком Х, како их и овде дајемо. Напомене приређивача су означене бројевима.

²⁰ М. Кнежевић, *Из аутобиографије Милована Спасића*, Настава и васпитање 5/9 (1856) 548–552.

Биографија

Или

Успомене из живота и рада почив. Доктора филозофије Милована Спасића, члана државног Савета, члана поч. Академије Наука, оснивача пољопривредног друштва и. т. д.

Мој деда Спаса доселио се из Топлице XVII века и настанио се у неком селу близу Краљева. Но како су Турци пролазили кроз Краљево за Ужице, Босну и Нови Пазар, њему се не допадне то па пређе преко Мораве у Левач, и настани се у селу Рековцу. Кућу начини изван села под планином „Папатир“ названом и кућу начини у једном глождаку, гди се налазио добар извор воде за пиће. Он је имао четири сина: Ивана, Саву, Симу и Јеремију. Кад ми деда Спаса умре, мој отац Иван Спасић, као најстарији брат, постане домаћин. Ожењен је био са девојком Јованом из Бачине, среза темнићког. Војевао је против Турака под Карађорђем и Милошем Великим, као буљубаша. Кад се после рата мало примирио, Милош Велики постави мога оца за кнеза села Рековца говорећи: „Ето ти штап Иване, па ко те не слуша удри“.^х Сада, као кнез, да би своју дужност боље вршио, начини кућу у селу и у њу се усели 1819. год., а браћа му остану у старој кући, и ако нису били подељени. Он је имао шест синова: Илију, Стевана, Милутина, Димитрија, Милована и Андрију, и две кћери, Петрију и Пелку. Када су му деца порасла, мој се отац одели од браће, а остала браћа остану у задрузи.

Ја сам рођен 1818. год. на Беле покладе²¹. Мој отац желећи, да му које дете учи књигу, нађе учитеља, после угушења Ђакове буне 1824 год. у лицу неког Димитрија Протића из Срема и у договору са неколико сељана погоди га. Куће за школу није било, него се учитељ са ученицима селио сваке недеље из куће у кућу оних родитеља чија су деца ученици били. Родитељи ученика хранили су учитеља, док је школа у чијој кући била. Осим тога давали су учитељу по један цванцик месечно од ученика. Соба није било (осим код мог оца) гди би се деца учила, него би поседала у кући око ватре кад је хладно и рђаво време, а кад је лепо и топло под какво дрво у хладовини.

^х Примедба: У оно време звали су се старешине села и општина „Кнезови“, а књаз Милош „Књазом“ и овај се подписивао књаз Милош Теодоровић.

²¹ Беле покладе су последњи дан уочи Великог поста. Године 1818. су биле 24. фебруара по старом а 8. марта по новом календару.

Мој отац дао је у школу мене и мога старијег брата Милутина, а и мог брата од стрица Јову. Милутин је бегао из школе, а ја сам и Јова ишао прилежно у школу и добро смо учили.

Књига нарочитих није било. За први почетак учења набављани су буквари: Московски и Будимски, но учитељ је говорио, да су бољи будимски, па су родитељи ученика морали тражити и набављати будимске. Осим ове књижице из које кад су научили читати, узимали су часловац а за тим псалтир. Поред читања учили смо писати, рачунати и молитве на славенском и грчком језику. Једном речју све што је учитељ знао и умео, учио је ученике. И тако после три четири године добри ученици знали су скоро онолико колико и учитељ.

Хартију и оловке набављали су родитељи у варошима, а ове оловке прављене су и од куршума. Кад смо учили писати и рачунати, метнемо артију на какву даску, софру или лопар. За креду и таблу нисмо знали. Мастило је прављено кувањем жездикове коре и галице, а писали смо гусчим перима.

После две године отиде за учитеља у Бачину, и тако деца рековачка остану без учитеља. Но мој отац, да не би учење прекидао, пошље ме у Бачину, гди сам код мог ујака Марјана седео и у школу ишао. Али с тим не буде мој отац задовољан особито што је волео да му молитве читам уочи недеље и празника, зато нађе и у договору са сељанима погоди за учитеља неког Николу Кујунџића, који је био родом из јагодинског округа, али се учио у Сремским Карловцима, кад је као младић 1813 г. у Срем побегао. Овај учитељ знао је нешто више од Протића, особито рачун. Кад се школа обновила у Рековцу, отац ме врати из Бачине кући и ту сам учити продужио, морајући да читам молитве у очи недеље и празника због чега ме је мати звала: „Мајкин попа“. Школа сад није била амбулантна (селећи се) као пређе, јер су сељани начинили кућу за школу и ову учитељу поклонили. Сада је и више ученика било, него пређе, а плаћали су учитеља по један цванцик месечно од сваког ученика, али нису га хранили, осим што су му давали нешто поклона у храни и огрев му доносили.

Обичну наклоност деце, тражити птичија гнезда и ватати птице, и ја сам имао. Тако у пролеће 1826. одем у један луг да тражим птичиће, па се приватим за један сув пањ, јер је низбрдно било, и из шупљине пања уједе ме змија за средњи прст леве руке. Она је била отровна, како су људи говорили па су је нашли и убили. Но благодаревши вештини и искуству људи будем излеђен, али су ми нокти и кожа на руци докле је била везани, отпали и нови израсли.

1827 год. умре ми отац, а нисам имао ништа више у рековачкој школи учити. Зажелим ићи у Јагодину или Крагујевац, те да тамо учити

продужим; али браћа нису ме хтела издржавати. Код куће пак да останем и стоку чувам нисам хтео, зато замолим стрица Саву, да ме у Крагујевац одведе и тамо ако не могне наћи ми место да у школу идем, нађе ми мајстора да какав занат учим. Ову последњу молбу стриц ми прими и нађе ми место код неког Симе Нешића, који је дућан са меким еспапом држао и терзилук радио. Код овог мајстора учећи занат био сам у исто време и шегрт трговачки. Мој газда Сима није знао читати и писати, зато сам ја морао писати и рачунати, особито кад би еспап из Београда донео, морао сам све побележити: пошто се шта може продати и на тај начин научио сам свашта продавати, као и он сам. И при свем том ја сам желео у школу ићи, али сам морао три године као шегрт одслужити и уговор стричев испунити. Кад је четврта година настала одреди ми газда плату, као прву, те јоште годину дана да морам, по неким еснавским правилима, код њега остати. На ово ја не пристанем и он ме почне средством неког устабаше вијати.

Наведене неприлике натерају ме те у Јагодину одем, да тамо у школу идем, држећи да се тамо много више учи, него што ја знам. У исто време држао сам да ће ми Петар Радојковић, син кнез Милетин, који је болту држао, дати бар за неко време стан и храну да у школу идем. Он ми доиста дан стан, али ми није дао храну. Чујем да неки Црни Станко даје по две паре од оке ономе, који му со на пијаци крчми, а пијаца је држана недељом, кад се у школу не иде. Зато га замолим, и он ми одобри, па ми да и кантар, а његови момци изнели би по две или три крупице соли и на моју покавицу Разбили би, и тако ја раскрчмим по 100 и више ока соли и заслужим по пет и више гроша, колико ми је доста да се преко недеље израним и у школу идем.

На овај начин мучећи се ишао сам у јагодинску школу око два месеца; па кад сам видио, да ја знам оно што се у тој школи учи, напустим је и вратим се у Крагујевац. Овде се јавим кнезу Милети²², члану народног суда и замолим га, да ми нађе место, гди би храну и стан имао, те да у Гимназију идем, пошто сам дознао шта се тамо учи.^х Он ми одговори да то не може бити, него да ме препоручи неком Фртомару, терзибаши Књаза Мила, па да занат научим, јер си вели и онако тај занат учити почео.

²² Милета Радојковић (1778–1852) био је кнез Јагодинске нахије, члан Совјета и министар војни. Предводио је 1835. буну која је по њему названа Милетина буна, а након које је кнез Милош донео Сретењски устав.

^х Кнез Милета био је друг мога оца у рату под Карађорђем, и кад је овај и народ страдао 1813 г. онда је он са још неколико другара дошао мом оцу те су се у планини рековачкој склонили од Турака и моја их баба хранила.

Не знајући куд ћу и шта ћу послушам га и погодим се код Фртомара. Но једнако размишљајући како ћу у школу моћи ићи, срећом дознам, да у Карловцима има благодјејаније за сиромашне ученике; да тамо има богословија и гимназија, у којој се учи немачки и латински; и да је Књаз Милош послао четири дебела вепра митрополиту Стратимировићу на то благодјејаније.

Ово ме дознање охрабри и ја се одлучим ићи у Карловце да тамо науке учим, које саопштим кнезу Милети и замолим га, да ми пасош извади. На ово ми рекне: Иди синко твом чича Сави, да ти извади мали пасош у јагодинском Магистрату, па онда донеси га мени, а ја ћу ти извадити велики за Немачку. Овај његов савет једва дочекам и извршим га и он ми извади велики пасош за Аустрију. У исто време да ми кнез Милета 18 цванцика а стриц ми је Сава дао 12 цв. На овај начин спремљен пођем на пут за Карловце у пролеће 1835. г. Пошао сам пешке, али кад сам био близу Чумића села, стигне ме неки грчки официр, који је на кочијама путовао, па ме упита турским језиком: Куда идеш? И кад му ја опет турски одговорим, да идем у Београд, онда он рекне: Седи на кола до кочијаша.^x Ово ја учиним а уз пут био сам толмач том официру јер није знао ни речи србски. Из Београда пређем у Земун и ту одлежим у Контумацу 10 дана па онда одем пешке у Карловце. Сва моја имовина била је у једној торбици од јастука начињеној и 30 цв.

Кад сам у Карловце дошао, потражим и нађем неког Обрадовића, који је имао сина Петра и од ког сам му донео писмо. Тај Петар био је писар у народном суду у Крагујевцу и кад сам Обрадовићу дао писмо, он се врло радовао и мене питао о Србији и његовом сину, па ме и лепо примио. Не знајући ком да се обратим с молбом за благодјејање, Обрадовић ме упути неком капелану митрополитовом, који је са благодјејанијем управљао. Кад се овом јавим, он ми намргођен рекне: Не дајем ја благодјејање, него ниова екселенција. Ја пак не знајући које тај, упитам Обрадовића и он ми рекне, да је то Митрополит и покаже ми гди седи. Кад сам ово дознао одмах одем у двор митр. Стратимировића²³. Пред двором сретне ме неки Павле послужитељ митрополитов и упита ме: Шта ти хоћеш Србијанче (јер сам у србским хаљинама био) и ја му кажем, хоћу да молим митрополита за благодјејање. На ово ми рекне: Стој ту! па мало после позове ме на горњи бој конака и уведе ме у собу,

^x Кад сам на занату и у трговини био, ја сам учио турски, пишући речи, како се шта зове и тако сам хиљадама речи знао, па прилично и говорио.

²³ Стефан Стратимировић (1757–1836) био је митрополит српске православне Карловачке митрополије од 1790. до 1836. године.

гди је митрополит био. Овај ме прими стојећи и упита ме: Шта желим? Ја му одговорим, да молим за благодјејање, јер хоћу да учим немачки и латински. На то ће рећи он: Од куда си и знаш ли србски, ја му кажем да сам из Рековца окр. јагодинског, и да србски знам. На то он да ми једну књигу црквену, те сам му читао, а кад се ово сврши рећи ће: Ви сте србијанци неблагодарни! Тако сам хранио ону криву кучку па ме после грди (види „Бунгур“ у вуков. речнику) Ја рекнем да нећу и да ћу бити благодаран. За овим нареди капелану његовом, да ми се да благодјејаније и стан у ком су још два сиромашна ученика становала и који су трпезарји за време ручка благодјејанаца послуживали.

Благодјејање састојало се из једног јела (Бунгура) о ручку и фунта леба, а јело је било прекрупњена пшеница, јечам, кукуруз и тарана кувана у казану без меса и масти; али када је сипана у чиније, помазана је одозго са машћу. На свака четири ђака долазила је једна чинија. Вечере није било, зато би појели кашу, а леб би оставили за вечеру они који је иначе не би имали.

Како сам ја дошао у Карловце кад школе не почињу, то ја до почетка истих употребим време у учењу немачки: читати, писати и рачунати. Ово ми је тим лакше било, што су они ђаци, који су самном становали, знали немачки, јер су Гимназије свршили и у Богословији били. За време до 1. Августа када школе почињу, научим ја читати писати и бројати немачки, па се пријавим учитељу немачке школе Козјаку, који је управник исте био, и он ме прими у други разред. После пола године, видећи како ја добро учим, премести ме у трећи разред, говорећи: штета би била синко да дуже останеш у другом разреду. Ово нагло прелажење из разреда у разред падало ми је врло тешко, али добра воља и приљежање побеђује све, и тако ја свршим осн. немачку школу и добијем сведочбу, па се у почетку 1836. год. пријавим директору Гимназије Јакову Гершићу²⁴ и он ме прими и да ми стан у једној соби гимназијалној, гди су још два сиром. ученика становали. Ово ми је с једне стране добро дошло, али с друге дођем у ту незгоду, што сад нисам имао вечеру, као кад сам становао у здању гди су благодјејанци ручавали. Нешто новца, што сам имао, потрошио сам за књиге и друге преке потребе. Али на моју срећу, дође 1836. г. Књагиња Љубица у Карловце са синовима Миланом и Мијаилом да посети митрополита Стратимировића; и кад јој се јавим, обдари ме са 10 форинти сребра преко њеног ађутанта Петра Радојковића. Сада

²⁴ Јаков Герчић (1788–1851) био је први Србин директор Карловачке гимназије. Школом је управљао 26 година (1825–1851). Предавао је реторику, поезику и историју.

дошавши до мало пара могао сам сваки пут потрошити који грошић за хлебац, особито ујутру.

Кад сам горку бригу пребринуо, постарам се те нађем да поучавам децу из основне школе и тим начином заслуживао сам по два или три форинта месечно. Поред овога директор Гершић, знајући да ја немам вечере, позивао ме чешће да са њим вечерам и друштво му правим, којом приликом преповедао би ми много што шта из историје, особито о страдању Србског народа (Он је предавао историју у VI разреду гимназије). Шта више, кад би настао одмор школски, он би ме задржао код њега да га послушам и књиге му из собе изнесем, кад би ову кречио и после ове наредио, како су и биле. С њим сам за све време одмора ручавао и вечеравао, а имао је једну жену удовицу, која му је собе чистила, закуску (вруштук) кувала и јело из гостионице доносила и судове прала, па би после у њен стан одлазила.

1836. год. прилика се укаже, да ја са мојим малим знањем турског језика, као што сам напред казао, будем толмач Митрополиту. Неки дервиш (турски калуђер) из Багдата дошао у Карловце и јавио се Митрополиту. Али како нико није знао да га пита, одкуда је и шта хоће, па кажу Митрополиту, да има у Гимназији један Србијанац, који би може бити знао турски, он ме позове, да му будем толмач, ако турски знам. Кад му се јавим, он ме пита: знаш ли турски синко? Кад му ја одговорим да нешто знам он позове тог Дервиша и каже ми да га питам. Откуда је, како је дошао из Азије, шта хоће и куда иде? На ова и подобна питања мој Турчин је договарао и мени казивао, а ја Митрополиту; и тако је он знао да је тај Дервиш из Багдата, да је у Јевропу дошао морем на лађи. Али каже да иде у Будим и да тамо чита молитве на гробу неког „ђилбабе“²⁵, који је у Будиму сахрањен још у оно време, кад су Турци у Унгарској владали.

1837. год. када је наступио одмор школски замолим Директора, да ми дозволи ићи у Рековац, да мајку и осталу родбину видим и нешто новаца набавим, и он ми дозволи говорећи: дођи синко натраг и учење продужи јер би штета била, да одустанеш учити. За овим одмах пођем на пут пешке, пошто нисам имао новца за кола, и дођем у Рековац, видим се са целом родбином и нешто новаца позајмим од стрица Саве, па и пожурим натраг ићи. Али кад у Земун дођем, карантин подигнут од 10 на 21 дан, због тога, што кажу, да је се куга појавила у Србији, а нарочито у Јагодини. Због овога морао сам цео карантин 21 дан, одлежати у једној

²⁵ Ђул Баба, дервиш бекташија, који је био у пратњи Сулејмана Величанственог. Погинуо је под зидинама Будима. Сачувано је његово турбе, које је место ходочашћа.

кући, гди је још неколико људи било. За овим дођем у Карловце и пређем у други разред Гим.

Науке у Гимназији предаване су на немачком и латинском језику, осим Катихизиса. Предмети су казивани (диктовани) осим граматике (Бредерове) а професори били су класни, а не предметни, као што је сада заведено. Учење предмета ишло ми је доста лако, али да их разумем било ми је тим теже, што речника србско-немачког и србско-латинског није било. Да би се у овоме помогао, нађем код једног старинара у Новом Саду речник немачко-славенски, али је редакције руске, и тим сам се много помогао да предмете могу разумети.

Мој отац са браћом имао је тетку, која је са мужем пребегла у Срем, кад је народ 1813. год. пострадао, па за њу нису чули је ли жива и има ли ког свог. Ја ово знајући, обећао сам стрицу Сави, да ћу је наћи и писаћу му, гди је и кога има. Кад сам ово дознао, да је у Руми и да има два сина Луку и Аксентија, напишем писмо стрицу и замолим га да ми јави, ако жели тетку видети, када ће моћи у Земун доћи, те да ја са бабом тамо дођем и видимо се. На ово чича Сава одговори да ће тога и тога дана доћи у Земун, а то је било у почетку одмора школског 1838. г. Зато одем у Руму и у одређен дан дођем у Земун са бабом и њеним сином Луком, који је имао своја кола. Дошавши у Земун, одемо на „Палаторију“²⁶, гди се људи састају без мешања, и тамо нађемо стрица Саву. И пошто се он ту видио и разговара са његовом тетком врати се сваки својој кући, а ја одем мом директору Гершићу у Карловце.

1838. год. пређем у III разред Гимназије и ту свршим овај разред са одличним успехом. Али како су Карловци србска варош и мало се чује немачки говорити, а ја би желио да што боље тај језик научним, па ту жељу изјавим Директору Гершићу и он ми саветова да одем у Пожун, гди се немачки говори и гди има врло добра Гимназија (јевангелистичка), и конвикт за сиромашне ученике, т.ј. храна за врло малу цену. Кад ово чујем одмах се одлучим ићи у Пожун, па узмем сведочбу, како сам трећи разред Гимназије свршио и дођем у Београд почетком јулија 1839. г. Дам молбу попеч. Просвете за благодјејање, те да могу у Пожуну учење продубити, казавши и узрок тој жељи. Молба ми се уважи и одреди ми се само 50 талира годишње. Научен и онако сиротовати и надајући се да ћу у „конвикт“ бити примљен, будем са одређеном ми сумом задовољан и одем у Пожун. Кад сам тамо дошао пријавим се Ректору Гимназије и Лицеја Микнеју, и он ме прими у V разред Гимназије, кад је видио из

²⁶ Парлаторија – део контумаца у коме су се могли водити разговори без физичког контакта између саговорника из Аустрије и Србије.

сведочбе, које сам предмете учио, говорећи да се овде у IV разреду скоро све оно учи што сте у Карловцима у III раз. учили, па би била штета, да губите годину дана. У исто време прими ме у тај конвикт, али су га они звали „Алумнеум“. У овом имао сам само ручак и за тај плаћало се по два форинта месечно. Осим овога плаћало се по неколико форинта за предавање предмета (дидактрум), зато ми је било врло тешко са 50 талира издржавати се.

По истеку I полгодија школског, добијем Балеанум стипендију^x састојећу се из 40 фор. ср. годишње. Али и са овим тешко ми је било издржавати се, зато се, кад V разред свршим обратим се Попечитељству Просвете с молбом да ми благодјејање повиси и оно то учини давши ми још само 25 талира. На овај начин кад сам у VI разреду био, имао сам са државним благодјејањем балеановом стипендијом, свега 95 талира. Науке су у овом заводу врло добро предаване, а и професори су при предавању говорили немачки и латински, како је који предмет био.

По свршетку Гимназије у Пожуну наумим ићи у Германију, а у овом ободре ме и неки Словаци, особито неки Штур²⁷, који је у Халском Универзитету науке учио и казивао ми, да је ту јевтиније живети, него у Берлину. Горње намере ради обратим се Попечитељству Просвете да ми одобри 200 талира, те да у Пруској, Халском Универзитету, науке филозофске и друге слушати могу. Оно ми ову молбу одбије и упути ме, да науке, особито права учим у каквом унгарском Универзитету. Но ја са овим не будем задовољан, особито што ја не знам маџарски, а на Дијети у Пожуну 1840 год. закључено је, да се науке предају на маџарском језику, јер су дотле предаване на латинском.

Из наведених разлога одважим се ићи у Београд, а нисам имао више од 5 цванцика. У путу сам се патио и по нешто зајма код познатих тражио. Тако сам добио од неког Петра Петровића ђакона у Текелином заводу у Пешти 5 форинта, а од Васе Крстића у Карловцима 2 форинта. На овај начин допетљах у Београд и замолим кнеза Милету, који је био подпредседник Савета, те ми он изради код Попечитељства Просвете, благодјејање од 200 та. годишње и 30 тал. за путни трошак до Хале. Како

^x Неки Балеја, бивши конзул руски, који је у Пожуну живио и умро, оставио је сво имање овој јевангелистичкој Гимназији и Лицеју с тим, да се православним ученицима, који би се ту добро учили и владали, да је благодјејање од прихода његовог легата.

²⁷ Људевит Штур (1815–1856) је био књижевник и једна од водећих личности словачког препорода. Као и Спасић касније, Штур је студирао филозофију у Халеу. Након завршетка студија предавао је на Евангелистичком лицеју у Братислави, који је 1839. и 1840. похађао Спасић.

ово буде одма пођем на пут Августа мес. 1841. год. и уз пут свратим у Карловце и Пешту те мојим повереницима вратим зајам, а у Пожуну узмем сведочбу, како сам Гимназију свршио.

Када сам у Халу дошао запишем се у филозофски факултет Свеучилишта, и пријавим се дотичним професорима, које науке I полугође слушати желим, као: логику, метафизику, штатистику и историју старог века. Кад се сврши ово полгодје, наумим ићи у Берлин, да тамо слушати продужим. За дозволу ове намере обратим се Попечитељству просвете и замолим да ми се благодјејање повиси, приложивши уз молбу пријавну листу, пописану од професора из које се види, које сам предмете I полгођа слушао. Ова молба буде ми уважена са повишицом благодјејања од 100 талира, које кад ми се саобшти одем у Берлин и у дотични факултет Свеучилишта запишем се и почнем слушати правилно прописане предмете. Али као громом будем поражен, кад чујем, да је буна у Србији и да је Књаз Мијаило прешао у Земун.²⁸ Одма за овим добијем писмо од банкера Куртисона из Беча, преко ког сам благодјејање добијао. У писму ми се каже: ако се повинујете новој влади јавите, те да се вама пошље путни трошак за повратак у Србију, а ако не, да се не надам никаквој помоћи од стране србске владе. Немајући куда, одговорим, да се повинујем и за тим добијем путни трошак за повратак у Србију.

Кад у Београд дођем затекнем велико весеље што је Порта потврдила Карађорђевића за Књаза. Користећи се тим расположењем владе успем, те ми се одобри, да се у Берлин вратим и науке учити продужим. У овом помогао ми је и Тодор Павловић²⁹, уредник „Србских Новина“ у Пешти, који је држао страну „Уставобранитеља“ и ком сам ја писао неке чланке, економно политичког садржаја.

Кад се у Берлин повратим продужим учење и кад све предмете филозофског факултета слушати довршим, наумим положити испит доктора филозофије. Овог циља ради напишем, као што се захтева, „Дизертацију“ на латинском језику под насловом: О данцима редовним и нередовним (*De vestigalibus directus et indirectus*), и тако се спремам за испит. Али како је такса за испите у Берлину скупља него у Хали, гди сам и пређе у школи био, и ту у Свеучилишту положим испит и добијем диплому доктора филозофије. За овим пођем на пут, свратим у Карловце, те заблагодарим Директору Јакову Гершићу за чињена ми добра док сам у Карловцима био, и у Београд дођем у почетку Априла 1844. год.

²⁸ Вучићева буна 1842. године.

²⁹ Теодор Павловић (1804–1854) био је секретар Матице српске и уредник Летописа Матице српске. У Будиму је 1835. покренуо лист „Србски народни лист“. Уређивао је и издавао „Србске народне новине“ од 1838. до 1848. године.

Дошавши у Отаџбину пун задовољства јавим се Попечитељству просвете и оно учини предлог Књазу, који ме предписом од 13 Априла 1844. год. В. № 473 постави за ванредног чиновника Попечитељства са платом од 300 талира, а да вршим дужност столоначалника и примам плату из овога, ког је место празно било. По овом замолим за одсуство, да у Рековац одем и мајку са осталом родбином видим. Ово добивши, пођем на пут и уз пут свратим у Јагодину да кнеза Милету видим и заблагодарим му на чињеној ми помоћи, и он ме код њега задржи два дана, да му причам, међу осталог и шта сам учио. У Рековац дођем уочи Ђурђев дана, ког свеца моја породица слави, па се том приликом видим не само са најближом родбином, него и са осталим сродницима, пријатељима и комшијама. У Београду вратим се 28. Априла и одмах напишем један чланак за новине у обзиру економском, у ком разложим разлику у кућевном животу пре десет година и тада и колико штете у привреди имамо, што народ, по обичају овом не ради четвртком (заклопљена) од Васкрсења до Спасовдана.

Овај чланак тако се допадне Илији Гарашанину³⁰, Министру Унутраш. Дела, да ми је благодарио за њега и обећао, да ће у полицијском законику ставити да народ у закопљене четвртке може радити и који би то бранили да се казне.

Као чиновник Попечитељства просвете радио сам оне послове, које ми је Начелник давао, а често ме одређивао да вршим дужност и оних чиновника, који добију одсуство. Тако сам заступао цензора књига и новина; уређивао Србске Новине и Подунавку⁴, за које сам и чланке писао. Осим овога, видећи да у Попечитељству има велики број књига растурених по свима собама и буџацама, да од њих нема никаквог списка и да се разносе без вођења рачуна, предузнем да их у три каталога попишем и част са чашћу саставим. Ове намере ради наручим три проста ормана за увођење и ређање књига, и кад ово спремим, предузнем их пописивати и у ормане под ону нумеру стављати, под којом су и књиге заведене. У току овог рада приметим и дознам, да има много књига код појединих људи, особито код чиновника, на послугу узетих без реверса, зато напишем отворен распис и замолим све оне, који су ма кад и ма какве књиге узели из Попечитељства да их врате, те да се попишу, па после, ако им требају нека узму, али на реверс. На овај начин знатан сам број

³⁰ Илија Гарашанин (1812–1874) био је један од уставобранитељских првака, члан Совјета, командант војске, помоћник министра унутрашњих дела (1842–1843), министар унутрашњих дела (1843–1852; 1858–1861), кнежев представник и председник владе и министар иностраних дела (1861–1867). Писац је *Начертанија*.

књига скупио и осталим придружио. Но Начелник попечитељства Јован С. Поповић³¹, противио се овом мом раду, па и књиге, које су код њега из Попечитељства биле, није ми их дао пописати. У обште, он је моме раду сметње правио, па после ме у Новинама нападао, и кад сам ја одговоре давао, као одбрану, он је лукаво умео стати на пут у државној штампарији, и онда јединој у Србији, да се моја одбрана не штампа. Но ја немарећи за све то, радио сам и даље, а кад сам све књиге пописао, које су ми до руке дошле, част са чашћу саставио и под нумерама у ормарима наредио, поднео сам извештај Попечитељству 21. фебруара 1845. год. под П. № 200. и ово је први попис књига, а могу рећи и први почетак уређења, данашње државне Библиотеке (Види приступну беседу Академика Ђ. Милићевића³² о библиотеци).

Заузет за просветну струку а видећи, да никаквог устројства основних школа немамо, настанем код Попечитеља и неких чланова Државног Савета, да се таково изда и да се по њему школе уређују и надгледају. Услед овога, буде позван Јован Хаџић³³, који је тада довршио био пројект законика грађанског, да пројекат закона о основним школама напише. Ово Хаџић учини користећи се устројством основних школа Херцогства Баденског, ког сам му ја дао. И тако добијемо прво законодавно устројство ос. школа 1844. г. Упутства за извршење одредби овог устројства било је у многим немогуће. Нисмо имали књига и других средстава, а тако и способних учитеља.

Видећи влада моју ревност и рад у просветној струци, будем указом од 22. фебр. 1844. г. постављен за „главног управника школа западне половине Књажевства Србије“, а за источну неки Петар Радовановић. Марта пак 1. исте године будем изабран за члана друштва „Србске Словесности“,

³¹ Јован Стерија Поповић (1806–1856) први је и један од водећих српских комедиографа. Био је професор права на Лицеју у Крагујевцу и начелник у Министарству правде и просвете (1842–1848).

³² Милан Ђ. Милићевић (1831–1908) био је књижевник, преводилац и писац. Радио је у Министарству просвете (1852–1855; 1861–1880) и Министарству унутрашњих дела (1855–1860; 1880–1884). Једно време је уређивао *Српске новине* а 1860. и 1861. је био секретар Кнежеве канцеларије. Био је помоћник министра у периоду од 1884. до 1886, управник Народне библиотеке од 1886. до 1897. и члан Државног савета од 1897. до 1899.

³³ Јован Хаџић (1799–1869), правник и књижевник, оснивач и први председник Магице српске. Био је уредник Летописа Магице српске и дугогодишњи управник Српске православне велике гимназије у Новом Саду. Творац је Грађанског законика Кнежевине Србије из 1844. године.

ком сам дао мој чланак о нашој цркви под турском владавином и зашто се је више Срба у Босни и Херцеговини потурчило, него у Србији.^x

Како у Попечитељству просвете није било људи, који би се својски заузимали за унапређење просветне струке, настојавао сам код саветника, особито код председника Стојана Симића³⁴, да се установи одбор просветни, па да се овај стара и о изради школских књига. Ово нађе великог одзива код Савета, као законодавног тела, и већ 3. Јула 1845. г. установи се „Одбор Просвештенија“, који се састојао из девет чланова, и који су имали, поред редовне плате својих званија, и по 180 талира годишње. За члана истог одбора будем и ја постављен указом од 28. Јулија 1845. г. Овај одбор почео је живо радити на свом задатку, али како се он није допадао попечитељу просвете и његовом начелнику јер им власт здраво ограничавао, то буде укинут 30. октобра 1847. г., а доцније замењен „Школском Комисијом“.

По устројењу ос. Школа од 1844. год. подели се Србија на два школска округа, на западни и источни, и буду постављена два „Главна Управитеља“ осн. школа, као што сам напред поменуо. Сваки је Управитељ имао за себе канцеларију, у свом стану, и преписку је водио непосредно са извршним властима и Попечитељством Просвете.

Спремивши се за пут пођем у почетку Априла 1845. г. на пут по посвећавању школа мог округа. Дијурине није било, него су општине дужне биле давати ми храну и подвоз од општине до општине гди школа постоји, због чега врло је тешко било путовати, особито због подвоза. Из овог узрока, предложим, те ми се за у будуће одобри 50 талира годишње за подвоз, за које новце куповао сам после коње и на њима путовао. Путујући на селским коњима и патећи се три месеца посветио сам ипак све обштинске и приватне школе мог округа. За овим вративши се у Београд, поднесем Попечитељству Просвете, 30. Јула 1845. год., извештај о стању школе и учитеља, из којих се могло видети све оно што се на основне школе односи.

Познавши право стање испитавши све односе школа и учитеља, чинио сам и разне предлоге Попечитељству, особито о бедном стању учитеља. Ово сам чинио и сљедећућих година кад сам посвећавање свршавао и извештаје

^x Кад је друштво Србске Словесности претворено у Србско Учено Друштво, онда сам постао редован члан овога, а кад је ово названо Академија Наука, био сам почасни члан ове.

³⁴ Стојан Симић (1797–1852) је био један од најистакнутијих уставобранитеља. Имао је значајну улогу у организовању Милетине буне. Био је председник Совјета од 1844. до 1848. године.

подносио. Но при свем том, нисам пропуштао и непосредно код народа радити, да се школе подижу, са потребама снабдевају, и да се учитељима већа плата даје. Али у последњем питању врло је тешко ишло, па сам чинио предлоге, да се прирез по срезовима разреже, на то су власти одговарале: да народ не пристаје, да се прирези ударају, јер вели „нама је на Врачару 1842 г. казано³⁵, ко ти поиште више од пет талира, пушку па за крушку“! Међутим бедно стање учитеља је и даље, особито сеоских, који и оно мало бедне плате (500 или 600 гр.) нису примали уредно.

Све наведено видећи, смислим начин и предузнем сам да код народа, приликом прегледања школа, радим на успостављању приреза за учитеље. Ове намере ради молио сам дотичне среске старешине, да позову све главније људе код школе на средокраћи среза, одредивши време кад ћу тамо доћи, па том приликом најживље представим важност школе и учитеља, доказујући, како је народу нужна школа, као и црква.^X На овај начин успео сам за неоклико година, те је прирез за учитеље установљен по свима срезовима мог округа, и стање учитеља у неколико

³⁵ Народна скупштина одржана 1842. године на Врачару, на којој је за кнеза изабран Александар Карађорђевић.

^X Ради бољег увиђаја којим сам начином склањао народ, те је одобравао прирез за учитеље, кад сам н. пр. дошао у Книће, да школу прегледам, затекнем ту врло многе људе из среза Гружанског, гди је и капетан био. Ја са њима нисам хтео непосредно разговарати о ствари, него средством ученика. Испитујући децу полагао сам им разна питања, и они одговарајући ми осуђивала су оне, који неће да помажу школу и учитеље. На пр.: Кад ми дете чита „Оче наш“ упитам га: зна ли твој отац ту молитву? И кад дете рекне да не зна, онда ја рекнем да он није прави Христијанин, кад не зна ни Оче наш; али у исто време додам: да у оно време, кад је твој отац био мали, био је зулум турски, и нисмо имали ни цркве, а камо ли школе, зато ће нашим старим и твој оцу Бог опростити, но данашњим очевима, који не дају децу у школу и ову не помажу, не ће опростити ни Бог ни памтити људи. Даље испитујући децу упитам једно: је ли видило мечку? Кад дете одговори да је видило мечку, ко је води и шта ради, онда га даље упитам да ми право каже: Овди пред мејаном седео је један сељак, и кад му је мечка играла, он извади грош и баца га Циганину у решето, а кад би поискали један грош приреза за учитеље, он би одговорио: не дам! Сад ми кажи: је ли тај човек паметан? Дете одговори да није паметан. Кад оваквим и подобним примерима деца осуде оне, који су против приреза за учитеље и школе, ода изашавши из школе, капетан рекне: Браћо зато сам вас звао да чујете шта је школа и да вас питам хоћете ли школе и учитеље? На ово сви одговоре да хоћемо и одмах за тим одреди да у Гружи буде 7 школа (било је 5) и учитеља и да се сваком да по 1500 гр. што свега 10500 гр. И ову суму, кад подели на пореске главе, дошло је на сваку по 3 гроша годишње.

се побољшало. Али како је прирез овај полгодишње прибиран, то су учитељи у незгоди били, што на плату своју морају чекати док се прирез не покупи. Из овог узрока, почнем радити на томе да се обшти прирез за учитеље установи, и том приликом главни фонд школски умножи.

Горње намере ради предложим попечитељству просвете, да се установи обшти прирез с главе на главу по два цванцика годишње, у коју да уђе и онај грош, који је скупљен од народа за школу земљоделну у Топчидеру. Овај ми предлог буде одбачен. Но ја не одступајући од намере, као члан Депутације глав. Фонда школског, предложим овој 14. марта 1853. г., и она га прими и Попечитељству га, као свој пошаље. У исто време председник речене Депутације Стеван Марковић³⁶, Саветник, обећа, да ће настојати, те да се предлог усвоји. Но од овога ништа не буде. Међу тим се Попечитељ промени и код новог успем, те тако тек 2. Децембра 1855. г. отиде предлог законодавној власти, која га 14. истог месеца одобри. Овим прирезом, ког су и Цигани плаћати морали, знатно је поправљено стање учитеља, а и главни фонд је умножаван, ком су извршне власти сваке године рачун подносиле и новац, осим плата учитељских, шиљале. Ја као члан Депутације, а и после као председник, читао сам приликом славе о Св. Сави, извештај о стању главног фонда школског. За моје старање о унапређењу реченог фонда, добио сам две похвалнице од Попечитељства просвете.

Да би побудио што више власти и читајућу публику, то сам и чланке у новинама, особито у новинама „Читалишта Београдског“ 1848. г. и 1849. г. (види бројеве: 12, 13, 14, 16, 18 и даље) и ове сам после одштампао у једној књижици и рашиљао. Старајући се о поправци стања учитеља материјално, нисам пропуштао и о томе бринути се, да се они и у дужности својој усавршавају. Тога ради, кад сам школе посећивао, држао сам настављајуће (инструктивне) испите, и тиме показивао им, како треба децу поучавати и с њима поступати. Но ни при овом нисам остао, него сам неке млађе и бистрије учитеље, по одобрењу Попечитељства, позвао у Београд Јулија месеца 1846. г. и ту их подучавао један месец дана. А како су учитељи сиромашни, то сам им израдио код владе, те су по један цванцик дневно добијали док су на поучавању. Ово би ја и даље чинио, али како за будуће није одобрена помоћ учитељима, то сам морао престати.

³⁶ Стефан Марковић (1805–1864) био је члан и секретар Управителног совјета (1835–1837), управник Кнежеве канцеларије (1837–1839), главни секретар Совјета (1839–1840), члан Државног совјета (1840–1858), министар просвете и црквених дела (1854–1856), министар правде и кнежев представник (1856–1858) и министар иностраних дела (1857–1858). Као противник кнеза Милоша, напустио је Србију 1859.

За учитеље осн. школа примани су преимућетвено они, који су Богословију свршили. Но ови у већини нису својој дужности одговарали, особито они, који су учитељско звање сматрали као мост, преко ког ће долазити до чина свештеничког; зато сам предлагао, да се учитељска школа установи. Али у овом нисам могао успети јер је Митрополит оног времена, Петар³⁷ одсудан противник томе био. Шта више, ни моје чланке о том за новине, с разлозима написане, нису ми дали штампати. Ја пак не одустајући од моје намере, кад сам написао пројект преустројства гл. Фонда школског, који је 15. Септембра 1856. г. узакоњен, ставим у § 1. и то: да ће се из овог фонда издржавати и завести се имајућа учитељска школа. Но и ово ми није помогло; зато у пројекту новом, о устројству осн. школа, који је узакоњен 1857. г. ставим у § 19. и ово: да ће и Богослови полагати испите пред Одбором у Попечитељству, који желе учитељско звање добити. Са овом тачком једва сам продро у Саветској Комисији, која је одређена била, да пројекат проучи.^X

Заузимајући се за поправку школа и наставе у њима, написао сам ове књиге: Мали, математичко-физички и грађански, Земљопис за III разред осн. школа; Земљопис целог света за употребу обшту, јер га дотле на србском језику није било, а штампан је 1845. г.; Практичну рачуницу за учитеље осн. школа; Наравствени Воспитатељ деце за родитеље и учитеље; Педагогично-методично Настављење за учитеље, у ком сам доста обширно изложио, нов метод учења у читању, да се имена писмена неспомину, него само гласови. Ова је књига два пута прештампавана и као нарочити предмет у богословији предаван, како би се будући учитељи са овим новим начином учења упознали. Исто тако предавана је моја практична рачуница, која је написана на основи десетичне системе, и која олакшава учење рачуна. Даље израдио сам поједине делове читанке за основне школе; припбрао сам и израдио податке за Штатистику просветних завода у Србији од 1835. до 1860. год., који су штампани у Гласнику ученог друштва; написао сам и јестесвени земљопис за децу, који је учено друштво штампало. За нека од наведених дела добио сам награду од владе, а за нека од учен. друштва. Шта више, видећи да се

³⁷ Петар Јовановић (1800–1864) био је београдски митрополит од 1833. до 1859. године.

^X Главни су ми разлози били, што је горњи § усвојен, што Митрополит Петар, узме из манастира ђаке те га послужују у уче обреде црквене, па после нареди, те им се издаду сведочебе, да су Богословију свршили, и на основу тога учитељство добијали. Кад сам ја ово изнео, сви се у Комисији зачуде, и један члан рекне: То је бивало, али са благословом архијерејским!

зданија за школе подижу противу сваког правила и да ове не одговарају циљу, за који се подижу, пропишем правила, како се здања школска имају подизати и на шта при том треба пазити. Ова правила буду усвојена од Попечитељства, па затим и неки планови начињени. Мимо свега овог и мог званичног рада, писао сам и разне чланке за новине и друге листове односеће се на просвету, привреду и финансију.

У животу људском често се догађа, да онај, који својски и поштено ради у обшту корист, добија непријатеље из злобе и зависти, особито, када они то сматају за своје понижење. Ови моји непријатељи су били неки Срби из Аустрије родом, који су служили у просветној и другим струкама, а заузимали су високе положаје у Србији. За своју злу намеру противу добили су и Попечитеља просвете (Баћу)³⁸, који је знао, да сам ја виновник, што је Одбор просветни установљен, ком је он противник био. Ово огорчење противу мене још веће буде, кад је Државни Савет решио, да се питомци 1846. год. пошиљу на науке у стране земље и да их ја тамо одведем, давши ми, мимо осталих трошкова, 50 талира, да пошто питомце сместим, обиђем школе и друге заводе у Јевропи. Против овог решења попечитељ се тужи Књазу, да се савет мешао у административне послове, који њему у круг спадају. Но како није могао успети, то је 25. августа 1846. год. изашло највише решење, да ја водим питомце у Германију на науке и тамо их оставим, гди сам још раније назначио.

Кад се горе речена распра сврши, будем позван у Попечитељство те ми и саопшти решење и каже ми се, да сутра доведем питомце, да им се да благодејање до 1. Новембра. Ово ја учиним 9. Септембра 1846. г. и рачуновођа Попечитељства по спремљеном предрачуну, колико ком питомцу припада и узме од њих признанице, а мене замоли, да им ја исто раздам давши и целу суму са назначењем, колико ком припада, не тражећи од мене никакове признанице. За путне пак трошкове ја сам примио непосредно од Минис. Финансије извесну суму, о којој сам у своје време њему рачун дао. Одмах истог дана, 9. Септембра, пређем у Земун са питомцима и кад седнемо на пароброд, дам им новце, колико ком припада.

Путујући у Прагу оставим једног питомца, да у Политехнички учи техничке науке; у Хали тројицу да уче у Свеучилишту правничке науке; у Хојенхајму у Виртенбергу, двојицу, да уче пољопривредне науке у Академији. За овим посетим многе школске заводе, особито учитељске школе у Германији и Швајцарској, па се вратим у Отечество 26. новембра 1846. год. И поднесем Попеч. Просвете извештај о извршеном задатку,

³⁸ Паун Јанковић Баћа (1803–1882) био је члан Совјета (1840–1857), министар иностраних дела (1840), просвете (1842–1847) и финансија (1848–1854).

који ми је поверен, а Минис. Финансије рачун, о учињеним трошковима. Али сад ме нађе невиђена беда.

Оруђе мојих непријатеља, рачуновођа Попечитељства, неки Савић из Земуна, каже ми, да је у рачуну благодејање питомца погрешно и мени дао 100 талира више него је требало, тражећи да му их повратим! На ово ја рекнем, да је то лаж и да ми ни паре није више дато, него што је питомцима припадало. Сада Савић поднесе тужбу Попечитељству и Попечитељ Паун Јанковић Баћа, одреди једну комисију из млађих чиновника, да ме испитују, и ја кратко истој одговорим, као и рачуновођи. Али Баћа и његов начелник Јован С. Поповић, оће да се свете, па учине представку Књазу, да ја дођем под суд, позвавши се на неку уредбу, по којој они долазе под суд, који државне новце упропасте и који кад се од дужности разреше, док су под судом, не примају ни паре плате. Овај предлог попечитељства одмах буде уважен, и тако ја будем под суд дат, од дужности разрешен, и без плате останем. Но хвала Богу и судовима што но вели народ, ја будем ослобођен, као невин; и тада после 7 месеци на дужност повраћен, издавши ми и задржану плату.

Да се нов метод учења у читању заведе радио сам скоро 10 год. и тек 1855 год. буде од школске комисије и Попечитељства примљен и награда ми од 30 н ц. Дата за моју књигу „Педагогично методично настављење за учитеље основних школа“. Ову књигу Попечитељство одштампа и учитељима осн. школа расписом препоручи 1855. г. да се по њој у свему управљају.

После пада Баће са фотеље попечитеља и бегства његовог начелника у Вршац, због неке злоупотребе, променуло се више Попечитеља просвете и њих су тројица предлагали мене за начелника, јер је место овога било празно. Али моји непријатељи око Књаза, па и овај, нису ми дали унапредити се, а међутим нападали су ме у новинама као и пређе, а нису ми давали да се браним и ако ми је цензор одобравао моје одговоре. При свем пак томе, ја сам поред моје дужности а по захтеву Попечитеља радио и у Попечитељству важније послове.

У 1857. г. укину се званија Главних Управника ос. Школа, и ја имајући плату 750 талира, будем постављен за ванредног Секретара Попечитељства просвете, а да вршим дужност начелника са дојакошњом платом, из чега се види, да ми не даду напредовати. После овога на годину дана, дође неки Кабули ефендија³⁹ из Цариграда, да расправља свађе

³⁹ У питању је мисија Етем-паше која је посетила Србију након Тенкине буне у пролеће 1858. године. Кабул-ефендија је био члан ове мисије. Касније је био представник Порте на Светоандрејској скупштини.

између Књаза попечитеља и Савета, и тада нападају стари попечитељи, и на њина места дођу други, међу које за просвету буде постављен Димитрије Црнобарац⁴⁰. Овај ме одмах позове и каже ми да напишем Указ за мене; кад му рекнем, да ме неће у Конаку, он ми одговори: Не питам ја никога, кад правду вршим, јер ако га не хтедне Књаз подписати, одмах ћу дати оставку и ако ме је тек јуче за попечитеља поставио. Кад ја напишем Указ и Црнобарац учини своје, одмах 16. априла 1858. год. будем постављен за дејственог Началника Попечитељства просвете.

Кад се династија Обреновића поврати у Србију, Књаз Милош потврди ме у горњем звању 1859. г. Но неки подлаци, који су под уговором служили у просветној струци, па су службе погубили због злоупотреба, облену око Цветка Рајевића⁴¹, Представника Књажева, проте Дине⁴² и неког Миленка, и туже се на мене, да их гоним, као људе одане Обреновићима, и ову лаж и ласкање Цветко прими као истинито. Па како су речена три лица злоупотребљавала име Књажево и у томе их још неки помагали, те су они многе чиновнике депешама из службе истерали и своје ласкатеље постављали. Ово се и мени догоди, кад је Књаз Милош у Крагујевцу о Преображенској Скупштини био. Цветко телеграфом нареди Маринку Радовановићу⁴³, новом Попечитељу Правде, да ми каже, да одмах кући идем, које кад ја учиним, јер сила Бога не моли, они на моје место поставе другог и ја останем без службе.

По повратку Књаза Милоша у Београд, ја му предам молбу, како сам ни крив ни дужан остао без службе а не зна да ме је и ма ко тужио, то молим да ми се да служба, каку сам и пређе имао. На ово добијем решење Књажево, у ком стоји само то: „Нико те и не криви да си што крив.“ За овим напишем другу молбу у којој изложим, како он не жели да се неправде чине и како сам неправедно службе лишен, па га замолим да ме у службу поврати. На ово Књаз Милош позове Цветка и Маринка и рекне им: „Што сте терали човека кад ништа није крив. Одмах да му дате службу.“ Ови сад не знајући шта ће, а немајући празног места за мене, предложи Димитрије Матић⁴⁴, нов Попечитељ просвете Државном савету

⁴⁰ Димитрије Црнобарац (1818–1872) био је правник, члан Државног савета и министар правде и просвете 1858. и 1868. године.

⁴¹ Цветко Рајовић (1793–1873) био је министар унутрашњих дела (1840–1842). Прогањан је од стране уставобранитеља а у државну службу је враћен 1850.

⁴² Свештеник на двору кнеза Милоша.

⁴³ Маринко Радовановић (1813–1881) био је министар правде и просвете 1859. године и судија Великог суда до 1864.

⁴⁴ Димитрије Матић (1821–1884) био је доктор филозофије, министар просвете (1859; 1868–1872) и члан Државног савета од 1872.

те он одобри, да примам пола пређашње плате док се место не укаже са пређашњом платом, и ово Књаз Милош одобри 25. фебруара 1860. г. В № 637. на овај начин почнем добијати пола плате од дана кад сам кући упућен, а међутим радио сам непрекидно званичне послове, које ми је Попечитељство одређивало.

Кад је Књаз Михаило примио власт Он нареди, да ми се цела плата даје, пошто званичне послове радим. Али се Попечитељство изговори, што нема буџета, и тако ја останем с пола плате до 1. новем. 1861. г.

Као председник Гл. Фондом школским управљајући, видио сам, како фонд и друге јавне касе губе знатне суме од главног кад до продаје дође, јер су имања у цени знатно пала. Из овог узрока писао сам у Новине чланке, особито у „Световиду“, како да се зауженом народу помогне. Ови се чланци допаду тадашњој влади и она одреди једну комисију, пошто сам јој и усмено моје мишљење исказао, којој будем и ја члан. Кад је комисија израдила пројекат о Управи фондова и поднела влади, онда ме Илија Гарашанин и Коста Цукић⁴⁵ позову, те им објасним, како се може овај закон вршити, особито што се пупиларних новаца тиче. По мом објашњењу Илија Гарашанин, као Председник Министарства, рекне ми: Ми ћемо закон одобрити и вас поставити за Управитеља Фондова, и ако овај закон извршите, заслужићете велику награду, јер су ми неки стручни људи говорили, да се он извршити не може. Одмах за овим закон о Управи Фондова буде одобрен 15. Августа а 16. истог месеца 1862. год. изађе указ, којим сам постављен за Управитеља Управе Фондова.

Ово ново званије дало ми је велику бригу и труд, јер сам морао извршити један закон о новој установи (Банки Хипотекарној), у коју имају ући новци свију јавних каса и капитали, који се налазе на зајму код народа. Све пак јавне касе нису давале своје новце под једнаке интересе нити су рачуни вођени у једном течају, него у пореском и чаршиском, па сада треба све свести, облигације и капитале, у порески течај; све те дугове на отплату (амортизацију) уредити; и свему и свачему правац дати тако, да се дужницима помогне, а ипак да се каса не оштети.

Радећи живо и тако рећи дан и ноћ, све сам послове у смислу и духу закона савладао и преко 5000 облигација на отплату уредио за две године рада. Али једно, што долазим често у сукоб због претераних процена имања, који нове зајмове траже, у чему их често и дотични Министри помажу, а друго, што сам имао мало званичника за тачно вршење послова,

⁴⁵ Коста Цукић (1826–1879) био је доктор филозофије, професор економије на Лицеју и министар финансија 1861. и 1867. године. Био је српски посланик у Букурешту и Бечу.

изјавим Министру Финансије, да не желим дуже остати Управитељ Управе фондова, на што ми рекне: Би ли се хтео примити дужности Начелника Министарства Финансије одељења економног, јер вели да, му је ово одељење сасвим занемарено због тога што нема Начелника. На ово ја одговорим, да би се радо примио. Услед овога, ја будем 1. Септембра 1864. год. постављен за Начелника реченог Министарства и одељења. Из преднаведеног види се, да сам 18 година служио у просветној, а 2 године у финансијској струци. Сада пак по сили околности постао сам економ.

Убеђење, да без просвете и привреде не може ни друге гране управе земаљске напредовати, зато сам се заузимао и за привреду, док сам у просвети служио, а сада, као економу дата ми је прилика, да сву моју снагу и знање употребим на привреду народну. Као началник одељења прво ми је било упознати се са стањем послова и потребама наше економнопривредне струке; но ово није лако било, јер су и сами текући послови занемарени били, као што ми је Министар још напред казао. Више стотина аката и од више година чекала су за решење, особито о заузимању општинске и општенародне земље и шуме.

Заоставше послове поизвршивати и старати се о унапређењу поверене ми струке тим ми је теже било, што је мало закона и уредби, односно привреде било, што је и било, то је неподпуно и преживљено, па се није дало корисно вршити. Све ово и подобно видећи, а познавајући потребе народне, чинио сам предлоге као: Да се општенародне шуме ограниче и нов закон изда сходно савременој потреби; да се звања шумара установе; да се аграрни закон изда, у који да уђе све оно што се пољске привреде тиче; да се постојавша еснавска уредба укине и друга према потреби изда и т.д. Међутим, које сам, које у комисијама, израђени су ови пројекти закона: О панађурима, о потесима и царинама, о сеоским дућанима, о установљењу више земаљске и шумарске школе и о ратерницама; о оградама плацева и башта између суседа; о удеоничким удружењима; о баштинским књигама и друго. Од ових пројеката неки су узаконени неки нису, а из неких су узете поједине тачке те су постојеће измењиване и допуњаване.

Да би што бољи ред био и да би се боље знало, шта које одељење министарства ради и како стоји, предложим Министру, да свако одељење напише годишњи извештај о својој радњи и овај напечата. Кад је ово усвојено, израђивао сам сваке године извештај и о радњи и стању економне струке, и овај је печатан. При овој радњи врло је тешко било изнети право стање, особито о земљорадњи, а ово долази отуда: што наши земљорадници при попису избегавају праву истину казати и што су наше мере (дан орања, ралица и подобно) у обште неисправне и неуређене биле.

Ради унапређења пољске привреде смислим покупити све зналце и познаваоце пољске привреде, колико их имамо, у једно друштво. Читајући уређења друштва пољопривредних у неким државама и смишљајући како би и на који начин могло то бити у нас, покушам 1867. год. да се пољопривредно друштво установи. Кад ову ствар саопштим Министру К. Цукићу, он ми рекне: да то не може бити, јер нема ко да ради, додавши, како је техничко друштво установљено, па је после године дана престало. Знајући ја, да друштво не би могло бити без помоћи владе, особито кад је њему противан надлежни министар, одложим моју намеру до боље прилике.

Кад се несрећна катастрофа 1868. г. у Топчидеру догоди и Министарство се смени, онда постане Министар финансије П. Јовановић⁴⁶. Овоме нисам ни хтео саопштавати моју намеру предузем радити на установљењу Пољопривредног Друштва. А да би у намери боље успео, саопштим је М. Блазнавцу⁴⁷, намеснику, и он ми да реч, да ће и он постати члан друштва ако се установи, и да ће га подпомагати. Одмах за овим позовем десетину људи, који су учили пољску привреду или су у њој практиковали, да на договор у Мин. Финансије дођу, казавши им намеру и о чему ће бити реч. Кад су позвани дошли, то је био први састанак, који је држан у Октобру 1868. год. На том састанку, пошто мој предлог у начелу буде примљен, будем ја и Чеда Мијатовић⁴⁸ одређен, да напишемо правила о оснивању друштва. Кад ми ово учинимо и у другом састанку нашем буду правила примљена, и ја их заведем у протокол екон. одељења 5. Децембра 1868. год. Е № 3636.

На поднесена правила чинио је Министар Панта примедбе, да он председника друштва поставља и Буџет друштвени одобрава, на које ја и

⁴⁶ Панта Јовановић (1828–1885) био је правник и политичар. Завршио је права на Лицеју и пољопривредну школу у Немачкој. Радио је у Министарству финансија и Главној контроли. Министар финансија је био од 1868. до 1873. Био је заступник министра просвете 1868. и министра грађевина 1873.

⁴⁷ Миливоје Петровић Блазнавац (1824–1873) био је начелник Војног одељења у Министарству унутрашњих дела а 1856. је постао управитељ вароши Београда. За време друге владе кнеза Милоша отпуштен је из службе. Од 1861. до 1865. је био управник тополивнице у Крагујевцу а од 1865. до 1868. министар војске. Након убиства кнеза Михаила постао је намесник а председник владе 1872.

⁴⁸ Чедомиљ Мијатовић (1842–1932) био је дипломата, историчар и књижевник. Каријеру је започео на Великој школи, где је предавао политичку економију и науку о финансијама. У више наврата је био министар финансија (1873–1874, 1875, 1880–1883, 1886–1887, 1889, 1894) а министар иностраних дела од 1880. до 1881. Био је српски посланик у Букурешту (1894), Цариграду (1900) и Лондону (1884–1885, 1895–1900, 1902–1903).

дружина нисмо пристали, остајући при предлогу, да главни скуп друштва бира председника и буџет одобрава. И пошто су ове и друге препоне савладане, буду правила друштвена у Јануару 1869. г. одобрена онако, како су предложена. Кад ово буде позовем 26. Јануара исте године чланове у седницу, у којој буде одлучено: да је друштво основано, да се оснивачки одбор, под мојим председништвом, постара о извршењу правила и спреми све што треба, те да се друштво формално оснује.

Кад је знатан број чланова уписано било, позовем одборнике 30. Марта у седницу, гди буде одлучено, да се 11. Маја 1869. год. држи Главни Збор у Топчидеру. На овом Збору, који сам сходном беседом отворио, прочитан је извештај о радњи оснивача, који је са благодарности примљен, и одмах исте Одборнике, а мене за председника изабере. И после овога био сам непрестано Председник Друштва до 10. Децембра 1881. год., када сам изјавио Збору да ме не бирају за Председника, јер се тога примити више не могу.

За цело време мог председништва од 12 година, нисам жалио никаквог труда, да Друштво унапредим, и све тачке његовог уређења извршим. Међу осталог приредио сам три изложбе наших производа, две у Крагујевцу, а једну у Топчидеру; уређивао сам пољопривредни лист „Тежака“ скоро 6 година, када Друштво уреднике није могло добити; итд.

Учествујући у разним комисијама и одборима био сам и члан Светониколског Одбора, који је донео одлуку, да се нов Устав да земљи и тим да се замени „Турски Устав“. Кад је нов Устав 1869. г. издат, био сам више година владин посланик у скупштини, која ме је свагда бирала за члана Одбора финансиског, а овај за свог председника. У скупштини сам свагда давао глас по мом уверењу и савести, због чега сам и негодовање искушавао, али ја за то нисам марио. Био сам и председник Инвалидског Суда после непромишљеног и несретног рата са Бугарима.

Шиљан сам по неким мисијама; бивао сам комесар; трипут сам биран за члана Одбора об. Београдске; а био сам и члан Одбора за оснивање „Црвеног Крста“. Но најтежи ми је био задатак, као комесару, који се имао старати о потребама пострадалог народа у алексиначком и крушевачком округу у нашем првом рату за ослобођење и независност. Ове намере ради пошао сам на пут 21. Фебруара 1877. г., а у Алексинац дошао 23 истог месеца.

Кад су Турци из Алексинца и околних села отишли дошла су три среска и један војени чиновник, а никог другог ту није било. Прегледавши бедно стање Алексинца и учинивши нужне наредбе за доношење хране и образовања магацина, пођем на коњу у бањски срез, гди се народ из збегова повратио својим кућама и тамо прегледам обштине Лебуковачку и

Језерску и издам нужне наредбе за помоћ, па се у Алексинац вратим. Како је магацин образован и храна донешена, то издам наредбе како и на који начин да се храна пострадалима издаје, па онда обиђем сва пострадала села у алексиначко-ражањском срезу. За овим пређем Мораву на Ђунису и у срезу Крушевачком обиђем пострадала села и стање њино испитам, па свратим у Крушевац ради нужних наредби и прегледа војеног магацина с храном. После овога одем у моравски срез, гди се народ из збегова кућама враћати почео, и тамо испитам стање погорелих села и учиним све могуће наредбе за помоћ пострадалима.

Путујући овако по зими и по селима речених срезова, испитивао сам на лицу места стање и потребе народа у сваком обзиру, давао сам савете, како да се помажу и гди да се обраћају за помоћ. Кад сам који крај обишао, одмах сам шиљао извештај влади о стању истог излажући и то какве сам мере предузео, да се бедно стање погорелаца и страдалаца олакша. Овог циља ради чинио сам предлоге и захтеве, како од владе, тако и од појединих друштава, добровољних одбора и појединих богатијих људи, назначујући у чему је помоћ најнужнија. Осим овога побележивши, колико је кућа у ком селу било пре рата, а колико је непогорелих остало, учинио сам предлог влади: која би се села особито у моравском срезу, могла ушорити без икакве штете, јер су све куће и зграде изгореле. Ова у кратко напоменута моја радња, као комесара, допадне се Књазу и влади, и ја на сам дан Благовести добијем депешу у Алексинцу, да сам постављен за члана Државног Савета.

По свршетку ове врло тешке задаће, вратим се у Београд 20. Априла 1877. г. Али услед велике поплаве Мораве у првој половини Маја будем враћен, да идем у крушевачки и алексиначки округ, те да се постарам набавити кукуруза и поплављеном народу за семе раздам. Овога ради пођем на пут 15. маја и ударим уз Мораву, распитујући, има ли у кога кукуруза за продају, дођем у Крушевац, гди нађем код трговаца око 10.000 ока кукуруза, овај купим по 110 гроша 100 ока и наредим Началству да кукуруз исплати и народу одмах за сејање разда. За овим пођем уз источну Мораву, да видим, шта је поплавом учињено и дођем у Алексинац, гди се известим да кукуруза нема. Но на срећу нађем ту једног Нишлију, који ми рекне да има око 40.000 ока кукуруза, али да га не може донети, јер је Турска забранила извоз хране. На ово му рекнем да се погодимо, па ћу вам казати, шта да радите, да вам се извоз дозволи. И пошто се ту пред трговцима погодимо, да му за сваку стотину кукуруза платим по 80 гр. чар, кад храну у Алексиац донесе. Ово свршивши кажем му: иди одмах Паши и кажи му, да си кукуруз продао трговцу у Алексинцу пре забране и моли га да ти дозволи извоз, па ако ти се дозволи, а ти одмах товари и дођи да ми јавиш. Кад је дозвољу добио, дође те ми јави, да се кукуруз

товари и да спреим магацин, гди да га примим и истоварим. За овим дође још већа брига, како да се кукуруз исплати јер у Началству нема новаца ни отвореног кредита. Но знајући да у добротворном Одбору Србском, ког сам и ја члан, има новаца, јавим му телеграфом, да сам за рачун Одбора купио 40.000 ока кукуруза да се поплављеном народу за семе разда, и молим да ми се отвори кредит код Началства и њему новац пошље. Кад ово Одбор одобри, и ја премерим и примим кукуруз, наредим, да се храна исплати и народу разда, а ја дођем кући.

Да би потомство знало, како је стање народа било у оним крајевима окр. алексиначког и крушевачког, које су Турци освојили, и шта је рађено, да се страдалница помогне; описао сам у једном чланку, који је наштампан у 63. Гласнику бив. Ученог Друштва 1885. год.

Кад је други рат противу Турске свршен и четири округа припадну Србији, будем одређен 1879. г. за председника једне комисије, која је имала задатак, да односе између Турака, господара, и Христијана испита у окр. Топличком и врањском. Овога ради провео сам у реченим окрузима три месеца, и кад овај посао свршим и извештај комисије влади пошљем, добијем налог, да из Врање идем у топлички округ, те да тамо испитам земљишта на којима су Арнаути живели, па су се у Турску иселили.

Из Врање ударим на Лесковац и обиђем многа села, гди су Арнаути, негди сами, негди помешани са Христијанима живели, па преко села Житорађе дођем у Прокупље. Одавде пођем у прокувачки и косанички срез идући од села до села испод Јастребца и дођем до Гргурске общтине, гди дознам, да су Арнаути нападали на нека села и са овима се тукли. Из овог разлога сиђем у Куршумлију и одавде пођем низ Топлицу и дођем у Прокупље. На целом овом путу, старао сам се дознати све оно, што ми је потребно знати за извештај, који сам имао влади поднети. Осим овога узео сам и оне податке које су полицијске и војене власти имале, па сам списке села саставио са назначењима домова у којима су сами Арнаути, а у којима мешовито са Србима живели. Ове спискове са извештајем послао сам влади из Прокупља око половине Августа 1879. г.

Како све, па и најзнатнији догађаји у народу прелазе у заборавност ако се у књигама не забележе и потомству не оставе, то сам описао стање народа нашег у топличком и врањском округу после освојења истих. Овај спис штампан је у 71. гласнику б. срб. Ученог Друштва 1890. г. под насловом: Аграрни односи Христијана у топличком и врањском округу за време турске владавине.

Као члан Државног Савета старао сам се да мој глас дам на основу закона и по уређењу не обазирјући се на то: хоће ли се то допасти власницима или не. Из овог узрока долазио сам више пута у сукоб са

Председником, особито због неумесних издатака из државне касе а на захтевање владе.

Пре више година имао сам право на пуну пензију, али нисам хтео ову тражити из призрења на штедњу државне касе. Но кад сам видио, да ни радикална влада не штеди и да сам већ остарио, па ми је тешко и даље служити, молио сам 1888. г. за пензију. Ова моја молба буде уважена и ја постанем пензионер после 44 год. указне службе.

Држећи се тога да је одредјелење човека јести да живи и ради, а не јести да живи, опет сам и у старости и после долазка у пензију, радио. Овај мој рад састојао се у писању чланака корисних по обштост, који су штампани у „Тежаку“ и другим новинама.

По природном и божијем закону најважнији је догађај у животу људском „женитба“, који има преимућствену задаћу, да род људски умножава, за њега се брине и тако свој дуг одужи. Да би овом одговорио и ја, оженио сам се 1853. г. узевши за своју сапутницу живота Катарину, кћер Марка Петровића из Неготина, председника суда. Венчали смо се 20. Јулија речене године и имали смо четири сина и четири кћери: Петра, Алексу, Душана и Радивоја, Персиду, Анђелију, Милеву и Радојку. Но ова моја добра супруга и нежна мати напусти ме 4. априла 1883. год. преселивши се у вечност и оставивши по себи у животу два сина и три кћери, од којих су две удате биле, а за осталу децу нашу остави мени да се њима бринем. Ову бригу родитељску вршио сам савесно и хвала Богу дочекао сам, те сам оба сина, Душана и Радивоја, оженио и најмлађу кћер Радојку удао.

Мој скромни део очевине поклонио сам мојој задружној браћи: Стеви, Милутину и Андреји; а из благодарности према родитељима дао сам озидати гробницу у селском гробљу, гди су им земни остатци пренешени и сахрањени. Да би се пак ова гробница што дуже од зуба времена одржала, купио сам један комад земље, крај пута идући селском гробљу и оставио га на уживање мојим најближим сродницима (Андреји и његовом потомству), који су дужни старати се, да се гробница уредно обдржава. Исто тако озидао сам фамилијарну гробницу при цркви Св. Марка у Београду и подигао мали споменик од топчидерског мрамора. Но како је доцније пренешено старо гробље на ново место, то сам оставио аманет мом сину Душану, да он на ново гробље пренесе земне остатке моје породице, ако ја то за живота не учиним. Шта и како да се учини са мојом скромном тековином, после моје смрти, одредио сам тестаментом.

По неком обичају и ја сам славио мог педесето-годишњег књижевног и јавног рада 1892. год. и том приликом одликован сам орденом Св. Саве првог степена, пошто сам раније добио Таковски орден

другог степена; а пољопривредно Друштво и учитељско Удружење, као и друштво Црвеног Крста почаствовали су ме видљивим знацима у знак благодарности за мој ревностан рад у корист наше Отаџбине. Кад је установљен орден Милоша великог, добио сам и овај.

Благодарећи Свевишњем могу рећи, да сам целог свог живота био здрав изузев два три случаја побољевања и што сам доста патио од реуматизма у ногама, који сам добио путујући зими на коњу по званичној дужности. Но хвала Богу и нашим топлим бањама, у које сам више година ишао, излечио сам се тако, да данас у 84. год. живота могу ићи без бола у ногама.

Ову моју Биографију написао сам и мом сину Душану оставио, да је по мом одласку на Истину, наштампа у књижице и ове разда мојим сродницима и пријатељима ради успомене.

На Спасовдан 1901
У Београду.

Др. Милован Спасић
рођени Рековчанин.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Јанковић Баћа П., *Мемоари и стихотворенија*, Београд 1998 [Janković Baća P., *Memoari i stihotvorenija*, Beograd 1998]
- Ковијанић Г., *Архивска грађа о Народној библиотеци Србије*, Београд 1990 [Kovijanić G., *Arhivska građa o Narodnoj biblioteci Srbije*, Beograd 1990]
- Крестић П., *Песма против „шваба“*, Мешовита грађа 21 (2003) 49–56 [Krestić P., *Pesma protiv "švaba"*, Mešovita građa 21 (2003) 46-56]
- Рељић Ј., *Јован Стерија Поповић 1806–1856. У фондovima и збиркама Архива Србије*, Београд 2016 [Reljić, J., *Jovan Sterija Popović 1806-1856. U fondovima I zbirkata Arhiva Srbije*, Beograd 2016]
- Сланкаменац П., *Документи о првим школским законима у Србији*, Грађа Историског института САН, књ. 8, Београд 1956, 91–120 [Slankamenac P., *Dokumenti o prvim školskim zakonima u Srbiji*, Građa Istoriskog instituta SAN, књ. 8, Beograd 1956, 91-120]
- Шкерковић Н., *Записници седница Министарског савета 1862–1898*, Београд 1952 [Škerović N., *Zapisnici sednica Ministarskog saveta 1862-1898*, Beograd 1952]

Литература – Secondary Sources

- Гломазић М., *Историја државне хипотекарне банке 1862–1932*, Београд 1933 [Glomazić M., *Istorija državne hipotekarne banke 1862-1932*, Beograd 1933]
- Грујић В., *Школско реформаторски рад Ј. Ст. Поповића у Србији 1840–1848*, Београд 1956 [Grujić V., *Školsko reformatorski rad J. St. Popovića u Srbiji 1840-1848*, Beograd 1956]
- Десопотовић П., *Историска педагогика*, Београд 1926 [Despotović P., *Istoriska pedagogika*, Beograd 1926]
- Живановић Ђ., *Стеријине полемике*, Београд 1985 [Živanović Đ., *Sterijine polemike*, Beograd 1985]
- Кнежевић М., *Из аутобиографије Милована Спасића*, Настава и васпитање 5/9 (1956) 548–552
- [Кнежевић М., *Iz autobiografije Milovana Spasića*, Nastava I vaspitanje 5/9 (1956) 548-552]
- Крестић П., *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевину Србији (1838–1848)*, Београд 1996 [Krestić P., *Prečani i Šumadinci: Teodor Pavlović I "Serbske narodne novine" o Kneževini Srbiji (1838-1848)*, Beograd 1996]
- Милићевић Ј., *Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)*, Историски часопис 9–10 (1959) 363–373 [Milićević J., *Prva grupa srbijanskih studenata, državnih pitomaca školovanih u inostranstvu (1839-1842)*, Istorijški časopis 9-10 (1959) 363-373]
- Подолски М., *Д-р Милован Спасић и његов рад у Народној библиотеци*, Београд 1931 [Podoljski M., *D-r Milovan Spasić i njegov rad u Narodnoj biblioteci*, Beograd 1931]
- Поповић Ј. Ст., *Драматски списи III*, Београд 1909 [Popović J. St., *Dramski spisi III*, Beograd 1909]

- Поповић Р., *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003 [Popović R., *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003]
- Поповић Р., *Срби из јужне Угарске и обнова нововековне српске државе у првој половини 19. века*, *Летопис Матице српске* 190/493 (2014) 866–882 [Popović R., *Srbi iz južne Ugarske i obnova novovekovne srpske države u prvoj polovini 19. veka*, *Letopis Matice srpske* 190/493 (2014) 866-882]
- Сланкаменац П., *Јован Стерија Поповић, творац првог закона о школама у Србији*, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 4 (1952) 64–75 [Slankamenac P., *Jovan Sterija Popović, tvorac prvog zakona o školama u Srbiji*, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 4 (1952) 64-75]
- М. Спасић, *Неки подаци из времена нашега првог рата за ослобођење и независност*, *Гласник СУД* 63 (1885) 240-250 [M. Spasić, *Neki podaci iz vremena našega prvog rata za oslobođenje i nezavisnost*, *Glasnik SUD* 63 (1885) 240-250]
- Спасић М., *Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског, за време турске владавине*, *Гласник СУД* 71 (1890) 219–258 [Spasić M., *Podaci o agrarnim odnosima hrišćana u oslobođenim krajevima, okruga topličkog i vranjskog, za vreme turske vladavine*, *Glasnik SUD* 71 (1890) 219-258]
- Срдановић-Бараћ О., *Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата*, Београд 1968 [Srdanović-Barać O., *Uloga Srpskog poljoprivrednog društva i "Težaka" u razvitku poljoprivrede Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1968]
- Српски биографски речник*, том 4, Нови Сад 2009 [Srpski biografski rečnik, tom 4, Novi Sad 2009]
- Токин М., *Дата Стериана: биографско-библиографска хронологија Јована Стерије Поповића*, Књига о Стерији, Београд 1956 [Tokin M., *Data Steriana: biografsko-bibliografska hronologija Jovana Sterije Popovića*, *Knjiga o Steriji*, Beograd 1956]
- Трговчевић Љ., *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003 [Trgovčević Lj., *Planirana elita*, Beograd 2003]
- Трнавац Н., *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд 2012 [Trnavac N., *Leksikon istorije pedagogije srpskog naroda*, Beograd 2012]

Gordana GARIĆ PETROVIĆ

AUTOBIOGRAPHY OF DR MILOVAN SPASIĆ

Summary

Milovan Spasić is known today primarily as the founder of the Serbian Agricultural Society. However, he was also the first citizen of the modern Serbian state who defended a PhD thesis. He devoted his entire life to civil service. He served in the ministries of education and finance, and was for some time a member of the State Council and government representative in the Assembly. As a doctor of philosophy, he was a member of the Society of Serbian Letters from 1844.

Dr Milovan Spasić was born in 1818 in the village of Rekovac near Kragujevac. After the Second Serbian Uprising, Milovan's father became a village *knez*, who brought to Rekovac the first teacher – Dimitrije Protić from Srem. As in the meantime his father died, Milovan could not continue with his education, but became a trade and tailor apprentice in Kragujevac. Wishing to continue with education, Milovan left Serbia and went to the Gymnasium in Karlovci. Four years later, he received a state scholarship and went to the Gymnasium in Požun. He continued his education at the universities of Halle and Berlin, where he attended lectures in philosophy. He received a doctoral degree in philosophy at the University of Halle on 13 March 1844 by defending the thesis *De vectigalibus publici directis et indirectis*.

Already a month later, he was appointed an extraordinary clerk at the Ministry of Justice and Education of the Principality of Serbia. In 1844, he managed to organise and make an inventory of books belonging to the Ministry. This library fund and inventory are the basis of the National Library's fund. The same year, Spasić became a member of the Society of Serbian Letters.

In May 1845, he was appointed the supervisor of primary schools in western Serbia. He thus visited all schools, existing at the time, in that part of Serbia. The results of these visits were the first printed statistical reports about the educational system in Serbia. Going around Serbian villages, Spasić worked on the opening of new schools and improvement of teachers' status.

In parallel with his service of the main administrator of schools, Spasić was a member of the Educational Board (*Odbor Prosveštenija*). One of Spasić's main intentions, while serving in the Ministry of Education, was to improve the material standing of teachers and formalise their education.

After the Ministry of Education, Spasić was appointed the first administrator of the Fund Administration, established in 1862. After two years of painstaking work on organising the Fund Administration, in 1864 Spasić became the head of the Economic Department of the Ministry of Finance. He then initiated the establishment of an association dealing with the promotion of agriculture. He achieved this idea in 1868, when the first meeting of founders was held. Already in early 1869, the rules were adopted and the first meeting was held, when dr Milovan Spasić was elected the president of the society. He chaired the society until 1881. During this period, he organised the first agricultural exhibitions in Serbia – in Topčider and Kragujevac. In the course of six years, he edited the society's gazette "Težak", where he published a number of articles.

Keywords: Milovan Spasić, autobiography, doctorate, Ministry of Education, Ministry of Finance, Fund Administration, Serbian Agricultural Society, schools.

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 08. 2018.

Марија КРАЉ*

докторанд

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

**НЕКОЛИКО ПРИЛОГА О ПОЉОПРИВРЕДИ КРАЈИНСКОГ
ОКРУГА, ЗНАЧАЈУ ВИНОГРАДАРСТВА И УТИЦАЈУ
ФИЛОКСЕРЕ 1891/1892. ГОДИНЕ**

Анстракт: Тема овог рада су извештај и дописи Милутина Савића, управника Школе за виноградарство и воћарство у Букову, Министарству народне привреде. У овим документима описано је стање пољопривреде Крајинског округа и, посебно, његовог виноградарства десет година након појаве филоксере у Србији и годину дана након отварања Школе за виноградарство чији је циљ био унапређење пољопривреде Тимочке Крајине и других, нарочито виноградарских, крајева Србије.

Кључне речи: Крајински округ, пољопривреда, виноградарство, филоксера, Школа за виноградарство и воћарство.

Крајински округ важио је у XIX веку за један од најбољих виноградарских крајева Србије. Надморска висина, клима и педолошки састав тла овог краја погодвали су и погодују узгоју винове лозе.¹ Ипак, просте ампелотехничке мере, нестручан одабир сорти винове лозе, неумешност при процесу прављења вина и неупућеност у агрономију спречавали су, не само крајинске, већ уопште српске виноградаре XIX века да буду

* marijakraljmk@gmail.com

¹ Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије: 1834–1867*, Београд 2014, 160; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији: 1878–1912 (Земљорадња у Србији)*, Београд 2017, 170; *Пољопривреда у Републици Србији: Попис пољопривреде 2012: Виноградарски атлас*, прир. Д. Иванишевић, Д. Јакшић и Н. Кораћ, Београд 2015, 39–54.

успешнији произвођачи вина. Српска вина углавном су коришћена на унутрашњем тржишту. С озбиљнијим извозом српских вина почело се почетком 1880-их година, када виногради у осталим европским државама, уништени филоксером, нису више давали довољне количине вина за потребе тржишта.²

Тек што је извоз српског вина добио подстицај, иста штеточина – филоксера – која је тај извоз омогућила сатрвши европске, стигла је и у српске винограде. Филоксера је на територији Србије први пут била забележена у смедеревским виноградима 1882. године. Из Смедерева, филоксера се ширила даље по осталим виноградарским крајевима. Трећина винограда Тимочке Крајине до 1897. године била је заражена.³

Прве мере против филоксере у Србији предузете су и пре њене појаве у српским виноградима. При Министарству народне привреде основана је Стална комисија за борбу против филоксере чији је задатак био праћење ширења филоксере и разматрање мера против филоксере донетих у другим европским државама. Када је штеточина доспела и у српске винограде, поменута Комисија препоручивала је мере за њено сузбијање. Рад ове комисије може се пратити од 1880. године.⁴ Када се филоксера појавила у Србији, предузете мере имале су два циља: 1) мере против даљег физичког ширења штеточине и 2) мере за обнављање већ заражених винограда. Обе врсте мера прописане су следећим расписима и законима: *Правилима о радњи у зараженим виноградима* (1882), *Законом о мерама против филоксерне заразе* (1883. са *Правилима о извршењу Закона о мерама против филоксерне заразе* из исте године и допуном из 1885), *Законом да Србија може приступити конвенцији о филоксери која је потписана у Берну 3. новембра 1881. године* (1884. са допунама из 1889. и 1890), *Законом о обнављању и унапређењу виноградарства* (1895. са *Правилником за извршење Закона о обнављању и унапређењу виноградаства* из 1901) и *Законом о унапређењу воћарства* (1898).⁵

² Б. Благојевић, *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, Неготин 2003, 53–54; М. Савић, *Белешке о винодељу крајинском и смедеревском и о сортама винове лозе у Србији с додатком о користи друштава виноделских, заламању лозе и прављењу бела вина: извешће Друштву за пољску привреду (Белешке о винодељу крајинском и смедеревском)*, Београд 1874, 5–57.

³ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 174.

⁴ Архив Србије (АС), Министарство народне привреде Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП–3), 1881, ф. IX, Р. 1; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 174.

⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године XXXVIII*, Београд 1883, 101–103, 261–267; *Зборник*

Српски законодавци су 1882. године прописали начин на који се имало радити у зараженим виноградима и то до најситнијих детаља, као што је било чишћење алата и обуће након рада, и начин заштите винограда од стоке. Општинским властима стављено је у надлежност надзирање радова у зараженим виноградима. Ограничен је пренос винове лозе, грожђа и алата којима се радило у зараженим виноградима и забрањен је извоз свега наведеног из крајева са зараженим виноградима у крајеве са незараженим. Настојало се и да се кретање стоке, посебно говеда, ограничи држањем власника грла одговорним за свако лутање стоке по виноградима. Свим овим мерама настојала се спречити или бар успорити антропохорија и зоохорија филоксере.

У циљу праћења ширења филоксере, од 1883. године је увид у стање винограда и ширење филоксерне заразе стицао на основу извештаја комесара за испитивање винограда у појединим крајевима и извештаја које је слала свака општина о стању својих винограда. Власници винограда имали су обавезу да пријаве заразу у сопственим виноградима, а општински судови имали су обавезу да пријаве заражене или сумњиве винограде на својој територији ради испитивања, која су вршила стручна лица из Министарства народне привреде.⁶

Србија се 1884. године прикључила конвенцији о филоксери коју су Аустроугарска, Немачка, Француска, Португал и Швајцарска склопиле у Берну 1881. године и своје законске акте је ускладила са овом конвенцијом. Приступање конвенцији о филоксери било је од значаја, јер

*закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 21. марта до 31. децембра 1883. године XXXIX, Београд 1883, 1–9; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 24. фебруара до 27. августа 1884. године XL, Београд 1884, 329–339; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 11. јануара до 9. новембра 1885. године XLI, Београд 1885, 204–207; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 31. децембра 1888. до краја 1889. године XLV, Београд 1891, 305–306; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1890. до краја исте године XLVI, Београд 1891, 112–113; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године L, Београд 1899, 486–490; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1898. до краја исте године LIII, Београд 1901, 109–114; Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1901. до краја исте године LVI, Београд 1903, 511–534; детаљније о мерама за сузбијање филоксере у: Г. Гарић Петровић, *Сузбијање филоксере у Краљевини Србији*, Село Балкана: континуитети и промене кроз историју, Историјски институт, Београд ; Музеј на отвореном “Старо Село”, Сирогино 2017, 223–243.*

⁶ АС, МНП–3, 1881, ф. IX, Р. 1; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 232–233.

је Србија, придржавајући се конвенцијом прописаних стандарда, имала слободан промет винове лозе и справа за одгајање винове лозе и прављење вина са осталим потписницама конвенције. Промет винове лозе је иначе био ограничаван или забрањиван због страха од даљег ширења филоксере. Прикључивање конвенцији омогућило је и увоз америчке лозе, која се показала отпорном на филоксеру. Управо је употреба америчке лозе за лозну подлогу била најефикаснији начин борбе против филоксере. Први државни расадник америчке лозе отворен је у Смедереву 1882. године, затим је отворено њих још седам: у Букову (1886), Топчидеру (1893), Нишу (1894), Александровцу (1895), Јагодини (1898), Чачку (1903) и Брзој Паланци (1905). Поред државних отварања су и мањи лозни расадници које су финансирани окрузи, срезови или различита пољопривредна удружења.⁷

Као и у другим гранама пољопривреде, схваћена је нужност формалног подучавања за побољшање виноградарства. Прва виноградарска школа отворена је при манастиру Букову. Отварање ове школе захтевали су становници Крајинског округа још од 1879. године сматрајући свој крај најпогоднијим за једну такву установу. Њихове захтеве подржао је и Милутин Савић са позиције писара у Министарству народне привреде и Српско пољопривредно друштво, а њихове наде додатно је подстрекло доношење *Закона о нижим пољопривредним школама* и отварање Ратарске школе у Краљеву током 1882. године.⁸ Последња молба становника Крајинског округа за виноградарску школу, коју смо пронашли у изворној грађи Министарства народне привреде, упућена је влади 14. децембра 1887. године.⁹ Током 1888. године приступило се припремама за подизање школе: Министарство народне привреде закупило је део имања манастира Букова за школске потребе.¹⁰ Школа је коначно отворена 1891. године, а на место њеног управника постављен је дотадашњи писар Министарства народне привреде и ранији наставник Земљорадничко-шумарске школе у Пожаревцу, Милутин Савић.¹¹ Предајући своју прву молбу 1879. године за подизање

⁷ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 79–82.

⁸ *Зборник закона и уредаба у краљевини Србији изданих од 5. септембра 1881. до 28. јула 1882. године са додатком неких ранијих закона, и конвенција и уговора са Аустро-Угарском XXXVII (Зборник закона и уредаба XXXVII)*, Београд 1882, 40–48.

⁹ Датуми у тексту су навођени по грегоријанском календару.

¹⁰ АС, МНП–3, 1887, ф. III, Р. 9; 1887, нефасцикулисана грађа; 1888, нефасцикулисана грађа.

¹¹ АС, МНП–3, 1891, ф. IV, Р. 365; 1892, ф. VII, Р. 425. Милутин Савић је као стипендиста Министарства финансија завршио Виноградарско–воћарску школу у

Клостернојбургу. У Земљорадничко–шумарској школи у Пожаревцу био је суплент од 1875. године до затварања школе. Од оснивања Министарства народне привреде 1883. радио је као писар при Одељењу за земљорадњу и сточарство. Године 1891. постављен је за управника тада отворене Школе за виноградарство и воћарство у Букову. Са места управника Виноградарске школе прешао је на позицију начелника Шумарског одељења Министарства народне привреде 1899; на овој позицији дочекао је и пензију 1902. године. Редовни члан Српског пољопривредног друштва (СПД) постао је 1875. године. Писао је за часопис СПД-а – *Тежак*, и издавао пољопривредне поуке покушавајући својим опусом да упутити виноградаре у боље ампелотехничке мере од оних које су користили и понеким списом допринесе и развоју воћарства и других пољопривредних грана. Уредник *Тежака* био је у периоду од 1884. до 1890. и током 1903. године. Значајан траг оставио је као председник истог Друштва (1900–1903) изградњом изложбеног павиљона, приређивањем изложби, радом на оснивању подружина и виноградарско-воћарских задруга. Као виноградарски стручњак и службеник Министарства финансија, потом Министарства народне привреде, путовао је по Србији и извештавао о стању виноградарства у различитим крајевима, али је био слат и на иностране изложбе. И пре појаве филоксере, будући упућен у лоше стање српског виноградарства, залагао се за његово побољшање отварањем расадника винове лозе и виноградарске школе, уопште побољшањем пољопривредне наставе, и одржавањем изложби вина. према: *Говор Др. Т. Митровића, претседника Српског пољопривредног друштва и Благоја Тодоровића, начелника Министарства пољопривреде и вода у пензији, на гробу Милутина Савића*, Тежак, година LXII, број 12 (15. јун 1935) 402–409; *Државни календар Краљевине Србије за 1900. која је преступна*, Београд 1900, 105; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1903. која је проста*, Београд 1903, 123; *Записник XXXI главног годишњег збора Српског пољопривредног друштва држаног 30. јануара 1900. у Београду*, Тежак, година XXXI, број VII (22. фебруар 1900) 53; *Записник седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва држане 17 новембра 1903 године у Београду*, Тежак, година XXXV, број I–III, 1 (10. и 20. јануар 1904) 26; *Записник седнице Управног одбора Српског Пољопривредног Друштва, Држане 24 фебруара 1903 године у Београду*, Тежак, година XXXIV, број VII (1. март 1903) 55; *Записник*, Тежак, година XIII, број V (мај 1882) 267; *Извештај о радњи Друштва за пољску привреду у год. 1874*, Тежак, година VII, број IV (31. децембар 1874) 26–27; *Извештај О раду Српског Пољопривредног Друштва за 1903 год*, Тежак, година XXXV, број I–III, 1 (10. и 20. јануар 1904) 22; *Изјава*, Тежак, година XXI, број XXII (3. јун 1890) 169; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1883*, Београд 1883, 158; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за преступну годину 1876*, Београд 1876, 77–78, 108; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну 1884. годину*, Београд 1884, 116; М. Савић, *Белешке о винодељу крајинском и смедеревском*; исти, *Белешке о винодељу у округу крагујевачком: и о црном вину прављење, болести и вештачког бојења црног вина*, Београд 1875; исти, *Винарске задруге: Задруге за негу вина – подрумарство: предавање Милутина*

виноградарске школе, Крајинци су се надали да ће путем формалног школовања њихови млади нараштаји добијати практичну подуку за бољи виноградарски рад, а да ће школско имање бити узор њиховом крају. Ипак, време када је Школа за виноградарство и воћарство отворена додало јој је још једну важну улогу: Школа је имала и да истражује најефикасније начине борбе против филоксере, да о њима подучава околно становништво и да брине о расаднику америчке лозе који је отворен 1886. године, такође на имању манастира Букова.

Пред читаоцима су три документа из фонда Министарства народне привреде Земљорадничког одељења (МНП–3) похрањеног у Архиву Србије (АС): 1) извештај о радовима вршеним у Школи за виноградарство и воћарство у Букову током 1891. године (АС МНП–3, 1892, ф. VII, Р. 425), 2) предлог за унапређење лозних расадника при истој школи (АС МНП–3, 1892, нефасцикулисана грађа) и 3) предлог за набавку из иностранства додатне винове лозе или њених делова погодних за калемљење и оснивање општинских расадника у Крајинском округу (АС МНП–3, 1892, ф. VII, Р. 411). Сва три документа потекла су из пера Милутина Савића, који је, у години њиховог настанка (1892), обављао дужност управника Школе за виноградарство и воћарство.

Савића начелника Министарства народне привреде у пензији: држано на седмом Конгресу српских земљорадничких задруга у Крушевцу, Београд 1903; исти, Глад у округу београдском: узроци и отклањање: пољопривредна и аграрно-политичка студија, Београд 1908; исти, Зимске земљорадничке школе: предавање Милутина Савића држано на Конгресу земљорадничких задруга 28. августа 1909. у Аранђеловцу, Београд 1909; исти, Калемљење лозе: као средство противу штете од филоксере: са сликама, Београд 1886; исти, Међународна ампелографска комисија и слике из винодеља у Италији: извешће Друштву за пољску привреду о студијама виноделским под јесен 1875. године: са додатком: Предлог за оснивање опитног и сортиментског винограда у Србији, Београд 1875; исти, Наука о неговању вина: са 44 слика у тексту, Београд 1898; исти, Пероноспора: пламењача на виновој лози, Београд 1893; исти, Подизање винограда америчком лозом, Београд 1903; исти, Пољска привреда у Србији: њено преображавање и радови земљорадника преко године, Београд 1906; исти, Предлози за унапређење пољопривреде у Србији: прерада воћа: унапређење живинарства и гајење хмеља, Београд 1909; исти, Уређење трговине сировим воћем и о сортирању воћа, уређењу воћног трга и изради јабуковаче, Београд 1903; исти, Утицај земљорадничких задруга на унапређење свиларства у Србији, Београд 1909; исти, Шљива: гајење и сушење шљива и мере за унапређење шљиварства: са правилима за преглед сувих шљива, Београд 1890; Пољопривредни гласник, Тежак, година XIII, број V (мај 1882) 256; Радња друштвена, Тежак, година V, број XXIV (31. октобар 1873) 200; Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1892. која је преступна, Београд 1892, 125.

Посматрајући Крајински округ на двојак начин: као службеник Министарства народне привреде и стручњак за виноградарство, али и као забринути грађанин, Савић је изнео неколико својих запажања и предлога. Он је уочио, пре свега, да је пољопривреда Крајинског округа јако неразвијена. Чак и виноградарство, од којег је већина породица тог краја стицала приходе, било је на изузетно ниском ступњу у погледу примене савремених амплеотехничких мера. Недоволне приходе од пољопривредне производње, односно недостатак вишкова за тржиште, становништво Тимочке Крајине је неретко допуњавало палијативним мерама за издржавање домаћинства, као што је била горосеча. Од појаве филоксере у крајинским виноградима становништво Крајинског округа је нагло сиромашило, што је Савића бринуло, како због присуства Румуна као националне мањине који би због сиромашења могли „да наспрам ...[Србије] охладне и поремете друштвену равнотежу у земљи“, тако и због могуће депопулације округа, односно могућности да се због тога и Срби и Румуни иселе.

Својим извештајима Савић је апеловао на Министарство народне привреде да се више материјалних средстава и труда уложи у побољшање целокупне пољопривреде Крајинског округа, а нарочито у побољшање виноградарства. Сама Школа за виноградарство и воћарство служила је округу у којем се налазила као узор за напредније вршење пољопривредних радова, али јој је недостајало материјалних средстава (од зграда до радне стоке) за постизање циљева. Савић је изнео и предлоге за побољшање постојећих и отварање нових расадника у Тимочној Крајини, снабдевање становништва виновом лозом отпорном на филоксеру или, барем, деловима лозе погодним за калемљење. Са позиције управника Школе, Савић је надгледао лозни расадник који јој је припадао. Имајући у виду потребу становништва за лозом ради обнављања винограда и стање школског расадника – схватао је да њихове тренутне могућности неће бити довољне да задовоље све тражиоце лозе, па је предложио увоз из Угарске.

Извештаји Милутина Савића пружају увид у значајне сегменте привредне историје Србије у време појаве филоксерне заразе. Њихов значај није само у томе што је један стручњак проценио стање пољопривреде у крају где је службовао и структуру школе којом је управљао, већ и у томе што је показао тешкоће у процесу формирања пољопривредне школе изузетно потребне локалном становништву у време дубоке кризе њихове традиционалне привреде под утицајем филоксере, трошкове њеног организовања (које је проценио на високих 100.000 динара) и њеног функционисања, проценивши да се годишњи трошкови једне овакве школе крећу и до 25.000 динара.

Приликом приређивања за штампу, извршене су мање интервенције: у погледу интерпункције, размака, допуне скраћених речи, назначивања имена установа или личности поменутих у документима и прецизирања датума, а недостајуће речи или њихови делови уписани су у угласту заграду. Савић је сваки нови лист започињао знаком /., што је овде изостављено; изостављени су и бројеви табака из документа АС МНП–3, 1892, ф. VII, Р. 425. Напомињемо да је аутор документа, да не би понављао речи, користио знаке навода („) уместо речи *detto*; при приређивању документа знаци навода су изостављени, а речи ипак поновљене у угластој загради како би текст био јаснији.

1)

Први годишњи извештај управника Школе за виноградарство и воћарство, Милутина Савића, од 26. јануара 1892. године заступнику Министра народне привреде Петру Велимировићу о процесу организовања, начину финансирања и функционисању школе, као и о његовој процени стања пољопривреде у Крајинском округу

Школа за винодеље и воћарство
Бр[ој] 75
14[.] Јануара 1892[.] год[ине]
Неготин

Г[осподину] Министру народне привреде [Петру Велимировићу]

Част је управи ове школе поднети Г[осподину] Министру народне привреде годишњи извештај о радовима извршеним и започетим на добру ове школе за прошлу 1891[.] год[ину.]

Но пре [но] што ће прећи на саме радове, управа [Школе за виноградарство и воћарство] налази за потребно да на овом месту изнесе, у каквом се стању налазила целокупна пољска привреда у овом округу у прошлој години, те да се доцније може лакше оценити успех ове школе на унапређење свију привредни[х] грана у овом округу.

Винодеље Крајинско налазило се у прошлој години у најгорем стању од његовог постанка па до данас. Сви виноградски положаји без и једног изузетка заражени су скроз филоксерном zarazом. Почев од крајње тачке среза Кључког – Текије, па до крајње тачке среза Крајинског – Чокоњара, ови, некада дивним зеленилом покривени виноградски положаји, изгледали су прошле године као напуштени парлози, личили су више на пустоши, као да нема ту више људских руку да их обрађују. Тек местимице по тим виноградарским положајима отпочињали су привредници да ору и земљиште засевају другим културним биљкама, али од овога слабу корист имају, јер је земљиште ових положаја згодно само за винову лозу и воће.

До скоро чувена вина „Балуца“, „Висечко“ и друга, сада се врло незнатно производе, а доцније ће их и нестати, јер су она производ старих крајинских винограда, којима постанак ово поколење не памти. Скоро сви редови грађанства у округу, а нарочито они грађани, који још нису добро обавештени о успеху са калемљеном лозом, у великој су бризи

и недоумици шта ће напослетку бити од Крајине, кад им овај главни извор доходака и богатства сасвим пресуши. А страх им је оправдан, јер су положаји виноградски искључно подесни за винову лозу и воће, а воћарство довољно не познају нити су га до сад обделавали, и ни остале привредне гране нису добро развијене у овом округу.

Подрумарство је стајало на најнижем ступњу. Свуда се може и сад наћи вина од свију болести покварена. Вина се чувају у обичним брвнарама, ретко где у озиданим надземним пивницама, без уредног доливања и претакања. Једино се у том погледу одвојила Крајинска винарска задруга, која има 5–600 [х]ектолитара правилно однегованог вина, врло доброг и одличног квалитета.

О воћарству у Крајини не треба ни говорити. Оно се не сматра овде као привредна грана. На 40.000 становника овог окр[уга] једва ако има 5–10.000 воћака но и то не калемљеног већ из коштице изведеног. Ако се зађе у пазарне дане суботом по пијаци Неготинској, у доба кад треба воћа да има, једва ће се видети 5–6 продаваца воћа, па и то је јадно и малено. Колико је велика оскудица у воћу, довољно је да се напомене, да се чак и ситне дивље крушчице, које по шумама роде, доносе и продају.

Сем нешто крушака и ораја по виноградима и по мало шљива у понеком селу, може се слободно рећи да у Крајини нема другог воћа: Крајинци и не познају важност воћарства од којег други крајеви наше отаџбине лепе доходке имају[,] а некима и знатно богаћење доноси.

Сточарство као привредна грана тако исто у Крајини постоји неразвијена, и ако знатан брдски део овог округа има врло повољних услова за развиће сточарства. Ако је ко вољан да набави доброг коња у Крајини га нема, Крајинац га набавља из Аустрије или, у позније време, из округа Црноречког, где се на нашу радост сточарство приметно развија и подиже на већи степен, како у долином тако и у брдском крају поменутог округа. Ако је ко вољан да набави добру краву млечару или за приплод, и њу мора тражити и купити са друге стране. Сој свиња у овом округу изгледа као да је мележен са дивљим свинчетом, све је сами ђилкош. Само у неколико домаћина у вароши има бољи сој свиње. Овце, почев од сељака па до касапина, сви набављају сваке године са стране из округа: Црноречког, Књажевачког и Пиротског. Једино што има мало бољих коза у брдском делу овог округа.

Ливадарство је запуштено и сасвим примитивно, и за остале пићне биљке, као репу и друге, не[]зна нико, једва за детелину да знају неколико домаћина.

О пчеларству и свиларству нема ни 1 од 100 појма. Једва око десетак њих преко године изнесе на продају по мало прљавог и нечистог меда, или

по коју канурку¹² свиле, но ова је тако грубо испредена, да више изгледа на кудељу но на свилу.

Нешто је мало боље стање земљорадње, но и то у крајевима где је земља по природи богата, као у тимочким кључевима; брдски крајеви, где је земљиште мало посније или по исплакању изложено, немају ни појма о снази ђубрења или вредности ђубрета.

Предивне биљке лан и конопљу не производе довољно ни за домаћу потребу, већ се на свима земљеделицима виђа зимско рубље израђено од простог памука кога они овде зову „баћала“.

У крајевима где има изобилно државне шуме, сви су погледе управили на ово резервисано благо и гледају да га што пре исцрпе, као што су у том већ близу цели дошли. Онде, где су некада грдне непролазне државне шуме биле, ту су сада голети, и сељани настањени испод њих већ се расељавају. Примера ради наводи се село Поповица из кога је близу 100 порески[х] глава одселило се на Мироч, да и тамо продуже исти начин газдовања, нарочито са шумом, као што су и око Поповца чинили. Слободно се сме тврдити, да је у Крајини нестало горе у сва три среза изузев Поречки, где се гора још мало сачувала, но и то не из увиђавности, већ што је немају где да извезу и продаду.

Једино се за градинарство може рећи да се у Крајини цени као привредна грана, јер се њиме бави и доста пољопривредника по селима, где год има услова за градинарство. Само што нема добрих сората градинарског поврћа, но и у том погледу мораће им помоћи школа набављањем бољих сората поврћа, како са других крајева у земљи нашој тако и са стране.

Према оваквом стању привреде у овом округу задатак је школе ове, да сваку привредну грану, како ону која пропада услед природни[х] узрока, као винодеље, тако и оне које су остале у застоју или нису никако ни обделаване, помаже у њиховом одржању, развићу и напредовању; а на унапређењу целокупне привреде школа ради овим средствима.

А. На подизању Винодеља I Државни расадник за америчку лозу

Задатак је овог расадника да производи и умножава америчку лозу, како оне сорте које служе као подлога за калемљење, тако и оне, које служе за непосредну производњу вина; да чини опите о издржљивости првих и о вредности вина добивеног од других; да производи калемљену

¹² Наметак пређе припремљене за бојење.

лозу у цели бржег ширења знања о издржљивости и вредности калемљене лозе; да даје поуке виноделцима овог округа, како и на које начине, у које доба године треба калемити америчку лозу; да упућује винодељце бољем и савршенијем раду, како би у будуће и више и бољег вина[,] а са мањом радном снагом и мањим трошковима произвести могли; и најзад, да осматра могуће болести на лози и изналази средства противу њих.

Расадник овај основан је 1887[.] год[ине] и те је године у њему засађено само 50.000 рипарије, америчке сорте, која искључиво служи за подлогу. Идуће 1888[.] засађене су и остале сорте, које служе за непосредну производњу вина, а 1889[.] први пут је калемљена лоза у расаднику, од које је добивено прво вино 1890[.] године. Расадник лежи с десне стране на путу идући из Неготина Манастиру Букову[,] а засађен је на земљишту манастирском звано „Врелска башта“. Величине је, без растила у којима се прпори¹³ лоза, 12 [х]ектара. Земља на једном крају кречуља – бигруша –, у средини лака иловача[,] а на другом крају мало потежа иловача. У почетку ове идући из Неготина за Манастир засађен је Хербемонт, америчка сорта за непосредну производњу [вина], до ње је засађена Рипарија[,] а за овом калемљена лоза; Жакец, Јорк Мадера, Отело и Опорто засађени су на другом крају у засебном делу овог расадника под именом „одељак за непосредну производњу“.

Поједине сорте лозе засађене на стално место у расаднику износе оволико:

1[.] Рипарије	47.000 чокота
2[.] Хербемонта	5.000 [чокота]
3[.] Жакеца	20.000 [чокота]
4[.] Јорк-Мадере	10.000 [чокота]
5[.] Отела	1.000 [чокота]
6[.] Опорта	2.000 [чокота]
7[.] Калемљене лозе	7.000 [чокота]

Општи радови у расаднику у прошлој години вршени су ови: довршено је орезивање лозе, пролетње одгртање,¹⁴ затим сваког месеца прашење¹⁵ [винограда] и уређивање путова и стаза; калемљење на прпорке,

¹³ Ластар је део лозе који се развија с пролећа из пупољка на лози. Резница је део ластара, орезане лозе, дужине прикладне за сађење или неки други вид размножавања винове лозе. Прпорак је резница која је привремено засађена ради жиљења.

¹⁴ Крајем јесени винова лоза се загрће, тј. покрива земљом до одређеног нивоа, у циљу заштите лозе од ниских температура. На пролеће, када се температуре устале и земља осуши, виногради се одгрћу, тј. земља се скида са лозе.

¹⁵ Плитка, механичка обрада земљишта винограда којом се одстрањују корови.

зелено калемљење,¹⁶ везивање лозе, заламање споредни[х] ластара, побивање притака,¹⁷ чишћење изданака из калема, уређивање живе оgrade и одржавање шанчева за одвод воде.

У растилу: уређивање и сађење резница за образовање прпорака, плевљење од трава и корова, заливање и вађење прпорака.

Нови радови у прошлој години извршени су у расаднику ови: подигнуте су две куће од две купљене пивнице, једна за калемара расаднице[,] а друга за топлу собу за извођење лозе калемљене лозе; подигнут је шпалир у виду свода на целом главном путу кроз расадник, а на два одељења поред друма подигнути су шпалири у форми наслона – стреје, од правих летава и кругова; поред Хербемонта и Жакеца подигнути су [нечитка реч] од жице.

Из расадника добивено је прошле године од појединих сората лозе следеће количине резница:

1[.] Од Рипарије	569.000
2[.] [од] Жакеца	61.300
3[.] [од] Хербемонта	7.300
4[.] [од] Опорта	5.000
5[.] [од] Јорк-Мадере	1 0.100

Свега добивено: 652.700 резница.

Од ове количине резница метнуто је у растило да се прпори: Рипарије 489.000 и све остале резнице других сората.

Прпорака је извађено из растила:

1[.] Од Рипарије	95.900
2[.] [од] Жакеца	400
3[.] [од] Хербемонта	1.000

Свега добивено: 97.300 прпорака.

Добијено је калемљене лозе и то:

1[.] Пролетњег тако званог зрелог калемљења ¹⁸	3.800
2[.] Летњег [тако] [званог] зеленог [калемљења]	10.900

од овог последњег остало је пет реда неорезано и неизбројено и до 1.000 засађено поред главног пута уз шпалир.

¹⁶ Врста калемљења које се изводи док су подлога за калемљење и резница којом се калемли у вегетацији.

¹⁷ Подупирач за раст зељастих биљака.

¹⁸ Врста калемљења које се изводи док су подлога за калемљење и резница којом се калемли у мировању.

Остављено је резница од Рипарије за калемљење и продају приватнима [лицима] 80.000.

У овогодишњој берби добивено је из расадника од појединих сората лозе следеће количине вина:

1. Белог вина од калемљене лозе: 200 лит[ара] шири¹⁹ 19% вино мери 11%
- 2[.] [белог] [вина] [од] Хербемонта: 400 [литара] [шира] 19,5% [вино] [мери] 12,6%
- 3[.] [белог] [вина] [од] Жакеца: 600 [литара] [шира] 23% [вино] [мери] 14,25%
- 4[.] [белог] [вина] [од] Јорк Мадере: 70 [литара] [шира] 20% [вино] [мери] 13,25%
- 5[.] [белог] [вина] [од] Опорта: 30 [литара] [шира] 21% [вино] [мери] 13,25%
- 6[.] Црно вино [од] Жакеца: 2000 [литара] [шира] 22,5% [вино] [мери] 14,25%

Свега добивено: 3.300 литара вина.

II Нови виногради у Братујевцу.

На земљишту „Братујевачка башта“ засађено је на једној страни, у цели подизања нових школских винограда, 1000 калемљене лозе, 1000 прпорене лозе и 3000 резница од Рипарије. Од ове прпорене лозе калемљено је прошлог пролећа зеленим калемљењем близу при земљи 300 калема, у цели опита, који су се врло добро примили, а који ће се идућег пролећа положити у земљу зарад образовања сталног чокота. Радови око обрађивања овог винограда били су исти што и у расаднику, само овде нису побијане притке и резана лоза.

На доњој страни братујевачке баште засађено је 20.000 резница од домаће лозе и од свију сората у лејама удешеним за наводњавање[,], а у цели тој да се помоћу наводњавања чине опити о издржљивости наших сората, како би доцније и појединци, који имају згодна земљишта за наводњавање могли подизати винограде од чисте домаће лозе и одржавати их наводњавањем.

Овај виноград засађен је у пролеће прошле године, земља је прериљана у дубину од 50 до 60 см са плуговима риличима, затим у

¹⁹ Сок од грозђа у којем још није започело алкохолно врење.

леје раздељена и уређена обрађивање овог винограда састојало се у редовном месечном прашењу; у пролеће и јесен вршено је по једно недељно наводњавање целог винограда. Лоза добивена из овог винограда употребљаваће се за зрело калемљење.

III Манастирски виногради.

Уз остало имање, које је узето под закуп од Манастира за потребу ове школе, узета су и три винограда од којих је највећи сасвим пропао од филоксерне заразе. Друга два мања који су близу пивница Братујевачких[,] а у непосредној близини манастирске пивнице, такође су заражени филоксером. Велики виноград има 3 [хектара,] а оба мала по $\frac{1}{2}$ [х]ектара земље. Први је искрчен $\frac{3}{4}$, оно што је сасвим пропало, и употребиће се за оснивање новог расадника, о чему ће се доцније говорити, а друга два мања до пивница школа ће одржавати помоћу сумпоро–угљеника и других средстава, која се употребљују противу филоксерне заразе, те и о овом начину одржавања винограда заражених филоксерном zarazом упознати винодељце и упутити их да се по могућству њиме помогну у борби противу филоксерне заразе.

И ови виногради обрађивани су као и лоза у лозном расаднику, само што им овде нису побијане притке уз лозу, нити је ова ове јесени орезана.

Од ових винограда добивено је у прошлој берби:

1[.] Белог вина 600 литара мерила шира 21% мери вино 13,25%

2[.] Црног [вина] 300 [литара] [мерила] [шира] 23% [мери] [вино] 14,75%

Примедба: Шира од свих сората мерена је са широмером²⁰ Клојстернајбуршким[,] а вина су мерена на француском диференцијал ебулиоскопу²¹ од Герарда.

IV Оснивање новог расадника за издржљиву америчку лозу у положају „Стара лојза“.

У прошлој години, тражња издржљиве америчке лозе као и калемљене домаће лозе на америчку, била је 3–4 пута већа од оне суме лозе, коју је расадник [у Букову] исте године дао. С` једне стране то, а с друге

²⁰ Инструмент за мерење количине шећера у шири.

²¹ Инструмент за мерење тачке кључања ради одређивања садржине алкохола у спиритозним течностима посматрањем њихове тачке кључања.

стране жеља Г[осподина] Министра народне привреде, да се народу издаје што више калемљене лозе побудило је управу, да оснује нов расадник у ком ће се производити само издржљиве врсте америчке лозе за подлоге. За овај расадник управа је узела земљиште највећег старог манастирског винограда, о коме је напред речено да је пропао од филоксерне заразе. Положај и каквоћа земљишта овог расадника различна је од земљишта и положаја великог расадника. У првом положају лоза је јаче изложена ветровима и хладноћи, но у садашњем расаднику, и тако су они може се рећи различни у сваком погледу, а тим ће се баш добити за подлогу лоза, која ће бити подесна за суровије положаје сличне овом новом расаднику. Земљиште ово стоји на 80–100 метара више од великог расадника на чистини, ничим не заклоњено од ветрова и окренуто северу. Земља је доста тешка иловача[,] но и доста богата хумусом, какве у велико[м] расаднику нема. Величина му је 4 [х]ектара, али ће се ове године засадити само 3 [х]ектара, а остали део винограда одржаваће се третирањем са сумпоро–угљеником докле год то буде потребно. Овим радом утврђиваће се код виноделаца уверење прво, да и на зараженом земљишту могу издржљиве америчке сорте напредовати без икакве штете и друго, да се поред још заражене домаће лозе америчке издржљиве сорте, као и калемљена лоза, могу садити, а што је најпоглавније, оснивањем овог расадника допринеће се много бржем проучавању питања о прилагодљивости земљишта за разне врсте америчких лоза, које и данас гради велику тегобу обнављању винограда на по неким земљиштима.

Оснивањем овог новог расадника за произвођење резница од издржљивих америчких сората створена је могућност, да се Рипарија у великом расаднику подели у трогодишњи обрт за калемљење, те ће се тако од 14.000 чокота који ће се годишње калемити добијати, рачунећи просечно по 6 калема на чокот, 84.000 калема годишње. Сем тога калемљењем пролећним на прпорке и резнице добијаће се најмање по 20.000 калема, те ће идуће јесени расадник издати око 100.000 калемова.

На крају овог одељка, сматра Управа да је потребно да се прегледно изложи, где ће се какав резултат постићи. Тако, у новом расаднику производиће се резнице издржљивих сората америчке лозе за блажије – питомије – положаје и лакша земљишта у овом округу, резнице од оних сората које служе за непосредну производњу вина и калемљена лоза на разне начине[,] а од свију наших домаћих сората; у растилу које припада овом расаднику, производиће се прпорци како од издржљивих америчких сората, тако и од оних које служе за непосредну производњу, у њему ће се још одгајивати калемљена лоза на прпорке и резнице. У топлој соби, која

је подигнута у великом расаднику, утицајем топлоте вршиће се примање калемљене лозе. Ту ће се давати поука виноделцима, како се може већи проценат примања калема добити на овај начин, но што је то могуће кад се калеми и одма[х] на отвореном пољу сади.

У виноградима домаће лозе износиће се поука на који се начин и каквим средствима може домаћа лоза одржавати[,] а да непропадне од филоксерне заразе.

У винограду за наводњавање пружаће се поука виноделцима, који имају слична и згодна земљишта за наводњавање, да и они на исти начин саде и наводњавањем одржавају винограде од домаће лозе. Из овог винограда добијаће се лоза за зрело и зелено калемљење.

Управа ће овог пролећа чим јој време то дозволи радити на томе, да се у неким селима у срезу Кључком[,] а и код Радујевца и Пра[х]ова у срезу Крајинском засади неколико винограда на живоме песку, на ком филоксера никакве штете домаћој лози не може да учини, те да се и на овај начин обнављање винограда пође напред.

Б. Воћарство

I Воћни расадник – У цели подизања воћарства у овом округу, коју привредну грану народ овог округа, као што је напред речено, још не познаје нити је обделавао, основан је у почетку прошле 1891[.] године воћни расадник на земљишту узетом под закуп за потребу ове школе. Земља узета за овај расадник лежи с леве стране по путу, који води кроз манастирску шуму за Братујевац, од прилике у средини између лозног расадника у врелској башти и винограда братујевачких, како би се из тог расадника са мање страха могло раздавати воће и по оним местима која нису филоксером заражена, а и доста близу школских зграда, одакле ће бити лак надзор и лако одношење ђубрета из штала. Величина овог комада земље износи 2 [х]ектара. Земља је лака песковита иловача, стоји у лепом заклону од ветрова, готово је у средини школског имања. Земљиште је прериљано у зиму 1890[.] год[ине], а у пролеће прошле 1891[.] год[ине] уређено, у оделења подељено и засађено младицама, које се тек ове [године] имају калемити, и калемљеним воћем, које је добивено делом из управе топчидерске економије, делом са стране, од које ће служити овом расаднику као матичњаци за добијање калема.

Од разних сората младица засађено је у потребе по таблама следеће сорте:

1. Шљива џанарика (<i>Prunus Mirabolana</i>)	3.760 комада
2. [шљиве] маџарке	5.500 [комада]
3. Јабука	7.380 [комада]
4. Крушака	5.625 [комада]
5. Трешања	5.300 [комада]
6. Вишања	5.000 [комада]
7. Ораха	1.080 [комада]
8. Дудова	2.300 [комада]
9. Хибискуса	3.000 [комада]

Калемљеног воћа засађено је прошлог пролећа у овом расаднику следеће сорте и количине:

1. Брескава и кајсија	1500 комада
2. Крушака високи[х]	115 [комада]
3. [крушака] кордонски[х]	50 [комада]
4. Јабука високи[х]	112 [комада]
5. [јабука] кордонски[х]	78 [комада]
6. Трешања	24 [комада]
7. Шљива	102 [комада]
8. Бресака	40 [комада]
9. Кајсија	10 [комада]
10. Бадема	5 [комада]
11. Лешњика	30 [комада]
12. Малина	50 [комада]

У семеништу посејано је семена у прошлој години:

1. Семена од јабуке	2 килограма
2. [семена] [од] крушака	2 [килограма]
3. [семена] [од] шљива	1 [килограм]
4. [семена] [од] гледичије	5 [килограма]

Набављено је прошле јесени[,] али још није засађено у воћном расаднику 1.622 ком[ада] облагорођеног воћа.

Општи радови у овом расаднику преко лета извршавани ово су: окопавање младица, заливање младица, семеништа и калемљеног воћа, пензирање²² воћа, плевљење семеништа и уређивање [-] одржавање стаза. У месецу Августу калемљене су све сорте младица, сем дудова, по нека количина на спавајуће око;²³ калеме су врло добро примљени, а проценат одржани[х] калема преко зиме видеће се тек идућег пролећа. У месецима

²² Врста резивања воћа.

²³ Калемљење окулацијом на спавајући пупољак. Начин калемљења при којем се пупољак (окце) са биљке калема пренесе под кору подлоге.

од Септембра па до конца 1891[.] године извршени су у воћном расаднику ови послови: посејано је семена од разног воћа у семеништу[:]

1. семена од јабука	5 кила
2. [семена] [од] крушака	5 [кила]
3. [семена] [од] трешања	5 [кила]
4. [семена] [од] вишања	5 [кила]
5. [семена] [од] џанарике шљиве	10 [кила]
6. [семена] [од] дуња	1/4 [кила]
7. [семена] [од] дуда	1/2 [кила]
8. [семена] [од] бадема	6 [кила]
9. [семена] [од] ораја разни[x]	30 [кила]
10. [семена] [од] питомог кестена	20 [кила]
11. [семена] [од] лешњака	2 [кила]
12. [семена] [од] дивљег кестена	10 [кила]
13. [семена] [од] разног украсног дрвећа	1 [кила]

Ограђен је расадник поред пута са летвама, а поред шуме са бодљикавом жицом, те је тиме осигурано воће од штете, коју би зечеви из шуме могли да причине воћу. Поред ове ограде од жице засађене су младице од гледичије у два реда, од које ће се доцније подићи јака жива ограда.

Још у овој години управа је увидила, да ће овај расадник оволики колики је до сад био, бити мален и да неће моћи производити ону количину воћа која је потребна, па да се до цели за коју се овај расадник оснива може што пре доћи; с тога је овај расадник проширила додајући му поред њега лежећи још један комад земље исте каквоће од ½ [x]ектара. Но како је прелаз из старог у нови део расадника био јако стрмен, то је тим узроком израђена између ова два дела камена тераса од сувог зида. Одмах испод ове терасе подигнуте су топле леје за рано градинарско поврће, за које су потребни прозори и сандуци израђени на школском добру. Земљиште узето за проширење воћног расадника уравњено је и прериљано у дубини од 50–60 сантиметра са плугом рилљачем и нађубрено добрим, иструлим шталским ђубретом, те тако припремљено да се у пролеће само уреди и одма[x] засади.

У лозном расаднику било је засађено у јесен 1890[.] године до 200 комада дивљака из оближњег гаја извађено. Неке од њих искалемљене су са калем гранчицама[.], а неке су калемљене на спавајуће око. Ондак су јесенас повађене и засађене на стална места нешто у лозном, а неки део у воћном расаднику за будуће матичњаке.

II Угледна школска башта – Да би школа ова могла што пре и што већи успех постићи на развиће свију привредних грана у овом округу, а нарочито на развиће винодеља и воћарства, основан је један углед – модел

– школске баште, какве би требало да се подижу код свију основни[х] школа у овоме округу.

Земљиште за ову целу узето је на раскрсници путова који воде из Неготина за Манастир и за Братујевац. Величина ће јој бити 1200 □ [квадратних] мет[а]ра, земља лака иловача окренута истоко – северо – истоку. Земљиште је ове јесени уравњено и прериљано, са две стране ограђено и подељено у 4 одељења. У једном одељењу биће засађен виноград са америчком калемљеном лозом, у другом воће на стално место са малим семеништем, у трећем пићне биљке,²⁴ а у четвртом одељењу све остале културне биљке, а нарочито ће бити заступљено трговачко и градинарско биље.

Кад ова башта буде готова, школа ће у згодна времена сазивати учитеље из овог округа на зборове, и том приликом поред договарања о начину на који ће се што практичније и брже помоћи подизању и унапређењу свију привредних грана у овом округу, упућиваће их да и сами поред својих школа подижу у већем размеру угледне школске баште по моделу ове школе, у којима ће своје ученике учити савременијем раду пољопривредном[,] а својој околини давати прилике да на сличан начин отпочну боље обрађивање свију привредни[х] грана, које у дотичном месту имају услова за напредовање.

В. Остале привредне гране

I Ратарство – Културни план за обрађивање зиратне земље, који је Г[осподин] Министар народне привреде одобрио за 1891[.] годину није се мог[а]о тачно извести због многих узрока. Пре свега школа није имала своју спрежну стоку, са којом би могла сама, кад јој је најподесније време за рад, земљу урадити, затим семе за разно културно биље није на време приспевало, а време опет није дозвољавало да се са сејањем много одуговлачи, те је услед тога сејано на извесним поораним партијама оно биље, од чега се семена при руци имало и најзад, пролеће је било врло неугодно за пољске радове јер је после великих киша у брзо настала јака суша, те је се врло мало времена имало да се земља пооре и засеје.

Кад се узме у вид нарочито околност та, да је се морало радити са најмљеном стоком, а ова се добијала тек онда, кад су привредници своје земљиште средили и засејали, онда се мора признати да је и овај успех задовољавајући.

²⁴ Сточна храна.

Већи део зиратног земљишта био је засејан пићним биљкама, а само 3 [х]ектара са кукурузом. Пре сејања земља је дваред поорана[,] а по том засејана: луцерка на два оделења, црвена детелина једно оделење, еспразета и шведска детелина на једном оделењу. Луцерка је дваред кошена и у зелено употребљавана за из[х]рану коња, а остале врсте детелина нису се могле косити због јаке летошње суше. Кукуруза је добивено у клипу око 2000 килограма, доброг квалитета; сточне репе 20.000; лука 300 к[ило]гр[ама]; купуса 10.000 главица; пасуља 90, кромпира 52 к[ило]гр[ама] и паприке 50 венаца.

Културни план за будуће обрађивање зиратне земље, управа ће у што краћем времену послати Г[осподину] Министру на одобрење, а она се до сад постарала за набавку доброг семена културног биља, како би могла поред угледа у добром раду пружити привредницима и семе од добрих врста културног биља.

Ове јесени угарено је око 5 [х]ектара зиратне земље за пољске усеве, а засејано је озимог јечма и пшенице један [х]ектар и 47 ара.

Одређено земљиште за школски повртњак прериљано је и нађубрено, а неки део семена од зелени посејан, да би се добила рана зелен за потребу школе.

II Сточарство – У цели подизања сточарства у овом округу, купљене су две младе кобиле домаћег соја из окр[уга] Црноречког[,] а из села В[еликог] Извора за приплод, које ће се идућег пролећа пустити под државне пастуве ако за ову штацију буду добри послати, о чему ће управа ова нарочити свој предлог Г[осподину] Министру поднети.

Првој кобили „Милки“ има 4 ½ године отац је пастув „Момчило“, мати обична домаћа кобила; другој „Цвети“ има 3 ½ године, отац јој [је] пастув „Веселин“ мати обична домаћа кобила.

У овој години набавиће управа бар два добра бика и четири краве музаре, двајестак оваца кривовирски[х] и који комад овнова свиленорунни[х]; двајестак комада свиња и нераста шумадинског и беркширског соја, те да приплођавањем у овој школи шири у овом округу све боље сојеве домаће стоке.

У цели ширења знања у народу о лакшем и јевтинијем начину израђивања стоке преко зиме, као и о шталском рађењу преко лета, управа је завела у својим шталама да се теглећи волови ране кукурузином сеченом на сечки,²⁵ која се покисели у пресолцу,²⁶ а затим помеша са мало мекиња. Овом храном храњена је теглећа стока док је трајало

²⁵ Нарочити нож за сечење сточне хране.

²⁶ Течност за конзервирање.

тулузине,²⁷ а потом је одпочето храњење са сточном репом посољеном трицама²⁸ и са малом порцијом сена. И за један и за други начин храњења остављено је по мало материјала, да се у пролеће кад настану лепши дани приказује овај начин храњења на скуповима, који ће се држати и код школе и у повећим општинама [Крајинског округа].

За шталско храњење стоке преко лета, школа има велику површину детелиништа, која ће зелено косити и у зелено стоци полагати, вишак од тог што претекне, што стока не може преко лета појести, уредиће се као сено за храну преко зиме. Као и прошле тако ће се и ове године произвести знатна количина сточне репе, која ће се чим буде дозрела отпочети употребљавати за изхрану стоке.

III Ливадарство – Школа има на закупљеном имању 1 [х]ектар ливада. Ливаде леже у непосредној близини до рита[,] а поред пута који води из Неготина за Манастир и Братујевац. Крај пута ливаде дају прилично сено, али идући дубље ка риту сено је све лошије док се у близини рита не претвори у саму шеварику²⁹ за којом одма[х] расте ритска трска. Прошле године на свима су ливадама прво уравњени кртичњаци и мравињаци[,] а затим су негде по једаред[,] а негде по дваред унакрсно продрљане са дрљачом, те је са њих скинута ма[х]овина у коју су тако рећи биле урасле.

У Јулу су покошене и дале доста осредњег сена, а у Августу покошена је са њих отава и то са оних партија које су влажније дакле ближе риту и добивено је, од укупне количине сена, $\frac{1}{2}$ отаве. Добивено је свега и сена и оставе 40.000 килограма. После косидбе сена и отаве скупљано је заостало сено и отава са Ховердовом грабуљом и тим начином купљења добивено је од сена четвора[,] а од отаве двоја кола које би иначе остало на ливадама и иструлило. Покушавано је да се са овом грабуљом купе одкоси сена и отаве, али се овај пос[а]о њоме није мог[а]о извршити јер и сено и отава имали су много дебеле откосе.

У јесен отпочето је крчење дрва и жбуња са ливада, као и копање шанчева за одводњавање ливада. У току ове зиме искрчиће се све што је за крчење, ископаће се шанчеви за одводњавање, а на оним партијама на којима расту барске траве посејаће се вештачке ливаде од питомих трава.

Управа се нада да ће ове мере, кад се на ливадама школским изврше, не само ставити је у стање да бољом храном у будуће храни своју стоку, но да[]ће је и више добијати, а што је још важније да ће то бити довољан упут привредницима овдашњим за поправку ливадарства у овом округу.

²⁷ Стабљика кукуруза.

²⁸ Љуске од самлевог зрневља жита које при сејању остају у ситу.

²⁹ Густо, тешко проходно шибље или грмље.

IV Пчеларство је упоредо са свиларством најзапуштенија привредна грана у овом округу, једва ако се на 1000 пореских глава један пчеларством занима. У вароши Неготину свега се један једини грађанин бави рационалним пчеларством са ђерзоновим кошницама³⁰ и другим пчеларским справама. Справе је набављао са стране[,] а кошнице је сам израђивао по једном моделу који је са стране купио. Сви други, који се могу на прсте избројати, пчеларе са обичним вршкарама,³¹ које плету од беле лозе павита.³² Да је пчеларство неразвијено и да се у овом округу не сматра као привредна грана, то је већ напред поменуто у опису стања у коме се до данас све привредне гране у овом округу налазе; а да му пак треба што скорије у помоћ притећи у то је сваки уверен, јер се опажа у намирницама потреба свију сталеза велика оскудица како у количини тако и у каквоћи меда и воска.

На овој грани привредној управа ове школе у прошлој години није ништа радила, јер није имала могућност за[]то. Тек у Децембру пр[имера] ради купљено је 10 кошница вршкара са пчелама, које ће се у пролеће претерати неке у ђерзонке, неке у кошнице по форми Живановића пчелара и професора, које се споља пампуром³³ постављају ради веће топлоте и које су на изложби у Загребу пр[ошле] год[ине] награђене медаљом. У истом месецу положен је темељ кованлуку (пчелињаку) у форми штампаног Т, а у средини економско-ботаничке баште, које је опет у средини зиратне земље на којој су разноврсне културне биљке, а и у непосредној близини шуме, где ће пчеле на липама и другом шумском дрвећу обилну пашу имати.

Пчелињак је на врло подесном и видном месту тако, да ће и они привредници који само прођу путем кроз школско имање моћи познати начин на који ова школа пчелари.

V Свиларство је исто тако неразвијено као и пчеларство и воћарство. Напред је споменуто, да се једва кад кад може наћи на неготинској пијаци по нека канурка свиле, но и та је груба скоро слична кудељином влакну. Чауре се никад и не могу видети на продају. На овој привредној грани такође није ништа радила ова управа у прошлој години. За ову годину управа ће припремити подесне локале за свиларство. У воћном расаднику има знатну количину дудових младица са којих ће се лишће за израну свилени[х] гусеница брати; а сем тога засејаће, док се не подигне нарочито дудара, једну дудову ливаду од које ће лист за израну добијати.

³⁰ Врста кошнице са покретним саћем.

³¹ Кошница направљена од сламе или прућа.

³² Врста биљке пузавице.

³³ Плутом.

Негу свилени[х] гусеница вршиће питомци ове школе но, да би се и у околна села, која имају дудова, пренела ова важна привредна грана, управа намерава по неку раденицу узимати под надницу на овај рад и упознавати их на тај начин са свима појединостима тога посла; а како је доба у које се свилене гусенице [х]ране врло подесно за скупљање зборова, школа ће употребити ту прилику да у исто време сазове један пољопривредни збор, на који би нарочито позвала све учитеље из свог округа, те да том приликом поред саветовања о унапређењу пољске привреде у овом округу и поред упута за подизање угледни[х] школски[х] башта, добијају учитељи и сви привредници који ту дођу обавештење о свима напредним пословима који се на школском имању раде.

VI Градинарство је доста развијена привредна грана у овом округу. У свима селима где има услова за градинарство баве се њиме, а пос[а]о тај припада женама. И у оvd[ашњој] вароши је јако развијено градинарство јер има и услова у околини ове за привредну грану. Једино што му недостаје то је добро градинарско семе.

Школа је и у прошлој години производила неко градинарско биље, које је било најпотребније за [х]рану питомаца. Колико је произведено поврћа, то је већ напред поменуто код одељка о земљорадњи. На овој привредној грани управа налази да јој је дужност само да набави доброг семена од бољих сората градинарског поврћа, но што их овде има, да семе од набављених сората умложи и растури међу привреднике овог округа.

VII Шумарство. Део манастирске шуме, који је од манастира узет под закуп уз остало имање за потребу школе, протеже се у дужину од севера на југ у једној коси, а у ширину од истока на запад на доста стрмој узбрдици. Западна страна има незнатан плато са земљиштем у горњем слоју (орница) песковитим[.] а у доњим (мергл) и кречњак, на коме расте чиста [х]растова шума; у овом делу шуме нема никаквог подмладка. Источна страна наслања се на рит, има јаку стрмен подложну исплакању, земљиште коровљиво[.] а гора мешовита; растова, липова, грабова[.] а уз сами рит и јовова. На овој страни на многим местима избија на површину кречњак, горњи су слојеви земље доста хумусни, а доњи садрже кречуљу. У овом делу шуме има доста подмладка, који је из семена израстао. Величина овог дела шуме може се приближно узети до 150 [х]ектара. Ветрови у овој околини владају најјачи од северо-запада[.] а најладнија устока³⁴ долази од северо-северо-истока.

До пријема ове шуме у руковање управе ове школе није вршено никакво подмлађивање, а сеча је вршена према потреби купаца[.] а не

³⁴ Врста ветра.

према каквој цели сопственика ове [шуме]. Чим је овај део шуме преш[а] о у руке управе ове школе, одма[х] је отпочето извлачење сувих грана и огранака трулих клада из овог дела шуме. У исто време, у оном делу ове шуме где је подмлада здраво густа, те јој је било врло потребно проређивање, о[д]сечено је нешто притака за потребу лозног расадника. Под јесен кад је пао први снег на гране са којих није још био опао лист, поломио је многе гране и оборио многа сува дрва; извлачен је овај материјал и употребљен за гориво персоналу ове управе, који по решењу Г[осподина] Министра и по закону о нижим школама за пољску привреду, имају право на огрев у натури.

Вештачко подмлађивање ове шуме није могуће предузети из ових разлога:

1. Што је земљиште највећим делом стрмено и спирању подложно, те се чисте сече, које су за вештачко подмлађивање преко потребне, не смеду предузимати у овој шуми;

2. Што је земљиште одвећ коровљиво; и

3. Што климатске прилике овог места захтевају да се ни један део ове шуме не сме сасвим да оголи.

С тога ће ова Управа према предњим узроцима[,] а са обзиром и на дојакошњи начин нерационалног експлоатисања ове шуме, у којој има врло много палих сувих огранака, грања и суховрстих дрва, што је све штетно утицало на годишњи прираштај ове шуме, који је сада, може се слободно рећи, раван нули, предузети као најподеснији начин природно подмлађивање путем постепених сеча на следећи начин:

Управа ће у овој шуми завести газдовање са високом шумом[,] а мешовитом гором, а према месечним приликама овог краја, где су шуме неумесним газдовањем готово сатрвене те остале без икаквог материјала за техничке цели, узеће технички обрт који ће трајати 50 година. Експлоатација и подмлађивање вршиће се постепено сечом. У првој години на првој парцели од 3 [х]ектара извршиће се приуротовна сеча, која је из напред напоменутих узрока овде преко потребна. При овој сечи исекла би се сва суховршна и сува дрва, као и она која се мисле из шуме избацити, а то је неродна гора, изнеће се све труле клада, пањеви, трула кора, гране и огранци и, колико где земљиште дозвољава искрчиће се коров, трње и томе подобно, чему у уређеној шуми нема места.

У другој години извршиће се приуротовна сеча на другој табли од 3 [х]ектара, а на првој сеча на семењак на местима где нема добре подмладе, а где подмладе има оставиће се само толико семењака колико је потребно подмлади ради заклона[,] а земљишту ради чувања од исплакања и одношења земље.

У трећој години извршиће се у трећој партији приуроговна сеча, у другој партији сеча на семењаке[,] а у првој партији отпочеће постепена сеча семењака и трајаће дотле, док подмлада буде у јаком стању да сама може штитити своје земљиште од непогоде. У текућим годинама на исти ће се начин продужити даље ово природно подмлађивање ове шуме.

На неколико мали[х] пропланака, који се налазе на западној страни ове шуме, засадиће се дуд и багрем на вештачки начин.

Према правцу ветрова сеча и подмлађивање ове шуме ићи ће у правцу од истока-северо-истока на запад-југо-запад, чинећи на тај начин подмлатку заклон од ветрова који овде владају.

Сеча вршена у овом правцу наслањаће се на три пута; доњи крај води од лозног расадника за Братујевац, средњи који води од школских зграда ка пивницама Братујевачким и горњи, који иде од Братујевачки[х] пивница до штубичке пивнице, те ће се извлачење материјала са свију партија лако вршити.

Материјал, који се добије из шуме при приуроговној сечи, употребљаваће се за огрев школе; онај, који се добије при сечи на семењаке и при сечи семењака употребиће се за качарске и коларске израде при школи; а онај материјал, који се добије при проређивању и подкресивању шумске подмладе, употребиће се од чести за израду притака за лозне расаднике, а од чести за дрворезачке израде.

Управа налази, да ће овај начин подмлађивања и експлоатације ове шуме, пружити довољно поуке и упута привредницима овог округа, да и они своје шуме, које су у најбољој прилици у истом стању као и ова шума коју школа под закуп држи, могу на исти начин експлоатисати и подмлађивати; а разложним обавештавањем привредника на разним зборовима школа ће утицати да народ дође до правог сазнања свих користи које привреда од добрих шума има, те да се и ово мало заостале шуме приватне, општинске и државне очува и поштеди од даљег безразложног сатирања.

VIII Мелиорација. На овом месту управа држи да је потребно да поједине комаде свог имања тачније опише, те да се из тог описа може лакше увидети потреба мелиорације као и начин који ће се употребити за изванштан део имања намењен некој цели.

Зиратна земља у даљи крај пута који води манастиру сва је лака иловача у којој преовлађује глина и песак, а у најмањој мери има креча. Што је које место успротије, тим је земљиште обилатије на песку, јер су делови глине у току времена испрати и однесени, нешто природним елементима[,] а нешто и услед дуге употребе овог земљишта за градинарство, где се као што је познато највећма вода употребљава.

На оним деловима зиратне земље који леже у равници извршиће се поправка ђубрењем онда, кад то изванредан посао захтева. Тако је већ нађубрено одељење одређено за школску градину и угледну школску башту. Исто тако нађубрен је и онај део земље, који је ове јесени спреман да се дода воћном расаднику. Ђубрење ова сва три дела било је одвећ потребно да се постигне добар успех у напредовању зелени, воћа и др[угих] усева, који се на овим парцелама буду култивисали.

Њива код [зграде] школе, од које је неки део ове године употребљен за лозно растило за прпорене лозе, састоји се из песковите јако стерилне земље. С тога што је ове године први пут земља на њој дубоко прериљана ради прпорене лозе, није ове јесени употребљено ђубрење, али ће се идуће јесени, чим се са ње прпорена лоза повади, морати ђубрити, јер се на истој земљи мора и даље продужити прпорене лозе, пошто је она због изобиља у песку најподеснија за прпорене лозе. Остале $\frac{2}{3}$ овог земљишта морају се ове године ђубрити, јер је земља тако посна да никак[в]а стрмина или окопавина без ђубрења не може успевати на њој.

Исто тако нађубриће се сви делови воћног расадника, зарад бржег пораста воћа, чему се мора тежити нарочито у почетку овог рада.

Напред у одељку о ливадарству напоменуто је да су ливаде уза сами рит и да су што ближе рити све влажније и подводније. На свима ливадама мора се предузети дренажање у цели исушивања и одбијања ритске воде из њих. На оним партијама које се доцније употребе за вештачке ливаде употребиће се где буде потребно ђубрење, да би се што брже бокорење и пораст питомих трава потпомогло.

У лозном расаднику на кречном земљишту, које је парче одређено да се засади лозом и воћем, употребљено је ове године само ђубрење рупа за воће, а у пролеће, пре [но] што се лоза засади, нађубриће се цело одељење, јер је земља посве посна чиста кречуља без икаквих других хранећих честица сем кречних.

Да би она два манастирска винограда, које је школа узела под закуп, а који су одређени да се одржавају са сумпоро-угљеником и другим средствима, која се противу филоксерне заразе употребљавају, могла очувати и одржати што потпуније и сигурније од пропадања, потребно је да се и они добро нађубре са смешом шталског ђубрета и старе комине.³⁵ Ђубрење се ово мора извршити још овог пролећа, јер је и њихова земља на страни, исплакана и доста посна.

³⁵ Остатак од грозђа из кога је исцеђен сок за вино или воће, оба остављена да се ферментишу ради печења ракије.

Кад се уравни окућница код школских зграда, већим делом остаће неплодна и посна земља за сваку културу. Ова окућница мора се одма[x] и то врло добро нађубрити компостом, па се тек онда могу неки радови око улепшања на њој отпочети.

Дренирање ливада извршиће се у почетку са отвореним шанчевима, док се земљиште доста просуши, затим ће се ови шанчеви испунити огранцима, којих изобиља има од крчевине и затвориће се.

Спрема ђубрета вршиће се у нарочито подигнутим ђубрењацима, од којих ће један бити подигнут код школе у близини економске зграде, где ће се стока држати, а други код воћног расадника, у сред имања. Свеже ђубре добијаће се од школске стоке, за држање које чиниће Управа нарочите предлоге у току ове године; а за компост скупљаће се и шумски лист по оним партијама шуме, где је велика густина и где оно није потребно за заштиту земљишта. А чиниће се пробе и о употребљивости тресета кога има у дну ливада, где су барске биљке годинама угињавале на једном и истом месту на ком су и ницале.

На највећем комаду школске ливаде извршено је у прошлој години крчење дрва и жбуња, која су ливади чинила лад и ометала правилно кошење траве; у овој години продужиће се ово крчење на свима ливадама, а ради лакшег извршења барем ова искрчена места посејаће се питомим травама.

Преобраћање досадашњих ливада у вештачке мора ићи смотрено и поступно[:]

1. да се не умањи [сточна] храна каква таква, што се има;
2. да се не преплати рад, јер школа има само два чивта волова,³⁶ а орање и преоравање стаје са туђом стоком много;
3. желети је да се успором, који ће се опазити од новог насипа, добије нешто виши ниво и општом регулацијом рита одведе сувишна подземна вода, која иде на руку само шевару и киселим травама; и
4. да се постепено добије и више компоста, те боље исплати новац уложен у ову мелиорацију.

Крај имања у Братујевцу ископан је велики и дубок шанац, који ће штитити имање од честих потрица³⁷ и од поплаве потока братујевачког, који поред школског имања пролази и неких година кад бујно надође велике штете усевима на овој земљи чини.

Поток који долази из манастира[,] а образује га сувишна вода са манастирских чесама, једним делом регулисан је и одведен у рит испод

³⁶ Два пара волова.

³⁷ Штета коју чини стока на туђем имању.

воћног расадника. Други горњи део његов регулисаће се ове зиме у вези са подизањем једног вештачког рибњака на самом овом потоку[,] а крај пута који води за манастир.

IX Плетарство. Овлашћена, претписом Г[осподина] Министра народне привреде од 20[.] Септембра пр[ошле] год[ине] З[емљорадничко одељење] Бр[ој расписа] 2957, Управа је нашла и погодила плетарског мајстора из Мелника³⁸ у Ческој г[осподина] Арноста Храдечког. Чим је плетар приспео, одма[x] је упућен да разгледа по околини каквог има материјала овде за израде плетарске и нашао је, да се могу употребити: бела и црвена врба [или] ракита, рогоз и пампур за плетарске израде. У Новембру исек[а]о је 68 снопа прућа од разних врба, од којих су 38 остављени за радове грубе[,] а 30 снопа скувани су и очишћени од коре за финије плетарске израде. Пре његовог доласка управа је спремила за плетарске послове знатну количину рогоза, пампура и трске, који ће се материјал врло добро употребити за плетарске израде.

Основано је растило за врбе, у ком ће се врба, као и друго културно биље, култивисати, да би се од ње добило финије пруће за финије плетарске израде. У овом растилу засађено је 1500 садница од разних сората домаће врбе ради пробе, да се види какав ће прут идуће године дати; а набављено је из Ческе 38.000 резница од четири разне сорте обделаване врбе, за које се поуздано зна да су добре за плетарство, и ове ће се саднице засадити у врбовом растилу, за коју је целу узето раније ригловано³⁹ земљиште испод лозног расадника.

У месецу Новембру питомци су радили у пољу, а плетар је прибирао и сређивао материјал. Тек у Децембру кад су престали пољски послови, отпочео је учити питомце првим grubим радовима са нечишћеном врбом, од које су израдили 40 комада котарица подесни[x] за брање и преношење грожђа и кукуруза. До конца Децембра, поред овог грубог рада, израдили су питомци и по један комад, свега 20 комада, финих женских ручних котарица, на форму оних које се код нас обично по трговинама продају. Сам плетар израдио је у овом месецу један салонски сто за цвеће од домаће врбе и пампура, који је приликом забаве даване у корист споменика [X]Ајдук Вељку [Петровићу] у очи нове године изнет на углед публици, која је ову новину примила са највећим допадањем. Доцније је исти сто изложен на углед широј публици у једном дућанском излогу, те је на тај начин обрађена пажња грађана из места и околине на ове и сличне израде школске и пробуђено интересовање за овај посао, који

³⁸ Данас Мјељник у Чешкој.

³⁹ Дубоко орање земље у дубини од 60 до 80 центиметара.

има најбољих услова у овом месту да се развије и постане једна засебна привредна грана.

Набављене су и потребне справице за рад за 20 питомаца, а на школском добру израђене су за њих столичнице на којима седе и клупице на којима раде плетарске послове.

Сви питомци без разлике пријањају с вољом и пажњом на овај посао, а пошто се народ из Рајца, Тамнича и суседних места[,] па и Кладова бави плетарством[,] но само грубим, то ће ова школа имати благодетног утицаја на околни народ и његову привреду. Тим пре, кад му се може после две године из овдашњег расадника издавати врба, подеснија за ове цељи. Сви кључеви Тимока и сва околина Неготина, затим окуке Дунава подесне су за пораст врба; а у зимско доба нема овдашњи земљорадник другог кориснијег посла. У суседној Румунији, Бугарској[,] па и у Угарској нема ни близо сличног завода, те ће вероватно сва потреба на плетарским производима ових крајева и све Тимочке Крајине бити подмирена израдама оvd[ашњег] завода.

Управа се нада да ће са овим корпама моћи и продају грожђа, нарочито раних и иначе угледних америчких врста као Опорта и Јорк Мадере у суседној румунској вароши Турни моћи извозити.⁴⁰

II Радови у школи

Највишим указом од 31[.] Маја 1891[.] год[ине] установљена је школа за винодеље и воћарство на имању Манастира Букова код Неготина.

Указом од 1[.] Јуна [1891] постављен је за управитеља школе дотадашњи инспектор Министарства народне привреде [Милутин Савић].

Ускоро по досељавању управитеља и довршеном путовању, које је предузео ради упознавања сличних завода у Угарској отпочело се спремање школе.

Пошто зграде школске још нису готове, то се приступило преговарању са настојатељем Манастира Букова [Прокопијем] да се у једној манастирској згради смести школа и њени питомци. Споразум о томе послат је на одобрење 18[.] Августа [1891. године] и под 24[.] Августом г[осподин] Министар народне привреде у свему га одобрава.

Чим је Г[осподин] Министар народне привреде наредио избор питомаца за ову школу, Управа је одма[х] приступила припреми одеа спаваћег и ношећег за питомце. На школском добру израђени су кревети за спавање, какви се могу сад употребити у овим собама манастирским,

⁴⁰ Данас Дробета–Турну Северин у Румунији.

сандуци за оставу ствари, чивилуци за вешање [х]аљина, пљуваонице, умиваонице и друге ситније потребе; а код одв[ашњих] столара израђене су табла и скамије за учионицу по пропису Г[осподина] Министра просвете[,] а и према потреби ове школе. У једној соби непосредно до станова ђачких уређена је канцеларија за надзорног наставника у којој је у прво време морао привремено бити смештен на становање домаћин г[осподин Антон] Целба воћар, а доцније с њиме и економ г[осподин Јован] Марковић[.] Са настојатељем манастира Букова закључена је уједно и погодба о храни и огреву питомаца у Манастиру, јер управа није имала нити и сада још има могућности, докле год школске зграде не буду готове, да изхрану питомаца сама врши.

Концем Септембра отпочели су долазити питомци прво из овог округа[,] а од друге половине овог месеца приспели су сви. Ево њихових имена и места одакле су:

1. Антоније Мишић из Рајца окр[уг] Крајински
2. Благоје Милановић [из] Витановца [округ] Крушевачки
3. [Благоје] Павловић [из] Сићева [округ] Нишки
4. Војислав Буздокић [из] Мијајловца [округ] Крајински
5. Василије Челенкић [из] Корбова [округ] [Крајински]
6. Јован Мундрић [из] В[елике] Слатине [округ] Црноречки
7. Костадин Николић [из] Корбова [округ] Крајински
8. Љубомир Пацић [из] Тамнича [округ] [Крајински]
9. Милош Рајичић из Салаша окр.[уг] Крајински
10. [Милош] Павловић [из] Корбулова [округ] [Крајински]
11. Никола Бондокић [из] М[але] Врбице [округ] [Крајински]
12. Петар Трифунац [из] Суботинца [округ] Крушевачки
13. [Петар] Јовановић [из] Рткова [округ] Крајински
14. Светислав Пешић [из] Јелашнице [округ] Књажевачки
15. Софроније Патрожић [из] Тулеша [округ] Крушевачки
16. Стојан Петровић [из] Дренче [округ] [Крушевачки]
17. [Стојан] Павловић [из] Заграђе [округ] Црноречки
18. [Стојан] Анђелковић [из] Тамнича [округ] Крајински
19. Станоје Станковић [из] Мокрање [округ] [Крајински]
20. Цветан Гроздановић [из] Јелашнице [округ] Нишки

За време прикупљања питомаца[,] а и целог месеца Септембра, придлазећи питомци су радили практичне радове на пољском добру, који су се у то доба радили на имању школском.

Отварање школе. – Питомци су долазили споро и постепено, па као и код ратарске школе у Краљеву, тако и овде, на избор и законске

прописе није свуда обраћана потребна пажња.⁴¹ Тим поводом наређивани су накнадни избори и тражено је накнадно одобрење Министрово за по неке изборе. При свем том 14[.] Октобра [1891. године] дошло је до школе 16 питомаца, зато је управа одредила дан 20[.] Октобра [1891. године] ради свечаног отварања школе и то обзнанила, како надлежним властима и надлештвима у Београду и овоме округу, тако и по свој земљи одличним људима за које се претпостављало да се за ову установу изближе интересују.

Тога дана[.] 20[.] Октобра[.] извршено је ово отварање у свему по одређеном програму, и управа добила је писмене и депешалне честитке са много страна: од Њ[еговог] В[еличанства] Г[осподина] Митрополита Мијајила, Г[осподина] Министра [народне привреде] Косте Таушановића, Начелника [Министарства народне привреде] Л[азара] Јовановића, Управитеља ратарнице у Краљеву [Павла Тодоровића], од наставника из Краљева, Арсе Лукића, др. М[арка] Лека из Београда, Св[етозара] Тутуновића из Ниша и Петронија Савића из Београда.

Из благородности према топлим изјавама ових пријатеља винодеља и воћарства, управа је узела слободу те њихова имена овде поменула.

При свем том што је тај дан отварања школе било време ладно, ипак је било доста посјетилаца.

На тај дан управа је прикупила и на углед ставила посјетиоцима, сем по неких својих производа још и лепу збирку воћа, коју је за ту циљ потражила и добила из Крушевца са воћарске изложбе, која је тамо била приређена.

Од тога дана отпочели су редовна предавања у школи Управитељ и наставник [Милорад] Тројановић из оних предмета, који су им по одобреном програму припали. Предавања ова трајала су дотле, док није поново наступило лепо време за практичне пољске радове, а онда су прекинута за неко време, док најпречи послови нису доведени у ред.

Нарочити наставни план за ову школу није био прописан но је важио онај, који је и за [Ратарску] школу у Краљеву. Зато је Управа предложила на време попуњавање особља, које ће ма и хонорарно извесне предмете узети у предавање, па пошто је са овим постављањем ишло споро, то да не[]би питомци дангубили начињен је уједно и привремени распоред, по коме су предавања одмах и отпочели Управитељ и наставник Тројановић.

Претписом од 3[.] Новембра пр[ошле] год[ине] 3[емљорадничко одељење] Бр[ој] 3464, прописао је Г[осподин] Министар наставни план

⁴¹ Одабир државних стипендиста за ниже пољопривредне школе обављали су срески начелници према упутствима из чл. 9 *Закона о нижим пољопривредним школама* објављеном у *Зборнику закона и уредаба* XXXVII, 40–48.

за ову школу, и наредио распоред предмета између садашњих наставника, по коме продужење и допуно основне наставе има да узме у предавање г[осподин] М[илорад] Тројановић[.] рачун с основима земљомерства и цртањем, г[осподин] Јоца Марковић економ кратак извод из јестаственице и природних наука, а тумачење јеванђеља Архимандрит и старешина манастира Г[осподин] Прокопије.

Од овога се распореда одступило само у толико, што је већ отпочете предмете продужио Управитељ и наставник Тројановић[.] а допуно основне наставе и тумачење јеванђеља, који предмети нису ни одпочињати, узео је у предавање и то предњи предмет г[осподин] економ [Јован Марковић], а потом г[осподин] Архимандрит, које је одступање доцније и Г[осподин] Министар народне привреде својим предписом од 10[.] Децембра пр[ошле] год[ине] З[емљорадничко одељење] Бр[ој] 3748 одобрио.

По томе је кратак извод из јестаственице привремено подељен међу два наставника; но гледаће се на то, да отуда не буде никакве незгоде за изучавање предмета у целини.

Према напред изложеном задатку ове школе и средствима са којима ће школа радити на остварењу свога задатка, питомци ове школе кад у првој години сврше продужење и допуно основне наставе заједно са помоћним предметима: јестаственицу и природне науке, имаће у II и III години најшира теори[j]ска предавања из винодеља и воћарства с тога што винодеље пропада услед филоксерне заразе, те се мора живо и најенергичније обнављати; а воћарство опет зато што за њега свагда и свуда има услова у пределима винове лозе за напредовање, те се у овом добу поред обнављања винограда и оно може да развија, да би привредници што брже до прихода од свог рада дошли.

У подједнакој[.] али малој опширности но предње две гране, предаваће се предмети о осталим привредним гранама, само ће се шумарство у пракци мало више обрађивати, једно што ова школа има за ову науку доста шуме[.] а друго што је ова привредна грана скоро највише запуштена и упропашћена не само у овом округу већ у целој земљи нашој.

По свима привредним гранама, наставници који предају дотичне стручне предмете, биће у исто време и надзорници дотичних радова по својој грани.

Личне промене. До конца Августа пр[ошле] год[ине] привремено је управљао целим школским добром комесар винодеља г[осподин] Тројановић, који је поч[етком] Новембра постављен за хонорарног наставника ове школе и тада престао бити комесар винодеља [у Крајинском округу]. Од почетка Септембра Управу школе и школског добра примио је потписати управитељ. Под 1. Мартом 1891[.] год[ине] З[емљорадничко

одељење] Бр[ој расписа] 521 постављен је за воћара ове школе г[осподин] Антон Целба воћар Топчидерске економије; претписом од 15[.] Октобра пр[ошле] г[одине] З[емљорадничко одељење] Бр[ој] 3356 постављен је за економа ове школе г[осподин] Јоца Марковић економ [Ратарске школе] из Краљева; и предписом од 1[.] Новембра 1890[.] [вероватно је требало 1891] З[емљорадничко одељење] Бр[ој] 3016 постављен је за комесара оvd[ашњег] државног расадника г[осподин] Алекса Марковић] калемар из Београда.

Школске зграде. Као што то иде са свима великим зградама, које се зидају по мањим местима где свашта оскудева, тако је то и овде било са школским зградама. У оскудици добре цигле, предузимачи морали су ову сами да [је] граде. У оскудици другог материјала овај да вуку из далека.

Место да су зграде почели још с јесени 1890[.] године, почете су тек с пролећа 1891[.] године. На дан 28[.] Априла тек је положен темељ школској згради. Ово је извршено на свечан начин у присуству Г[осподина] Министра народне привреде и многобројног народа округа Крајинског. Од тога доба време је тако подесно било за овај рад, да је се било надати, да ће све три зграде бити подпуно готове под кров до јесени. Али тако није било. Са оскудицом у надзору предузимача, са немања радника и потребног материјала, једва је једна зграда у подесном стању доведена под кров, а друга тек је покривена на крпат⁴² у саму зиму; трећа је остала озидана једва у половини првог спрата. Према томе неће бити могућно ни до продуженог рока т[о] ј[ест] до 1[.] Маја [1892. године] добити ове зграде, а то ће имати на сваки начин велике незгоде за рад школски. Ово је једина пољопривредна школа у нас, која се у свему за намењену целу подиже и гради и она је морала проћи кроз све незгоде нашега спорога кретања у погледу јавних послова. Новац за зграде народ округа Крајинског пристао је да плати још 1887[.] год[ине.] Израда планова за зграде наређена је у Министарству Грађевина те исте године. Но тек у Августу године 1890[.] могла се држати лицитација за израду њихову и могла се зграда ускоро почети, али сад опет предузимачи учинише, да се ово тек доцне 1891[.] отпочне.

Пре но што се приступило подизању ових зграда, имале су се савлађивати тегобе око прибављања овог земљишта за целу ове школе. Томе су опет криве колико оскудне финансије државне, толико и недовољна општа заузимљивост за пољопривредни напредак наш, а највише оно грешно не одазивање од стране црквене управе [није прецизирано да ли је у питању управа манастира Букова или нека друга, мада се из даљег Савићевог излагања може претпоставити да је у питању управа

⁴² Уз муку.

манастира Букова, која је одбијала да изнајми део свог имања за потребе школе], пословима који су намењени благостању целих покрајина и многих поколења у нас. Да је држава имала малу суму новаца, могла би на подесном месту одкупити земљиште за ову школу, па би се, при свој спорости рада у Министарству грађевина, могла она саградити и отпочети свој рад читаву годину[,] а можда и две године раније.

Да је било опште заузимљивости за наш пољопривредни напредак у оних чинилаца који су са овим послом имале каквог било дотицања, и да је наша црквена управа водила рачуна о савременим потребама и стању земље, не[]би могло до тога доћи, да један настојатељ манастира и ако му се нуди правична годишња аренда одриче уступање земљишта за ову цел, где је несравњено много више земљишту манастирском учињено од државе и народа, јер се у средини његовој подиже зграда од преко 100.000 динара, а у расаднике улаже свакогодишње скоро четвртина толике суме.

Овај безпримеран нехат учинио је да ова школа отпочне свој рад тек онда, кад је филоксерна зараза нађена и у Жупи и у Нишу, управо кад је нађена у свим иоле чувенијим виноградским положајима Србије. И кад се зна како споро пролази правилно схватање и знање из школских просторија у народ, онда се може рећи да је школа доцне стигла својој мети, јер ће извесно у јачој мери и брже пропадати ово винограда што их имамо, но што ће се проналасцима школе обнављати.

Управа мисли да је дужна била ово барем навестити у свом првом извештају, ради правичне оцене околности, под којима је отпочела школа свој рад, тим пре, што она не мисли изводити отуда за се какве олакшице у одговорности, но пре да оправда извесне мере, које кад и кад предлаже и предузима и да докаже како јој ваља усугубљеном⁴³ снагом прионути да још спасава што може и да помаже чим могне обнављање пропалих винограда.

Управитељ
Школе за винодеље и воћарство
Милутин М[.] Савић

(АС МНП–3, 1892, ф. VII, Р. 425)

⁴³ Двоструком.

2)

Предлог Милутина Савића, управника Школе за виноградарство и воћарство, од 27. септембра 1892. године Министру народне привреде Светозару Гвоздићу за оснивање нових расадника који образлаже недовољном ефикасношћу постојећих расадника у обнављању винограда заражених филоксером

Н° 1087
15[.] Септембра 1892[.] год[ине]
Неготин

Господину Министру народне привреде [Светозару Гвоздићу]

Виногради среза Крајинског, који су последњи нападнути филоксерном zarazом, у овој години сасвим су пропали и са њима нестаје и Крајинског винодеља.

Народ овог округа, а нарочито из среза Крајинског, увиђајући да ће економски пропасти са пропадањем винограда, прегао је да што пре обнови своје винограде са калемљеном лозом, а по нужди и са неким сортама америчке лозе за непосредну производњу. Само код ове Управе по поднетим молбама, које ће се ускоро поднети Г[осподину] Министру, тражено је до сада:

а. калемљене лозе	175.000
б. прпорене Рипарије	101.000
в. резница од [Рипарије]	61.500
г. прпорака од Жакеца	63.500
д. [прпорака] [од] Хербемонта	20.000
ђ. [прпорака] [од] Опорта	1.000

Сем овога вероватно је да је бар толико исто тражено и по молбама које су поднете непосредно Г[осподину] Министру нар[одне] привреде.

Школски лозни расадници не само да неће сад моћи да задовоље тражњу, јер они износе свега 150.000 чокота на стално место засађено, већ ће се у будуће још већа оскудица у лози осећати.

Управа ова колико је год могла да учини, без штете по целокупан привредни рад ове школе и њеног добра, одвојила је до сад сем „Врелског“ расадника још 4 [х]ектара земље за лозне расаднике, од које је земље 3 [х]ектара у овој години засађено.

[Управа Школе за виноградарство и воћарство] Оваквим стањем ствари убеђена да се мора радити на оснивању нових расадника лозних, и имајући пред собом јасну али жалосну слику будућег економског стања у овом округу, размишљала је на који би [се] начин најлакше, најбрже и по државне интересе најкорисније дошло до подесне земље за оснивање нових расадника, и о томе част има овим актом предложити Г[осподину] Министру народне привреде следећа два начина:

1. Да се од Манастира Букова узме под закуп сво манастирско имање са шумом и да се годишња аренда Манастиру до одговарајуће цифре повиси.

Узимањем осталог манастирског земљишта под закуп, школа добија нове комаде зиратног земљишта подесног за друге економске цели и тим ће бити постављена у могућност, да досад другим чим обделаване, а за расаднике врло подесне комаде земље, који леже у непосредној близини старог расадника, претвори у лозне расаднике. Сем тога, узимањем свог земљишта од Манастира, учинио би се крај свима досадашњим препонама које су школи стављане од стране Управе Манастира и о којима је Г[осподин] Министар добро извештен. Или,

2. да се овласти Управа да још ове јесени може од оближњих суседа откупљивати потребан простор земљишта за нови расадник, који по мишљењу Управином мора имати најмање 15 [х]ектара, и да јој се на ту цел стави потребна сума на расположење из овогодишњег буџета, одређена на оснивање нових расадника.

Управа налази, да су обадва ова начина[,] а нарочито први лако остварљиви тим пре, што се за овај први изразио пре неки дан и Г[осподин] Епископ Тимочки [Мелентије], који је ове расаднике прегледао, и да се што пре мора набављању земљишта за лозне расаднике приступити, па с тога част има молити Г[осподина] Министра за његово што скорије решење и овлашћење да Управа одмах приступи извршењу овог преко нужног посла.

Управитељ
Школе за винодеље и воћарство,
Милутин М. Савић

(АС МНП-3, 1892, нефасцикулисана грађа)

3)

Предлог Милутина Савића, управника Школе за виноградарство и воћарство, од 3. јануара 1893. године министру народне привреде Светозару Гвоздићу за увоз америчке лозе погодне за калемљење и отварање нових лозних расадника, образложен економским последицама филоксере и могућом депопулацијом Крајинског округа у случају неповећања материјалних средстава уложених у обнављање виноградарства

Н° 1497

22. Децембра 1892. год[ине]

Буково

Господину Министру Народне привреде [Светозару Гвоздићу]

Управа ове школе, на основу претписа од 28. Новембра о[ве] [1892] г[одине] ЗН° 3777, учинила је распоред с лозом строго по наређењу и за уверу прилажемо под /. препис овог распореда лозе.

Да би ма и приближно задовољила очекивања оvd[ашњих] привредника, управа је ставила у изглед молиоцима све прпорке од свих врста америчке лозе које гаји, без икакве резерве, једино руковођена том мишљу да привредницима да употребљивог материјала којим ће се бавити док ови нови расадници школски не стигну и док не ојача извецбана радна снага у школи да већи број лозе накалеми.

Народ овог округа дошао је до убеђења да може с лозом америчком да обнавља своје винограде, па пристаје на све жртве као што се види и из тога што и оvd[ашња] [Неготинска] винарска задруга продаје америчке резнице по 15 дин[ара] [за] хиљаду [комада резница или прпорака], дакле три пут већом ценом но што продаје држава.

Управа ове школе има уверења, да ће народ, ако се ове године не задовољи с лозом боље, но колико му по распореду овогодишњем долази, и ако се не удвоје расадници ове школе, – те окрепи народ у веровање у могућност што скоријег обнављања винограда, – листом одустати од даљег тражења лозе и последица отуда биће и овде та, да ће као у Пожаревцу, где нема расадника или у Смедереву, где расадник не може ни близу да подмири потребу, одустати савршено од винодеља и напустити сваку наду за обављањем истога. Народ овога округа иде у Влашку на аргатлук где проведе по 3–4 месеца. Само од радника школских био их је велики број из Поповице и др[угих] села на аргатлук. Кад почну прелазити

Пра[х]овљани, Короглашани и др[уги] који припадају румунском живљу, онда се [може] бојати да се они сасвим не иселе из ове земље [Србије] или да наспрам ње охадне и поремете друштвену равнотежу у земљи.

Нека се ово прелажење ојача за годину две, док не стигну расадници, онда неће бити могућно обновити винодеље у овом округу, и школа ова остаће скоро бесциљна за овај округ.

Да до тога неби дошло, Управа, сем онога што сама може и што је напред изложила, част има предложити још и ово да се уради:

Да се из кредита одређеног овогодишњим [1893] буџетом за оснивање расадника америчке лозе поручи и депонује 30.000 динара за набавку прпорака и резница америчке лозе из Угарске. Основа овом рачуну је 18.000 резница, а толико и прпорака, 680.000 [комада] калемљене лозе, дакле преко милион, што по 25 динара [на] хиљада [комада резница, прпорака и калемљене лозе – МК], пошто се резнице продају, износи 25.000 динара, а требало би бар нешто прпорака купити, те се зато тражи 30.000 дин[ара.]

Да се пошаље почетком фебруара нарочито лице у оне расаднике одакле Угарска влада одреди лозу и да ову одабере на месту. Лоза коју је потписани на тај начин набавио и одабрао 1886. године у Белој Цркви, одвојила се заиста од свију осталих набавки; и управа држи да би опет из Беле Цркве и по неких приватних расадника у околини велику партију за оvd[ашње] становнике и нове расаднике одабрати могла.

Да се и ове лозе по куповној цени уступи свима молитељима који су се јавили за калемљену лозу онолико колико зажеље, а што претекне да се задржи у расадницима школским и ту негује и калеми.

Пошто ће буџет за 1893. годину важити из ове 1892. године барем за месеце Јануар и Фебруар, те да се из одговарајућег кредита шести део 16.000 динара стави на расположење за откуп земљишта и спрему нових расадника на оном положају, где су манастирски виногради под десетком, и који припадају нешто Неготинцима[,] а највећим делом Глоговчанима, који би били вољни да за готов новац појевтино продаду.

Да се и од стране Г[осподина] Министра подејствује на општину Неготинску, на коју је ова Управа до сад безуспешно дејствовала, да одвоји један део подесне земље за расадник и[,] ако не[]да држави[,] да га сама засади, за потребу свога становништва, америчком лозом. Земље има доста.

Да препоручи и др[угим] општинама у [Крајинском] срезу да оснују општинске расаднике, за потребу свога становништва. Школа би им свуда особљем својим била од помоћи како за страну земљишта тако и све остале послове. Управа је уверена, да би ове општине то одмах прихватиле: Рајачка, Рогљевска, Смедовачка, Тамничка, Височка, а вероватно и Грљанска.

Да се код свију основни[х] школа где има учитеља подигну, по угледу који је подигла ова школа и изнела у своме извештају од 18/II о[ве] г[одине] Бр° 180, мали расадници и задржи у народу и његовом подмлатку воља спрам ове важне привредне гране. Општине би „селски“ овај посао извршиле брзо и лако, а тиме би био учињен почетак само-помоћи, која је у овоме послу веома корисна.

Управитељ
Школе за винодеље и воћарство,
Милутин М. Савић

(МНП–3, 1892, ф. VII, Р. 411)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије [Arhiv Srbije]

Министарство народне привреде Земљорадничко одељење (МНП–3) 1892, ф. VII, Р. 411, 1892, ф. VII, Р. 425, 1892, нефасцикулисана грађа. [Ministarstvo narodne privrede Zemljoradničko odeljenje (MNP–Z) 1892, f. VII, P. 411, 1892, f. VII, P. 425, 1892. nefascikulisana građa]

Извори – Primary Sources

Говор Др. Т. Митровића, председника Српског пољопривредног друштва и Благоја Тодоровића, начелника Министарства пољопривреде и вода у пензији, на гробу Милутина Савића, Тежак, година LXII, број 12 (15. јун 1935) 402–409. [Govor Dr. T. Mitrovića, predsednika Srpskog poljoprivrednog društva i Blagoja Todorovića, načelnika Ministarstva poljoprivrede i voda u penziji, na grobu Milutina Savića, Težak, godina LXII, broj 12 (15. jun 1935) 402 – 409]

Обзнана Одељења за земљорадњу и сточарство Министарства Народне Привреде Збр. 118, 31. јануар 1890, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1890. до краја исте године XLVI, Београд 1891, 112–113. [Obznana Odeljenja za zemljoradnju i stočarstvo Ministrastva Narodne Privrede Zbr. 118, 31. januar 1890, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1890. do kraja iste godine XLVI, Beograd 1891, 112–113]

Државни календар Краљевине Србије за 1900. која је преступна, Београд 1900. [Državni kalendar Kraljevine Srbije za 1900. koja je prestupna, Beograd 1900]

Државни календар Краљевине Србије за годину 1903. која је проста, Београд 1903. [Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1903. koja je prosta, Beograd 1903]

Закон да Србија може приступити конвенцији о филоксери која је потписана у Берну 3. новембра 1881. године, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 24. фебруара до 27. августа 1884. године XL, Београд 1884, 392–439. [Zakon da Srbija može pristupiti konvenciji o filokseri koja je potpisana u Bernu 3. novembra 1881. godine, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdanih od 24. februara do 27. avgusta 1884. godine XL, Beograd 1884, 392–439]

Закон о изменама и допунама у закону о мерама противу филоксерне заразе од 1. јануара 1883, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 11. јануара до 9. новембра 1885. године XLI, Београд 1885, 204–207. [Zakon o izmenama i dopunama u zakonu o merama protivu filokserne zaraze od 1. januara 1883, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 11. januara do 9. novembra 1885. godine XLI, Beograd 1885, 204–207]

Закон о обнављању и унапређењу виноградарства, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1894. до краја 1895. године L, Београд 1899, 486–490. [Zakon o obnavljanju i unapređenju vinogradarstva, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1894. do kraja 1895. godine L, Beograd 1889, 486–490]

- Закон о унапређењу воћарства*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1898. до краја исте године LIII, Београд 1901, 109–114. [*Zakon o unapređenju voćarstva*, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1898. do kraja iste godine LIII, Beograd 1901, 109–114]
- Записник XXXI главног годишњег збора Српског пољопривредног друштва држаног 30. јануара 1900. у Београду*, Тежак, година XXXI, број VII (22. фебруар 1900) 52–54. [*Zapisnik XXXI glavnog godišnjeg zbora Srpskog poljoprivrednog društva držanog 30. januara 1900. u Beogradu*, Težak, godina XXXI, broj VII (22. februar 1900) 52–54]
- Записник седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва држане 17 новембра 1903 године у Београду*, Тежак, година XXXV, број I–III (1, 10. и 20. јануар 1904) 26–27. [*Zapisnik sednice Upravnog Odbora Srpskog poljoprivrednog društva držane 17 novembra 1903 godine u Beogradu*, Težak, godina XXXV, broj I–III (1, 10. i 20. januar 1904) 26–27]
- Записник седнице Управног одбора Српског Пољопривредног Друштва, Држане 24. фебруара 1903 године у Београду*, Тежак, година XXXIV, број VII (1. март 1903) 55. [*Zapisnik sednice Upravnog odbora Srpskog Poljoprivrednog Društva, držane 24 februara 1903 godine u Beogradu*, Težak, godina XXXIV, broj VII (1. mart 1903) 55]
- Записник*, Тежак, година XIII, број V (мај 1882) 267. [*Zapisnik*, Težak, godina XIII, broj V (maj 1882) 267]
- Извештај о радњи Друштва за пољску привреду у год. 1874*, Тежак, година VII, број IV (31. децембар 1874) 26–32. [*Izveštaj o radnji Društva za poljsku privredu u god. 1874*, Težak, godina VII, broj IV (31. decembar 1874) 26–32]
- Извештај О раду Српског Пољопривредног Друштва за 1903 год*, Тежак, година XXXV, број I–III (1, 10. и 20. јануар 1904) 1–22. [*Izveštaj O radu Srpskog Poljoprivrednog Društva za 1903. god*, Težak, godina XXXV, broj I–III (1, 10. i 20. januar 1904) 1–22]
- Изјава*, Тежак, година XXI, број XXII (3. јун 1890) 169. [*Izjava*, Težak, godina XXI, broj XXII (3. jun 1890) 169]
- Календар са шематизмом Књажевства Србије за преступну годину 1876*, Београд 1876. [*Kalendar sa šematizmom Knjaževstva Srbije za prestupnu godinu 1876*, Beograd 1876]
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1883*, Београд 1883. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1883*, Beograd 1883]
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за преступну 1884. годину*, Београд 1884. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za prestupnu 1884. godinu*, Beograd 1884]
- Пољопривредни гласник*, Тежак, година XIII број V (мај 1882) 256. [*Poljoprivredni glasnik*, Težak, godina XIII, broj V (maj 1882) 256]
- Правила о извршењу Закона о мерама против филоксерне заразе*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 21. марта до 31. децембра 1883. године XXXIX, Београд 1883, 1–9. [*Pravila o izvršenju Zakona o merama protiv filokserne zaraze*, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 21. marta do 31. decembra 1883. godine XXXIX, Beograd 1883, 1–9]
- Правила о радњи у зараженим виноградима; Закон о мерама против филоксерне заразе*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 20. јула 1882. до 19. фебруара 1883. године XXXVIII, Београд 1883, 101–103, 261–267. [*Pravila o radnji u zaraženim vinogradima; Zakon o merama protivu filokserne zaraze*, Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji izdatih od 20. jula 1882. do 19. februara 1883. godine XXXVIII, Beograd 1883, 101–103, 261–267]
- Правилник за извршење Закона о обнављању и унапређењу виноградаства*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1901. до краја исте године LVI,

- Београд 1903, 511–534. [*Pravilnik za izvršenje Zakona o obnavljanju i unapređivanju vinogradarstva*, Zbornik zakona i uredaба u Kraljevini Srbiji izdatih od 1. januara 1901. do kraja iste godine LVI, Beograd 1903, 511–534]
- Радња друштвена*, Тежак, година V, број XXIV (31. октобар 1873) 199–200. [*Radnja društvena*, Težak, godina V, broj XXIV (31. oktobar 1873) 199–200]
- Распис Одељења за земљорадњу и сточарство Министарства Народне Привреде Збр. 797, 30. јун 1889*, Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 31. децембра 1888. до краја 1889. године XLV, Београд 1891, 305–306. [*Raspis Odeljenja za zemljoradnju i stočarstvo Ministarstva Narodne Privrede Zbr. 797, 30. jun 1889*, Zbornik zakona i uredaба u Kraljevini Srbiji izdatih od 31. decembra 1888. do kraja 1889. godine XLV, Beograd 1891, 305–306]
- Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1892. која је преступна*, Београд 1892. [*Šematizam Kraljevine Srbije sa kalendarom za godinu 1892. koja je prestupna*, Beograd 1892]

Литература – Secondary Works

- Благојевић Б., *Виноградарство и винарство у Неготинској крајини*, Неготин 2003. [Blagojević B., *Vinogradarstvo i vinarstvo u Negotinskoj krajini*, Negotin 2003]
- Гарић Петровић Г., *Земљорадња у Србији: 1878–1912*, Београд 2017. [Garić Petrović G., *Zemljoradnja u Srbiji: 1878–1912*, Beograd 2017]
- Гарић Петровић Г., *Сузбијање филоксере у Краљевини Србији*, Село Балкана: континуитети и промене кроз историју, Историјски институт, Београд ; Музеј на отвореном “Старо Село”. Сирогојно 2017, 223–243. [Garić Petrović G., *Suzbijanje filoksere u kraljevini Srbiji*, Selo Balkana: kontinuiteti i promene kroz istoriju, Istorijски институт, Beograd ; Muzej na otvorenom “Staro Selo”, Sirogojno 2017, 223–243]
- Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевине Србије: 1834–1867*, Београд 2014. [Miljković Katić B., *Poljoprivreda Kneževine Srbije: 1834–1867*, Beograd 2014]
- Пољопривреда у Републици Србији: Попис пољопривреде 2012: Виноградарски атлас*, пр. Д. Иванишевић, Д. Јакшић и Н. Кораћ, Београд 2015. [*Poljoprivreda u Republici Srbiji: Popis poljoprivrede 2012: Vinogradarski atlas*, пр. D. Ivanišević, D. Jakšić i N. Korać, Beograd 2015]
- Савић М., *Белешке о винодељу крајинском и смедеревском и о сортама винове лозе у Србији с додатком о користи друштава виноделских, заламању лозе и прављењу бела вина: извешће Друштву за пољску привреду (Белешке о винодељу крајинском и смедеревском)*, Београд 1874. [Savić M., *Beleške o vinodelju krajinskom i smederevskom i o sortama vinove loze u Srbiji s dodatkom o koristi društava vinodelskih, zalamanju loze i pravljenju bela vina: izvešće Društvu za poljsku privredu (Beleške o vinodelju krajinskom i smederevskom)*, Beograd 1874.]
- Савић М., *Белешке о винодељу у округу крагујевачком: и о црном вину прављење, болести и вештачког бојења црног вина*, Београд 1875. [Savić M., *Beleške o vinodelju i okrugu kragujevačkom: i o crnom vinu pravljenje, bolesti i veštačkog bojenja crnog vina*, Beograd 1875]
- Савић М., *Винарске задруге: Задруге за негу вина – подрумарство: предавање Милутина Савића начелника Министарства народне привреде у пензији: држано на седмом Конгресу српских земљорадничких задруга у Крушевцу*, Београд 1903. [Savić M., *Vinarske zadruge: Zadruga za negu vina – podrumarstvo: predavanje Milutina Savića načelnika Ministarstva narodne privrede u pensiji: držano na sedmom Kongresu srpskih zemljoradničkih zadruga u Kruševcu*, Beograd 1903]

- Савић М., *Глад у округу београдском: узроци и отклањање: пољопривредна и аграрно-политичка студија*, Београд 1908. [Savić M., *Glad u okrugu beogradskom: uzroci i otklanjanje: poljoprivredna i agrarno-politička studija*, Beograd 1908]
- Савић М., *Зимске земљорадничке школе: предавање Милутина Савића држано на Конгресу земљорадничких задруга 28. августа 1909. у Аранђеловцу*, Београд 1909. [Savić M., *Zimske zemljoradničke škole: predavanje Milutina Savića držano na Kongresu zemljoradničkih zadruga 28. avgusta 1909. u Aranđelovcu*, Beograd 1909]
- Савић М., *Калемљење лозе: као средство противу штете од филоксере: са сликама*, Београд 1886. [Savić M., *Kalemljenje loze: kao sredstvo protivu štete od filoksera: sa slikama*, Beograd 1886]
- Савић М., *Међународна ампелографска комисија и слике из винодела у Италији: извешће Друштву за пољску привреду о студијама виноделским под јесен 1875. године: са додатком: Предлог за оснивање опитног и сортиментског винограда у Србији*, Београд 1875. [Savić M., *Međunarodna ampelografska komisija i slike iz vinodelja u Italiji: izvešće Društvu za poljsku privredu o studijama vinodelskim pod jesen 1875. godine: sa dodatkom: Predlog za osnivanje opitnog i sortimentskog vinograda u Srbiji*, Beograd 1875]
- Савић М., *Наука о неговању вина: са 44 слика у тексту*, Београд 1898. [Savić M., *Nauka o negovanju vina: sa 44 slika u tekstu*, Beograd 1898]
- Савић М., *Пероноспора: пламењача на виновој лози*, Београд 1893. [Savić M., *Peronospora: plamenjača na vinovoj lozi*, Beograd 1893]
- Савић М., *Подизање винограда америчком лозом*, Београд 1903. [Savić M., *Podizanje vinograda američkom lozom*, Beograd 1903]
- Савић М., *Пољска привреда у Србији: њено преображавање и радови земљорадника преко године*, Београд 1906. [Savić M., *Poljska privreda u Srbiji: njeno preobražavanje i radovi zemljoradnika preko godine*, Beograd 1906]
- Савић М., *Предлози за унапређење пољопривреде у Србији: прерада воћа: унапређење живинарства и гајење хмеља*, Београд 1909. [Savić M., *Predlozi za unapređenje poljoprivrede u Srbiji: prerada voća: unapređenje živinarstva i gajenje hmelja*, Beograd 1909]
- Савић М., *Уређење трговине сировим воћем и о сортирању воћа, уређењу воћног трга и изради јабуковаче*, Београд 1903. [Savić M., *Uređenje trgovine sirovim voćem i o sortiranju voća, uređenju voćnog trga i izradi jabukovače*, Beograd 1903]
- Савић М., *Утицај земљорадничких задруга на унапређење свиларства у Србији*, Београд 1909. [Savić M., *Uticaј zemljoradničkih zadruga na unapređenje svilarstva u Srbiji*, Beograd 1909]
- Савић М., *Шљива: гајење и сушење шљива и мере за унапређење шљиварства: са правилима за преглед сувих шљива*, Београд 1890. [Savić M., *Šljiva: gajenje i sušenje šljiva i mere za unapređenje šljivarstva: sa pravilima za pregled сувих šljiva*, Beograd 1890]

Marija KRALJ

**A CONTRIBUTION TO AGRICULTURE OF THE KRAJINA
DISTRICT, THE IMPORTANCE OF VITICULTURE AND IMPACT
OF GRAPE PHYLLOXERA
IN 1891/2**

Summary

In the 19th century the Krajina District was known as a viticulture area of Serbia. Viticulture and wine production in general were at a low level since grape was neither carefully selected nor maintained, and wine was not produced in a modern manner customary for the 19th century. Serbian wines, including the ones from Krajina, were not exported to a greater extent until the 1880s, when grape phylloxera devastated vineyards in other European countries so they could no longer give a sufficient amount of wine. Subsequently, grape phylloxera was found in Serbian vineyards in 1882. When phylloxera appeared in Serbia, the Ministry of National Economy passed laws and regulations to prevent the spreading of phylloxera and to contribute to vineyard renewal. The opening of a vine nursery in 1886 and the Viticulture and Pomiculture School in 1891, both of them in Bukovo, was the most notable measure of vineyard restoration and labour development for the Krajina District. The first administrator of the Viticulture and Pomiculture School, Milovan Savić, exposed the poor state of Krajina's agriculture and viticulture in his reports to the Ministry of National Economy. He urged the Ministry to invest more resources in order to improve viticulture in the Krajina District. Savić noted that the devastation of vineyards contributed to the impoverishment of the population and warned the Ministry that if nothing was done in regard to the improvement of viticulture, the whole district would depopulate. Savić's reports are an important source for studying Serbian agriculture during the decade after the phylloxera epidemic, as well as general obstacles encountered during the restoration of the nation's vineyard industry.

Keywords: Krajina District, agriculture, viticulture, grape phylloxera, Viticulture and Pomiculture School.

Чланак примљен: 25. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 09. 08. 2018.

Урош ШЕШУМ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПРЕПИС СРПСКИХ ДОМОВА У БИТОЉСКОМ ВИЛАЈЕТУ КОЈИ ЈЕ ДАТ ГРЧКОМ КОНЗУЛУ У БИТОЉУ 1910.**

Апстракт: Број српских домова, тиме и Срба, у Битољском вилајету у периоду од Младотурске револуције из јула 1908. до ослобођења 1912. остао је неутврђен у историографији. Приређени документ стога представља први објављени извор који би могао да помогне у процењивању броја изјашњених Срба у околини Охрида, Дебра, Кичева, Прилепа, Крушева и Битоља уочи ослобођења ових крајева од османске власти и њиховог припајања Краљевини Србији. Критички део текста написан је на основу објављене и необјављене архивске грађе српског, британског, руског, аустроугарског и бугарског порекла и у мањој мери литературе.

Кључне речи: Османско царство, Македонија, Стара Србија, Битољски вилајет, Српска четничка организација, ВМОРО, демографија.

*

Питање будуће судбине Старе Србије и Македоније, односно османских вилајета, Косовског, Битољског и Солунског је у последњим деценијама 19. и на почетку 20. века представљало једно од главних заплетних тачака европске дипломатије. За такозвано Македонско питање, односно судбину османских европских провинција биле су заинтересоване суседне балканске државе Србија, Бугарска и Грчка, али и велике силе. Свака од поменутих балканских држава претендовала је

* Sesumiii@hotmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

на османске европске територије, позивајући се на историјско, етничко или политичко право, док су Велике силе, свака вођена сопственим интересима, тежиле да до за себе повољног тренутка одложе поделу османских територија у Европи кроз наметање реформи султану и Порти. Претензије балканских православних држава у Османском царству су се међусобно преклапале, те су све три државе преко цркве, школе и економског утицаја покушавале да за своју националну идеју вежу што више хришћанских поданика Порте.¹ Бугарска је у Османском царству као експонента своје националне политике имала институцију Бугарске егзархије, верске установе признате од османских власти, чије је вернике представљала пред властима и над којима је имала извесне управне и судске ингеренције у склопу османског милет система. Грчка је на исти начин, преко Цариградске патријаршије, такође од власти признате милетске институције, вршила национални утицај, како над својим верницима Грцима, тако и над Словенима и Цинцарима. Будући да Османско царство није званично признавало национално груписање својих поданика, већ верско, у оквиру верске заједнице-милета, верници Бугарске егзархије званично су називани Бугар милетом, то јест Бугарима, а Патријаршије Рум милетом, то јест Грцима. Срби нису имали свој милет у Османском царству, већ су као верници Цариградске патријаршије званично називани Рум милетом.² Срби су до почетка 20. века успели да од Патријаршије добију владичанско место за своје сународнике у Рашко-призренској и Скопској, доцније и Велешко-дебарској епархији, те су патријаршијски верници, Срби и Словени у овим епархијама, иако и даље део Рум милета, и мада неформално, ипак од стране турских власти третирани као Срби.³

„Борба за душе“ православних османских поданика добила је последњих година 19. века и свој оружани сегмент, у виду приморавања села путем терорисања и претњи од стране чета националних револуционарних комитета да напусте супарничку верску организацију и

¹ За списак референтне литературе о Македонском питању видети: А. Раствоић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године*, Београд 2011, 7–8.

² К. S. A. Jaber, *The millet system in nineteenth century Ottoman Empire*, *The Muslim World*, volume 57, issue 3 (Hartford 1967) 212–223; М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910*, *Историјски часопис* 57 (2008) 343; У. Шешум, *О броју Срба у Јужној Старој Србији 1903–1908. године*, *Вардарски зборник* 10 (2015) 146 (=О броју Срба).

³ Љ. Алексић-Пејковић, *Покретање велешко-дебарског митрополитског питања, дипломатска активност српске владе 1906–1907. године*, *Вардарски зборник* 10 (2015) 1–2.

пређу у ону чије су интересе заступале чете. Заstraшивања и убиства егзархиста из села која су тежила да пређу под власт Патријаршије и да се изјасне као српска или Грчка ВМОРО је вршио 1897–1900, али је у тежњи да свој покрет прикаже као борбу за слободу свих житеља Македоније, без обзира на нацију, између 1900. и избијања и пропасти Илинданског устанка, избегавао заstraшивачке, терористичке методе.⁴ Након пропасти устанка, комитски покрет ВМОРО-а се у великој мери ставио у службу Егзархије, очигледно вођен идејом да пре следећег устанка изврши националну унификацију, односно да све патријаршисте, који су се изјашњавали као Срби и Грци, односно, србомане и гркомане, како су их бугарска дипломатија и комитет називали, примора да постану припадници Бугар-милета, односно Бугари. Током друге половине 1903. и 1904. комите ВМОРО-а су се дале на терорисање како села која су по устанку напустила Егзархију, тако и оних која су одувек била патријаршијска или су под верску власт Патријаршије прешла у претходних тридесет година. Терор ВМОРО-а је изазвао четничку акцију Срба и Грка, чије су чете прво одбраниле српски и грчки изјашњена села, затим су се потрудили да поврате изгубљена, да би се зависно од успеха, како у којој области, посветили извлачењу испод власти Егзархије и организације ВМОРО-а егзархијских насеља.⁵ Турске власти, односно гувернер вилајета који су били захваћени реформама од 1903, Хилми-паша, донео је уредбу о забрани преласка села са Егзархије на Патријаршију и обрнуто након 1903, односно о непризнавању промене верског ауторитета након поменуте године. Међутим, током трајања четничке акције власти су различито поштовале уредбу у свакој кази понаособ. Трудећи се да одрже равнотежу међу групама, да подрже

⁴ У. Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, Српске студије 4 (2013) 101–102.

⁵ Само у периоду од фебруара до јула 1904. године 71 село у Битољском, Солунском и Косовском вилајету је напустило Патријаршију и ставило се под духовну власт Егзархије. Укупно, од 1903. до почетка 1906. на истом простору на Егзархију је прешло чак 261 село. С друге стране, у периоду 1903–1905, Егзархија је изгубила 62 цела села, док је у 25 изгубила изванестан број домова. Од укупно 87 села која су прешла на Патријаршију, њих 60 је прешло на српску страну. Х. Сиљанов, *Освободителитџ борби на Македонија*, кн 2, Софија 1983, 125–126; В. Ѓорѓијев, *Бугарски документ од 1906. година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив*, Историја 1–2 (1997) 83.

малобројније, а ослабе бројније, прелазе села су признавале или не, зависно од прилика.⁶

Суочена са слабошћу комитских чета ВМОРО-а, које су 1904–1908. трпеле поразе од српских и грчких чета и преласком великог броја села са Егзархије на Патријаршију, Бугарска је почела да се великим силама жали на српски и грчки терор и тражи да силе приморају Србију и Грчку да обуставе четничку акцију. Истовремено, сами нису престајали да шаљу чете ВМОРО-а у Османско царство, у покушају да пониште успехе супарника. Бугарске жалбе истицале су да се донедавно егзархијска села уз Србе и Грке држе само услед страха и да су искључиво терором приморана да напусте Егзархију.⁷ Када је јула 1908. након младотурског преврата проглашен устав у Османском царству и четничка акција Срба, Грка и Бугара престала, бугарске тврдње о страховлади и терору српских чета показале су се као неодрживе. Не само да се прилично мали број села, које су српске чете увеле у Српску четничку организацију 1904–1907, вратио под духовну власт Егзархије, него су и стара егзархијска села почела да прелазе на српску страну и да се изјашњавају као српска.⁸

*

Српска историографија није дала одговор на питање о броју српских домова на простору Старе Србије као целине непосредно пре ослобођења 1912. године. Током последње деценије, уколико су извори то дозвољавали, историографија је дала процене бројности српског становништва на Косову, Метохији, Рашкој области и Полимљу у периоду 1874–1910;⁹ такође, објављен је и списак парохија Рашко-призренске митрополије за 1913. годину. Наведени списак парохија

⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 3–2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2003, бр. 451, 463, 628; *исто*, књ. 2, 4–1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008, бр. 96, 135.

⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 2–2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006, бр. 226, 270, 277, 330, 383; *исто*, књ. 2, 3–1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2003, бр. 106, 164, 190, 214, 235, 273, 293, 361.

⁸ *Грџката и срџбската пропаганди в Македония, (краят на XIX – началото на XX век)*, прир. В. Георгијев и С. Трифунов, Софија 1995, бр. 157 (=Грџката и срџбската пропаганди в Македония).

⁹ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878–1910)*, Београд 2009, 241–304; исти, *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010) 62–67.

приказује бројност српских православних домова на територији Косовског вилајета, изузимајући Прешевску казу Приштинског вилајета и Скопски санџак Косовског вилајета, јер су потпадали под духовну власт Скопске митрополије.¹⁰ Процена броја Срба патријаршиста у јужној Старој Србији,¹¹ односно Скопском санџаку и делу Битољског вилајета, извршена је за период 1903–1908, али не и за период 1908–1912, јер донедавно нису навођени извори на основу којих би се та процена извршила.¹²

Извори на основу којих би се могла пратити целокупна популација Битољског вилајета крајем 19. и почетком 20. века, те и удео Срба патријаршиста у становништву, различитог је порекла и квалитета. „Статистика“ броја домова из 1874, објављена 1878, заправо представља османски списак платезника данка на војну службу, бедел-и аскерие, који садржи податке о броју кућа по селима и броју мушког становништва, подељеног на милетске групе.¹³ За 1897. сачуване су чак три статистике. Наиме, полазећи од званичних османских вилајетских годишњака, салнама, а допуњујући их распитивањем код старешина верских заједница и поузданих локалних житеља, статистику целог или већих делова Битољског вилајета за 1897. годину послали су својим владама руски, аустроугарски и британски дипломатски представници у Битољу.¹⁴ Статистику Битољског, Солунског вилајета и Скопског санџака за 1900.

¹⁰ М. Јагодић, *Списак парохија у Рашко-призренској епархији за 1913. годину*, Српске студије 7 (2016) 368–411.

¹¹ Под термином јужна Стара Србија подразумевао се Скопски санџак Косовског вилајета, уз казе Тетово и Гостивар из Призренског санџака и Битољски и Дебарски санџак Битољског вилајета, са изузетком казе Мат у Дебарском и Леринске казе у Битољском санџаку. Односно, територија која се данас увелико поклапа са границама Републике Македоније. *О броју Срба*, 143–144.

¹² *Исто*, 143–170.

¹³ Изгледа да је приликом првог објављивања 1878. унешена измена у имена милетских група, те су припадници Рум милета стављени под име Власи у Битољском вилајету. У истом вилајету, судећи по табелама, наводно су пописани као посебна категорија и православни Албанци. Биће да је наведена класификација последица бугарске националне пропаганде. *Македонија и Одринско, статистика на населението от 1873*, прир. Ђ. Ђорданов, Софија 1995, 73–115.

¹⁴ А. Ростовский, *Распределение жителей Битољскога вилајета по народностямъ и вѣроисповѣданіямъ, въ 1897 году*, Живая старина, периодическое издание Отдѣлення Этнографіи Императорскаго русскаго географическаго общества 9 (1899) 61–112; Х. Андонов-Полјански, *Еден непознат статистички преглед за населението во Битолскиот вилајет од 1897. година*, Годишниот зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје 21 (1969) 73–119; Т. Томоски, *Населението на Битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот*

и 1903. по етнографским групама, сачинили су и објавили Бугари Васил Кнчов, ревизор бугарских школа у Османском царству и Димитар Мишов, секретар Егзархије. И један и други су све православне Словене у овим османским административним јединицама приказали као Бугаре, са том разликом што је Мишов правио разлику између „Бугара“, егзархиста и патријаршиста, а Кнчов не. Иако су обојица истакли мањкавост османских званичних подата о становништу и тврдили да су подаци о житељству настали на основу броја кућа најближи истини, популацију су приказали кроз број становништва, а не домова.¹⁵

Недавно су објављене и аустроугарске статистичке таблице националних и религијских односа у Косовском, Скадарском, Битољском, Једренском и Солунском вилајету за 1903, међутим, оне не садрже податке о броју домова по појединачним насељима већ о броју становника по казама.¹⁶

Податке о становништву Битољског вилајета 1902–1904. пружају и извештаји ревизора српских основних школа и извештаји митрополита Велешко-дебарске епархије, чији је секретар на почетку прве деценије 20. века био Србин. Извештаји митрополије, који садрже податке о броју хришћанских домова, патријаршијских, али и егзархијских, не третирају цео Битољски вилајет, већ само оне казе које су улазиле у састав Велешко-дебарске епархије – Кичевску, Дебарску и Реканску, уз поједина села Прилепске казе која су спадала под духовну власт велешко-дебарског митрополита. Године 1907. српски битољски конзулат саставио је статистику српских нуфуза и домова у Дебарско-велешкој митрополији, за потребе потраживања мирте велешко-дебарског митрополита за прелата Србина. Почетком наредне, 1908. године, статистику домова и нуфуза за исте потребе саставио је и референт Дебарско-велешке митрополије Јован Ћирковић.¹⁷ Поменути извештаји, изузимајући Ћирковићев,

преглед на австро-унгарскиот вицеконсул А. Крал, Историја, списаније на Сојузот на историските друштва во СР Македонија 5–1 (1969) 45–72.

¹⁵ В. Кнџовџ, *Македонија, Етнографија и Статистика*, Софија 1900; D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques*, Paris 1905 (=La Macédoine).

¹⁶ Т. Толева, *Утицај аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд 2016, 541–561.

¹⁷ *Извештаи од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, прир. Љ. Лапе, Скопје 1954, бр, 11; Љ. Лапе, *Еден извештај од 1904. год. за културно-просветните и политичките прилики во Дебарско-Велешката епархија*, Гласник 3 (Скопје 1974) 196–200; В. Стојанчевић, *Један парцијални попис Срба у северно-македонским крајевима 1907. године*,

као и сви извештаји ревизора српских основних школа, осим једног, објављени су или оделито или у оквиру збирки докумената, углавном у последње две деценије.¹⁸ Статистика домова Дебарске и Реканске казе за 1910/1911. са назнаком насталих промена у односу на 1908. објављена је у бугарским новинама *Дебарском гласу* за 1911. годину, што уједно представља и једини објављени статистички материјал о становништву у Битољском вилајету у периоду између избијања Младотурске револуције и ослобођења 1912. године.¹⁹

Подаци о броју домова који се могу наћи у статистикама готово се по правилу међусобно разликују, чак и онда када потичу из истог извора, те се тако бројеви кућа у једном истом селу у српским митрополитским, конзулским и школским извештајима често разликују за по неколико кућа. Разлике у бројевима су још веће када се упореде српски и бугарски подаци о броју домова. Узроци разлике у подацима потичу из корумпираности османског пореског система и праксе прикривања броја верника у оквиру верских заједница, као и тежње националних пропаганди да број својих присталица прикажу већим него што је заиста био. Наиме, у Османском царству су верске заједнице, милети, били дужни да издају нуфузе својим верницима. Нуфуз је био нека врста извода из матичне књиге рођених, а служио је и као лична и путна исправа, те без њега, по слову закона, појединац није могао напустити место рођења или склопити брак. Евиденција нуфуза служила је као основ разреза пореза на војну службу, односно за њено невршење. На основу броја нуфуза у једном месту, власт је одређивала његово пореско оптерећење, те је житељима и милету било од интереса да пред властима прикажу што мањи број нуфуза. Подмићујући пописиваче или прикривајући житеље, представници милета и сеоски кметови су штитили своје суседе и паству, те је број нуфуза био готово увек неједнак броју житеља. Парохијски свештеници су се трудили да број кућа у својим парохијама владикама прикажу мањим но што је био, како би за себе задржали део црквеног

Споменик САНУ 139. Одељење историјских наука 13 (2004) 169–187; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 3–2, бр. 422; АС, МИД, ППО 1908, ред 256, Јован Ћирковић, референт Дебарско-велешке митрополије – Љубомиру Михаиловићу, Битољ, 21.3/3.4.1907. б. б;

¹⁸ Листу села са подацима о броју домова области Порече саставили су 1899. учитељи Антоније Тодоровић и Марко Церић. Ту листу је објавио академик Владимир Стојанчевић. В. Стојанчевић, *Два пописа насеља и становништва Скопске Црне Горе и Пореча пред крај турске власти*, Вардарски зборник 6 (2006) 240–241.

¹⁹ *Дебърски глас*, бр. 38 (3. 4. 1911).

бира, а исто су чинили и митрополити са бројем верника у епархији пред егзархом и патријархом. Свесни да османски и црквени подаци нису тачни, представници националних пропаганди често су увећавали приказане бројеве у пропагандним статистикама за онолики број људи и домова за колико су сматрали да је умањено, а некада су вероватно и свесно увећавали бројеве, сматрајући то патриотским чином.²⁰

Када се све наведено има у виду, јасно је да бројеви домова православних у Османском царству почетком 20. века који се могу наћи у изворима више представљају процену састављача спискова и њихових информатора, него што приказују стварно стање. Ипак, на основу њих се могу извучити закључци о политичким, друштвеним и социјалним кретањима, те без обзира на своје мањкавости представљају важне историјске изворе.

У предстојећем излагању обрађиваће се историјат промена у милетској припадности српских села у Битољском вилајету 1903–1908. и 1908–1910. по распореду каза датом у приређиваном документу.

Битољска каза

Број српских изјашњених села у Битољској кази није било велики на почетку 20. века. Као српска, на почетку 20. века рачуната су села Лисолај, Бела Црква и Добрушево, смештена у северном делу казе, близу административне границе са Прилепском казом. Добрушево, у коме је кратко постојала и српска школа, помиње се 1899–1901. као српско село, да би се 1904, по свој прилици услед притиска комита окренуло Егзархији.²¹ Село Бела Црква, је услед притиска комита било приморано да се врати под духовну власт Егзархије исте године, али се под духовну власт Патријаршије није вратило ни након прогласа уставности у Османском царству 1908. године. Село Лисолај је преживело праву голготу након Илинданског устанка 1903. и сукоба чета. Најпре је 1904. било приморано да призна духовну власт Егзархије, да би га већ следеће године организовали грчки четници, андартти, и вратили под духовну власт Патријаршије. Све до јула 1908. село су терорисали и комите ВМОРО-а

²⁰ *О броју Срба*, 147–148.

²¹ Х. Сиљанов, *нав. дело*, 126; М. Станић, *О путовању Михаила Г. Ристића по Битољском вилајету 1899–1901. године*, Вардарски зборник 5 (2006) 155; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицеkonzул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31. 7/13. 8. 1907, 4/17. 8. 1907.

и андарти, да би се по доношењу устава у Османском царству 1908. и престанка четничке акције Срба, Грка и Бугара огласило за српско.²² Село Габаловци, које пре 1908. није иступало као српско, вероватно се повело за примером суседног Лисолаја после прогласа уставности.

Прилепска каза²³

Патријаршијских села и домова је у Прилепској кази било и пре почетка српске четничке акције. Поречка села Крапа, Барбарос, Белица и Црешнево, која су административно потпадала под Прилепску казу, или никада нису признала духовну власт Егзархије, или су се већ крајем осамдесетих или током деведесетих година 19. века вратила под духовну власт Патријаршије.²⁴ Села у Прилепском пољу, Тополчани и Врбјани су заједно са локалним свештеницима одрекла духовну власт Егзархије и пришла Патријаршији 1891. године. Њиховим путем пошла су цела села или већина домова у два села исте области, Свето Митранима, изгледа 1892.²⁵ и Кривогаштанима 1894. године.²⁶ Иако не званично

²² *О броју Срба*, 167; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицеконзул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

²³ Приликом покушаја реконструкције броја српских домова и житеља у Прилепској кази 1903–1908. омашком су у табелама дуплирана поједина села, док друга нису заведена. Будући да процена у том раду није била ваљана, а да су у међувремену нађени нови извори, овде ће се нешто опширније анализирати српски покрет у селима Прилепске казе. *О броју Срба*, 165–166.

²⁴ У селу Крапи је отворена српска школа 1890. године, као приватна, непризната од турских власти. Наредне године српска школа отворена је и у селу Црешневу. Прилепска егзархијска општина је 1892. закључила да се „србоманство“ раширило по околним селима, набрајајући уз остале Крапу и Црешнево, што не мора нужно да значи да та села и раније нису била патријаршијска и да су важила за српска. М. Стојкоски, *Просветните прилики во Прилеп и прилепските села од крајот на 18. до почетокот на 20. век*, Скопје 1987, 44–45.

²⁵ Егзархијска Прилепска општина закључила је 1892. да је ово село захваћено српском пропагандом, уз Тополчане, Врбјане, Крапу, Црешнево и Маргари. М. Стојкоски, *нав. дело*, 45.

²⁶ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 5–2, прир. К. Џамбазовски, Београд 1991, бр. 28, 35, 48, 66, 108, 109; АС, МИД, ППО, 1894, ред 217, Ф. 12, српски конзул у Битољу Д. Боди – министру иностраних дела С. Лозанићу, 10/22.12.1894, пп. но. 270; АС, МИД, Исто, исти – истом, 15/27.12.1894, 18/30.12.1894, пп. но. 274, пп. но. 2769.

патријаршијска, села Тројкрсти, Клепач и Ерковци, примала су свештеника из села Тополчана, те су сматрана на неки начин „полупатријаршијским“.²⁷ До почетка 20. века Егзархију су напустила и села на планини Бабуни, северно од Прилепа: Зрзе, Рилево, Слепче, Долгаец,²⁸ док су њима суседна села Секирце и Маргаре,²⁹ иако званично егзархијска, симпатисала Србима и чекала повољну прилику да промене милетску припадност.³⁰

Терор и претње чета ВМОРО-а, након Илинданског устанка 1903. изазвали су повратак села Свето Митрана Егзархији. Село је било

²⁷ АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицеkonzул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

²⁸ Село Зрзе је одрекло верску власт Егзархији и вратило се под духовну власт Патријаршије 1897/1898. године. Слепче је верски ауторитет променило између школске 1895/1896, када је у њему радила бугарска школа и школске 1899/1900, када је у њему отворена српска школа. Долгаец након 1897/1898, до када је у њему постојала бугарска, егзархијска школа, а Рилево свакако до 1899/1900. када је у њему функционисала српска школа. М. Стојкоски, *нав. дело*, 49, 152–154.

²⁹ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код становништва српске националности у Битољском вилајету на почетку 20. века*, Вардарски зборник 1 (1999) 42 (= *Политичке и црквено-школске прилике*).

³⁰ У селу Маргари постојала је још 1892. српска школа, непризната од турских власти. Већ наредне године у селу је затворена српска и отворена егзархијска школа, која је радила до школске 1904/1905. године. Поменуће године у селу је верске обреде вршио патријаршијски свештеник из села Долгајца, али је по свој прилици приман и егзархијски свештеник. На то упућује то што егзархијска, бугарска школа, не би могла да делује ако цело село или бар изван број домова није бар номинално признавао духовну власт Егзархије. Егзархијска школа је затворена 1907. године, иако је село турским властима поднело молбу 1905. да надале буде третирано као патријаршијско, српско село. Свакако, након што је Пелагонијској, патријаршијској митрополији, поднета молба за повратак у њено крило. Село Секирци званично је одрекло духовну власт Егзархији 1904/1905, иако се село и раније сматрало српским и патријаршијским. Године 1898. српски конзулат у Битољу предао је молбу Секирчана турским властима да се у селу отвори српска школа, до чега те године није дошло. На основу извештаја српског школског управитеља Јефтана Мрава из 1904. село је било српско по свему, али је свештеник био егзархијски. *Политичке и црквено-школске прилике*, 42; М. Стојкоски, *нав. дело*, 45, 55; 150–160; АС, КБ, Ф. 9, битољски конзул М. Веселиновић – председнику владе Владану Ђорђевићу, 24.6/5.7.1898, пп. но, 184; АС, КБ, Ф. 13, Ревизија школа у Прилепу, Риљеву, Зрзу, Долгајцу, Слепчу, Секирцу, Врбјану, Тополчану, Кривогаштану, 24.4–12.5.1904; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицеkonzул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

издвојено од осталих српски изјашњених села, а окружено егзархијским, те није могло ни да помишља на отпор. Комитском притиску је подлегло и 25 од 34 куће у селу Врбјану, те су се вратиле Егзархији. Услуге патријаршиског свештеника након исте године одрекла су и села Тројкрсти, Клепач и Ерековци.³¹ Појава српских чета након 1904. на Бабуни учврстила су тамошња патријаршијска српска села у отпору и чак довела до пораста броја српских, патријаршијских села у подножју планине. До краја 1905. као српска или патријаршијска изјаснила су се до тада егзархијска села Дабница, Присад, Небрегово, Дреновци, Горно и Долно Дупјачани, Стровија, Секирце, Маргари, Забрчани и Гостиражни. До јануара 1907. патријаршијска, српска села, постали су и Костинци, Ропотово, Жабјани, Сливје, Степанци, Кошино, Сенокос, Крстец, Долнени и Горно Село.³² Током 1907. и у првој половини 1908, у Српску четничку организацију притиском српских чета укључена су села Ореовац, Горно и Долно Мраморани, Браилово, Плетвар, Топлица, Дабјани и Варош. У случају последњих села тешко је рећи да ли су напустила Егзархију или су само тренутно била приморана да приме српске чете, положи заклетву оданости Српској четничкој организацији и одрекну се сарадње са комитама ВМОРО-а. Будући да су се четири године опирала српским четама и да у њима доцније нису отворане српске школе, пре ће бити да се радило о тренутном, привременом успеху српских чета.³³ Село Никодин, са 123 дома, годинама је представљало поприште борби српских четника и комита ВМОРО-а, јер је његов географски положај омогућавао везу

³¹ Ова три села опслуживао је до 1903. патријаршијски свештеник из села Тополчане. *О броју Срба*, 166; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицекомзул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

³² Горно Село не налази се ни у српским ни у егзархијским списковима добитака и губитака, као ни у већини статистика, међутим, у њему је 1908–1911. радила српска школа, а окруженост селима која су признавала духовну власт Патријаршије упућује на то да је морало бити у Српској четничкој организацији 1904–1908, у супротном, у грађи би било вести о борбама око њега са комитским четама или притиску на житеље. Вероватно је сматрано као заселак суседног села Дабнице, те није завођено у спискове као посебно место. АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицекомзул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907; М. Стојкоски, *нав. дело*, 55, 57, 59.

³³ *О Броју Срба*, 166; М. Стојкоски, *нав. дело*, 55; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицекомзул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, додаток 3, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008, бр, 274.

српски организованих села Велешке и Прилепске казе. Село је мало пре Илинданског устанка пришло Патријаршији, али је убрзо, већ 1903, било приморано да се врати Егзархији. Од 1904. до почетка 1908. српски четници су покушавали да уведу село у Српску четничку организацију и да га заштите од одмазде у случају преласка на српску страну, док су комите у више наврата покушавале да га терором задрже уз Егзархију, паљевинама, убиствима и одвођењем талаца. Село је тек крајем 1907. коначно отргнуто од Егзархије и признало духовну власт Патријаршије.³⁴

По проглашењу уставности у Османском царству и престанку четничких акција Срба, Бугара и Грка, села су могла да се врате под духовну власт оне црквене организације којој су пре четничке акције припадала. У случају Прилепске казе, то су учинила села у Прилепском пољу Свето Митране и Тројкрсти, која су 1910. вођена као српска села. Патријаршији су се у истој области вратиле и све егзархијске куће села Врбјани. Поред повратка старих, Патријаршији је пришло и село Боротино у Прилепском пољу. Као патријаршијска и српска села, цела или бар делимично остала су после Хуријета и бројна бабунска села која су 1904–1907. напустила Егзархију. Поред села која се налазе на списку датом грчком конзулату, српске школе радиле су школске 1908/1909. у бабунским селима Дабница, Степанци, Присад, Небрегово, Дреновци, Горно Село, Долнени, Сенокос и Стровија; школске 1910/1911. у селима Долнени, Секирце, Костинци, Гостиражани, Стровија, Дреновци, Небрегово, Присад и Дабница; школске 1910/1911. у селима Стровија, Гостиражани, Костинци, Секирци, Долнени, Дреновци, Присад, Небрегово, Горне Село, Дабница и Степанци. Егзархијске школе су 1908/1909. радиле и у Плетвару, Крстецу, Вароши и Сенокосу, селима која су за време четничке акције прешла на српску страну. Школске 1911/1912. егзархијске, бугарске школе, радиле су, између осталих, и у бабунским селима која су за време четничке акције прешла на Патријаршију или била у Српској четничкој организацији: Топлица, Плетвар, Ореовец, Крстец, Варош, Долнени и Сенокос.³⁵ Поређењем списка српских и бугарских, егзархијских школа 1908–1912, може се доћи до закључка да су се села Топлица, Варош, Плетвар, Крстец и Ораовец, ако су икада и званично одрекла духовну власт Егзархији, под њено крило поново дошла након јула 1908. године.

³⁴ Село се иначе „шетало“ из Велешке у Прилепску казу и обратно. Некад је рачунато као велешко, некада као прилепско село, те је и зато тешко установити чију је духовну власт када прихватало. АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битољски вицеконзул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907; *О броју Срба*, 162.

³⁵ М. Стојкоски, *нав. дело*, 57–59, 162–164.

Село Сенокос, које је школске 1908/1909. имало и српску и егзархијску школу, услед притиска чета ВМОРО-а је у првој половини јула напустило Српску четничку организацију, вратило се под духовну власт Егзархије, затворило српску и отворило егзархијску школу, а након Хуријета се није вратило претходном изјашњавању.³⁶ У селу Долнени се након Хуријета мањина сеоских домова, 15 од 55, вратило Егзархији, те су у њему функционисале и српска и егзархијска школа школске 1911/1912. године.³⁷

Да до враћања Егзархији готово свих села која су 1904–1907. прешла под духовну власт Патријаршије није дошло након прогласа уставности и престанка четничке акције, сведочи и покушај српске дипломатије да под власт Патријаршије доведе манастире Зрзе, Слепче и Трескавац. Наиме, српска дипломатија је 1909/1910. искористила чињеницу да су сва села око три манастира у том тренутку била патријаршијска и да су се манастирска имања, као и сами манастири налазили на њиховим атарима, како би храмове извукла испод власти егзархијске Прилепске општине и ставила под управу села, односно, преко сеоске управе српској организацији у Османском царству. Српска дипломатија је истицала пред прилепским меџлисом да се манастири налазе у патријаршијским, српским селима, Зрзу, Слепчу и Дабници, а да се у околини налази *деветнаест села* која су после 1903. напустила Егзархију.³⁸ Поред три села у чијим се атарима налазе манастири, у контексту спора око цркава, као српска села у грађи се помињу 1910–1911. Небрегово, Присад, Дреновци, Горно Село, Степанци, Забрчани, Дупјачани, Костинци и Долнени. Ово последње са егзархијском мањином.³⁹ Дакле, у време настанка списка српских домова у Битољском вилајету, у северном делу Прилепске казе, постојало је према тврђењу српске дипломатије 22 патријаршијска, српска села. Поређењем списка који је дат грчком конзулату, списка српских школа 1909–1911. и села поменутих у спору око манастира 1910. године, добија се списак од 22 села у северном делу Прилепске казе која су у целости била патријаршијска, или су имала патријаршијске домове: Слепче, Зрзе, Рилево, Секирце, Долгаец, Маргари, Костинци, Крапа, Белица, Црешнево,

³⁶ АС, МИД, ППО 1908, ред Ф. 5, телеграм битољског конзула Љ. Михаиловића Министарству иностраних дела, 23.6/6.7, 28.6/13.7.1908, пп. но. 3471.

³⁷ АС, МИД, ППО 1911, ред 92, ф. 1, битољски конзул Љ. Михаиловић – МИД-у, 20.7/2. 8.1911, пп. бр. 776, пп. но. 4973.

³⁸ АС, МИД, ППО 1911, ред 92, ф. 1, писар битољског конзулата Р. Шапоњић – МИД-у, 18/31.1.1911, 23.1/5.2.1911, пп. бр. 57, пп. бр. 370.

³⁹ АС, МИД, ППО 1911, ред 92, ф. 1, писар битољског конзулата Р. Шапоњић – МИД-у, 18/31.1.1911, 23.1/5.2.1911, пп. бр. 57, пп. бр. 370; исто, битољски конзул Љ. Михаиловић – МИД-у, 20.7/2.8.1911, пп. бр. 776, пп. но. 4973.

Барбарос, Гостирижани, Долнени, Степанци, Присад, Дреновци, Небрегово, Дабница, Горно Село, Стровија, Забрчани и Дупјачани. Уз побројана, као српско је свакако остало и село Никодим, од 123 до 128 домова, али је оно 1910. административно потпало под Велешку казу.⁴⁰ Није сигурно да ли су четири поречка села – Крапа, Барбарос, Црешнево и Белица, рачуната у збир од 22 српска села око манастира. Уколико нису, остаје упитно да ли су се села Жабјани, Ропотово, Сливје и Кошино, после Хуријета вратила на Егзархију или не.⁴¹

Након свега реченог јасно је да је списак српских домова Битољског вилајета из 1910. у погледу Прилепске казе прилично непотпун. Збиру српских домова у кази ваљало би додати домове око двадесетак села која су у том тренутку сигурно или врло вероватно била патријаршијска, то јест српска. Међутим, доћи до броја домова у изостављеним селима није толико једноставно. Наиме, прилепска села на Бабуни потпадала су под духовну власт Пелагонијске митрополије, на чијем су се челу налазили митрополити Грци, те пошто Срби нису имали значајнијег уплива у митрополији, нити за разлику од Велешко-дебарске епархије покушавали да добију митрополитску мирту за свог сународника, пописи броја домова 1904–1910. или нису вршени или су изостављани из извештаја српског битољског конзулата као непотребни. Који год да је узрок, у српској архивској грађи није нађен попис српских домова Прилепске казе након 1904. године. Те године, податке о броју домова у тада још егзархијским селима дао је српски управитељ прилепских основних школа Јефтан Мрав, вероватно на основу исказа самих сељака или на основу неке егзархијске статистике.⁴² Поред српских података, употребљиви су и подаци које је за потребе пропаганде у виду статистике начинио секретар Егзархије Димитри Мишов. За разлику од Мрава, последњи у својој статистици

⁴⁰ *О броју Срба*, 162; *Грџката и срџбската пропаганди в Македонија*, бр. 157.

⁴¹ Године 1909. егзархиста из села Сливја убио је Србина из села Крапе, док је октобра 1908. комитски војвода Блажа Биринче напао Србина из села Кошино. Ови подаци су индикативни, али се на основу њих, без извора друге врсте, може се само закључити да је у Сливју било егзархиста, а у Кошину патријаршиста. Да ли су само појединци који се помињу у изворима признавали верску власт или цело село, то за сада није могуће рећи. АС, МИД, ППО 1909, ред 203, српски битољски конзул Љ. Михаиловић – МИД-у, 19.4/2.5.1909, 26.4/9.5.1909, пп. но. 1721; АС, МИД, ППО 1909, ред 212, ф. 3, Списак зулума у Битољском вилајету, 18/31.12.1909, 21.12.1909/3.1.1910, пп. но. 6669.

⁴² АС, КБ, Ф. 13, Ревизија школа у Прилепу, Риљеву, Зрзу, Долгајцу, Слепчу, Секирцу, Врбјану, Тополчану, Кривогаштану, 24.4/12.5.1904.

није дао бројеве домова, већ број житеља по селима.⁴³ Поређење српских и егзархијских података за 1903/1904. је могуће, уколико се број житеља које даје Мишов подели са седам, колико је износио просечан број житеља сеоског хришћанског домаћинства Прилепске казе.⁴⁴ У изостанку података о домовима или житељима за 1908. нужно је користити се подацима из 1903/1904, што не би требало да значајно замагли фактичко стање, пошто значајног иселјавања и насељавања у поменутом периоду није било.

Табела 1: број домова у 11 бабунских села Прилепске казе.⁴⁵

Село	Број домова по Јефтану Мраву	Број домова израчунат на основу статистике Димитри Мишова
Гостирижани	42	51
Долнени	65	69
Степанци	?	69
Присад	30	34
Дреновци	65	86
Небрегово	45	40
Дабница	20	40
Стровија	54	47
Забрчани	10	11
Г. Дупјачани	25	34
Д. Дупјачани	25	17 ⁴⁶

Сабирањем броја број домова у селима на Бабуни, која су без сумње цела или већински била српска или патријаршијска 1910, а које је дао

⁴³ *La Macédoine*.

⁴⁴ Број седам, као просечан број сеоског домаћинства Прилепске казе добијен је поделом броја становника са бројем домова по подацима егзархијске и патријаршијске Пелагонијске митрополије из 1902. године. *О броју Срба*, 150.

⁴⁵ АС, КБ, Ф. 13, Ревизија школа у Прилепу, Риљеву, Зрзу, Долгајцу, Слеччу, Секирцу, Врбјану, Тополчану, Кривогаштану, 24.4/12.5.1904; *La Macédoine*, 148–151.

⁴⁶ Као што се на основу приложене табеле види, разлика у броју домова које даје српски извор и броја добијеног на основу егзархијске статистике у случају већине села није велика, ако се изузме случај села Дреновци и Дабјана. У случају последњег, вероватно се радило о сабирању житеља Горног Села, које Мишов не даје у статистици као посебно насеље, са житељима Дабјана. Разлог разлике од 21 дома у случају села Дреновци, остаје загонетан.

Јефтан Мрав, долази се до броја неку десетину већег од око 381,⁴⁷ док би се употребом података Мишева тај број кретао око 497. Ваља нагласити да је дата процена валидна само уколико су села била у потпуности српска, без егзархијске мањине, што је врло вероватно.⁴⁸ За села Жабјани, Кошино, Ропотово и Сливје није могуће утврдити јесу ли или нису до 1910. остала уз Патријаршију. Број домова у поменутим селима такође није лако утврдити. Мрав не наводи број домова у Сливју, док за Жабјане, Ропотово и Кошино наводи да имају 15, 25 и 30 кућа. Мишов не наводи број становника Жабјана, али наводи број житеља у Сливју, Ропотову и Кошину – 56, 128 и 120, односно око 8, 18 и 17 домова. У последња четири села ваља рачунати, дакле, негде око шездесет до седамдесет домова. Будући да нема позитивне потврде у изворима да су ова четири села остала уз Патријаршију или отпала од ње, додавање процене броја домова у ова четири села, прилично грубој процени броја домова у осталим бабунским селима, која су ако не цела, онда сигурно већински опстала као српска, треба узети само као могућност.

Ма колико процена била груба, са приличном сигурношћу се може тврдити да је статистика из 1910. мањкава за минимално око 400 до 500, а максимално око близу 600 српских домова у Прилепској кази. Разлог због кога нису унета у списак из 1910. можда треба тражити у евентуалном одбијању османских власти у овој кази да званично признају промене у верској припадности након 1903. године.

Охридска каза

Српски домови у српским селима Лабуниште, Бороец и Подгорци издржали су током четничке акције 1903–1908. притиске комита ВМОРО-а из околине иако су села била изолована и удаљена од области у којима је било више српски изјашњених насеља. Године 1904. у Лабуништу и Подгорцима постојала је 1904. егзархијска мањина, 12 домова у првом

⁴⁷ Код Мрава се не наводи број домова села Степанци, те се резерва мора оставити. Да се ради о десетинама упућују подаци које даје Мишов, према чијем се податку о броју становника стиче утисак да је број кућа у овом селу ишао безмало до седамдесет.

⁴⁸ Поуздано је да је 15 домова села Долнени 1910. признавало духовну власт Егзархије, те тај број треба одузети од збира добијеног на основу података Мрава и Мишова. За остала села је тешко утврдити да ли су или нису имала егзархијску мањину. У доступним изворима нема помена о мешовитости осталих села, те је врло вероватно да Долнени представљају изузетак.

и четири у другом селу, док су све хришћанске куће у Бороецу биле патријаршијске.⁴⁹ По проглашењу уставности у Османском царству, 17 егзархијских домова у великом струшком селу Вевчани пришло је Патријаршији, те се у њему 1909–1910. радило на отварању српске основне школе, а са егзархистима се водио спор око реда богослужења у једној од две сеоске цркве.⁵⁰

Дебарска и Реканска каза

Проглашење Устава у Османском царству након 1908. године и престанак четничке акције утицао је на пораст броја српских домова у Дебарској кази. У селу Долно Мелничани,⁵¹ иначе мешовитом, са патријаршијским и егзархијским домовима, у току 1910. године 12 сеоских кућа напустило је Егзархију и пришло Патријаршији. У суседном, такође подељеном Горнем Мелничану, није било промена у односу на претходно стање. Егзархију су судећи по бугарској савременој штампи напустиле и прогласиле се српским две куће у селу Модрич у Дебарском Дримколу 1908. године, као и четири куће у селу Требишту, на граници Реканске казе.⁵² По престанку четничке акције, Егзархију је, судећи по списку који се објављује, напустило цело село Пискупшина. Ово насеље је пре 1903. било српско, патријаршијско, али је услед притиска комитета ВМОРО-а било приморано да се одрекне духовне власти Патријаршије.⁵³ У Реканској кази није било новодобијених домова у периоду од јула 1908. до тренутка настанка списка предатог грчком конзулату. На списку се не налазе патријаршијски домови села Бродец и Гуглење, која су Егзархију

⁴⁹ *О броју Срба*, 167; АС, КБ, Ф. 13, статистика ђака основних школа на крају 1903/1904. у Дримколу, ревизора Михаила Оцевића, 2/15.7.1904.

⁵⁰ АС, МИД, ППО 1909, ред 94, српски битољски конзул Љ. Михаиловић – МИД-у, 17/30.12.1908, 24.12.1908/6.1.1909, пп. но. 7087; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ, 3, 5–1, прир. М. Војводић, Београд 2014, бр. 299; *Грџката и срџбската пропаганди в Македонија*, 153.

⁵¹ Иначе су Горно и Долно Мелничани почетком 20. века понекад рачуната у Реканску, некада у Дебарску казу, односно, будући гранична, мењала су административни центар.

⁵² *Дебърски глас*, бр. 29 (30.1.1911), *исто*, бр. 38 (3.4.1911).

⁵³ У егзархијској статистици из 1911. ово село је приказано као егзархијско, са 24 дома. АС, МИД, ППО 1908, ред 256, Јован Ћирковић, референт Дебарско-велешке митрополије – Љубомиру Михаиловићу, Битољ, 21.3/3.4.1907. б. б; *Дебърски глас*, бр. 38 (3.4.1911).

напустила након 1904. године, те није немогуће да су се до 1910. или вратила под духовну власт Егзархије, или да њихов прелазак под духовну власт Патријаршије није званично признат.⁵⁴

Кичевска каза са Поречком нахијом

Током трајања српске четничке акције 1904–1908, главно поприште сукоба српских чета и чета ВМОРО-а на југозападу вилајета представљале су микрообласти Рабетин и Туин између безмало компактно патријаршијске и српске области Порече и Кичева. Српска страна је од почетка четничке акције живо настојала да преостала поречка села која су се налазила под Егзархијом – Вир, Модриште, Слатину и Локвицу поврати Патријаршији, односно да их укључи у Српску четничку организацију. Са прва три се успело до краја 1904, док су у погледу Локвице напори српских чета остали неуспешни. Егзархисти у Локвици су прво приморали српски, патријаршијски део села да им се приклони, а затим су кроз четири године успешно, уз помоћ локалне чете ВМОРО-а под вођством браће војвода Арсе и Јована/Ивана Јовева, издржавали „опсаду“.⁵⁵ Као и српске, и чете ВМОРО-а су се трудиле да учине компактном позадину „фронта“ ка Поречу. Патријаршијске куће у туинским и рабетинским селима Карбуница, Србјан Доленце, Шутово и Орланце морале су услед терора, убистава и паљевина да се укључе у револуционарну мрежу ВМОРО-а и да признају духовну власт Егзархије. Села Мидинци, Поповјани, Јагол и Букојчани, која су по појави српских чета у Поречу смогла храбрости да се огласе српским, била су до 1908. приморана да се врате под духовну власт Егзархије.⁵⁶ Након прогласа уставности у Царству, јула 1908. Патријаршији су се вратила сва кичевска села, изузев Букојчана и Мидинаца.⁵⁷ Проглашење уставности

⁵⁴ *О броју Срба*, 165.

⁵⁵ *О броју Срба*, 163–164; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битолски вицеkonzул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

⁵⁶ *О броју Срба*, 163; АС, МИД, ППО, 1909, ред 606, битолски вицеkonzул С. Ј. Томић – Министарству иностраних дела, пп. но, 701, пп. но, 3978, 31.7/13.8.1907, 4/17.8.1907.

⁵⁷ АС, МИД, ППО 1909, ред 386, ф. 2, српски битолски konzул Љ. Михаиловић – МИД-у, 11/24.8.1909, 17/30.8.1909, пп. но. 3822; исто, ф. 4, исти – истом, 8/21.10.1909, 18/31.10.1909, пп. но. 5361; исто, управитељ српских кичевских школа Т. Михаиловић – Главном вилајетском одбору Срба османлија у Битољу, 12/25.9.1909, без броја;

донело је промену и у погледу Локвице. Двојица војвода ВМОРО-а Ванча и Арса прешла су на српску страну у замену за редовну месечну плату, те је убрзо и село пришло под духовну власт Патријаршије.⁵⁸ Интересантно, из неког разлога на списку се не налазе поречка села Слатина, Вир и Модриште, иако се по Уставу 1908. нису вратила Егзархији. Ова три села имала су почетком 1908. године 65, 30 и 16 домова, те збиру Поречке нахије треба додати 111 домова ова три насеља.⁵⁹

*

На основу свега изнетог произлази да је број српских домова у Битољском вилајету 1910. био значајно већи него што то *Препис* приказује. Фактички, српских домова је било још око 111 у Поречу, око 17 у селу Вевчане и између 400 и 600 у прилепским селима. Додавањем процењеног неунетог броја домова на збир из *Преписа*, број српских домова у Битољском вилајету би се попео на збир који се креће између 5.612 и 5.812.

*

Препис српских домова у Битољском вилајету који је дат грчком конзулу у Битољу 1910. чува се у двадесет и другој кутији фонда Јована Јовановића Пижона у Архиву Југославије у Београду, под сигнатуром 80 – 22 – 373. Документ представља списак српских домова у Битољском вилајету по казама и насељеним местима. Као што му наслов каже, документ је састављен за потребе српске дипломатије која је желела да упозна грчи битољски конзулат са распоредом и бројношћу српског живља у Битољском вилајету у 1910. години; будући да је документ свакако настао у Битољу, вероватно је настао у тамошњем српском конзулату. Приређени документ представља важан извор за историју Срба у Старој Србији, јер се у српској историографији не могу наћи подаци о броју

АС, МИД, ППО 1910, ред 120, Главна управа друштва Српска браћа – конзулату Краљевине Србије у Скопљу и МИД-у, 15/28.9.1910, пп. нo. 5650.

⁵⁸ АС, МИД, ППО 1909, ред 386, ф. 4, исто, управитељ српских кичевских школа Т. Михаиловић – Главном вилајетском одбору Срба османлија у Битољу, 12/25.9.1909, без броја; АС, МИД, ППО 1910, ред 120, српски битољски конзул Љ. Михаиловић – МИД-у, 15/28.3.1910, 19/2.4.1910, пп. нo. 1595; исто, исти – истом, 23.6/6.7.1910, пп. нo. 3756; исто, исти – истом, /18. 11. `90, 11/24.11.1910, пп. бр. 1106.

⁵⁹ *О броју Срба*, 163–164.

домо̀ва у Битољском вилајету 1908–1912, односно промене у изјашњавању за Егзархију или Патријаршију, Бугаре или Србе, целих села и домо̀ва у поменутом периоду нису третиране у историографији. Како у току две године након настанка овог списка није дошло до значајнијих промена у изјашњавању села, он се може третирати као биланс успеха српског политичко-просветног рада у вилајету од осме деценије 19. века до ослобођења 1912. године.

Као и у већини извора српског порекла који третирају насеља у Старој Србији имена села су и у овом документу лоше транскрибована, међутим, будући да су географски смештена по казама и да се обично ради о пермутацији слова, падежу или јотовању, у фуснотама није навођен данашњи назив насеља, изузев у случају села Лазарпола, које је у документу записано као Лазаровци. У критичком делу текста називи су употребљавани према данашњем званичном називу села.

Препис српских домо̀ва у Битољском вилајету који је дат грчком конзулу у Битољу 1910.

I

Битољска каза

Лисолај 46

Гоберовци 13

Свега 59

II

Прилепска каза

Тополчани 67

Тројекрсти 17

Кривогаштани 64

Врбјани 41

Боротино 29

Слепче 62

Риљево 78

Светомитрани 14

Зрзе 64

Секирце 52

Долгаец 70

Маргари 36

Костенци 38
Белица 57
Црешњево 77
Крапа 91
Барбарос 10
Свега 867

III

Охридска каза

1. Боровац 84
2. Лабуништа 95
3. Подгорци 107
Свега 286

IV

Дебарска каза

Горно Мелничани 21
Долно Мелничани 27
Јабланица 94
Нерези 76
Безово 25
Пискупштина 29
Клење 47
Свега 329

V

Реканска каза

Лазаровце⁶⁰ 58
Галичник 83
Тресонче 64
Селце 30
Киченица 31
Борјево 36
Крекорница 48
Стрезимир 25
Реч 22
Ниџбур 43
Нистрово 30

⁶⁰ Лазарполе.

Бибање 12
Жужње 26
Рибница 27
Грекање 5
Нивишта 23
Беличица 72
Врбен 73
Сенце 28
Волковија 29
Свега 765

VI

Кичевска каза
Лазаровце 19
Премка 37
Ново Село 11
Горно Доленци 32
Поповјани 17
Јагол 5
Патејец 23
Козичино 61
Карубница 68
Србјан Доленци 43
Орланце 58
Шутово 2
Свега 376

VII

Поречка нахија
Волче 32
Ботово 44
Заграј 15
Растеш 56
Трбовље 31
Ботишје 62
Косово 39
Здуње 56
Брезница 61
Тажево 38

Брес 48
Звечан 57
Бенче 60
Ковач 67
Сомна 64
Зркље 45
Ковче 11
Лупиште 74
Сушица 59
Инче 32
Могилец 49
Калуђерец 45
Томино Село 78
Тополница 59
Манастирец 88
Драгодол 11
Крушје 92
Слатина 87
Брезница 82
Девич 28
Суводол 27
Близинско 12
Брод 67
Локвица 58
Свега 1.734

I Битољска каза 59
II Прилепска каза 867
III Охридска каза 286
IV Дебарска каза 329
V Реканска 765
VI Кичевска 376
VII Поречка нахија 1734
VIII у варошима: Битољу, Прилепу, Кичеву, Крушеву, Охриду
и Дебру 675 свега 5.091

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије (АС) [Arhiv Srbije (AS)]
Фонд Просветно-политичког одељења (ППО) [Fond Prosvetno-političkog odeljenja (PPO)]
Фонд конзулат Битољ (КБ) [Fond konzulat Bitolj (KB)]

Извори – Primary Sources

- Brancoff D. M., *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques*, Paris 1905.
- Андонов-Полјански Х., *Еден непознат статистички преглед за населениото во Битолскиот вилает од 1897. година*, Годишниот зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, 21 (1969) 73–119. [Andonov-Poljanski H., *Eden nepoznat statistički pregled za naselenioto vo Bitolskiot vilaet od 1897. godina*, Godišniot zbornik na Filozofskiот fakultet na Univerzitetot vo Skopje, 21 (1969) 73–119]
- Ѓорѓиев В., *Бугарски документ од 1906. година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив*, Историја 1–2 (1997) 77–107. [Ђорђевић В., *Bugarski dokument od 1906. godina za sostojbite vo Makedonija i VMORO i bugarskata politika kon niv*, Istorija 1–2 (1997) 77–107]
- Граѓа за историју македонског народа из Архива Србије*, књ. 5–2, прир. К. Џамбазовски, Београд 1991. [Grača za istoriju makedonskog naroda iz Arhiva Srbije, knj. 5–2, prir. K. Džambazovski, Beograd 1991]
- Грцката и србската пропаганди в Македония, (крајат на XIX – началото на XX век)*, прир. В. Георгијев и С. Трифунов, Софија 1995. [Grckata i srbskata propagandi v Makedonija, (krajat na XIX – načaloto na XX vek), prir. V. Georgijev i S. Trifunov, Sofija 1995]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 2–2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 2, 2–2, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2006]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 3–1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2003. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 2, 3–1, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2003]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 3–2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2003. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 2, 3–2, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2003]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, 4–1, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 2, 4–1, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2008]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, додајак 3, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 2, dodatak 3, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2008]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, 5–1, прир. М. Војводић, Београд 2014. [Dokumenti o spolnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. 3, 5–1, prir. M. Vojvodić, Beograd 2014]

- Извештаи од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, прир. Љ. Лапе, Скопје 1954. [*Izveštai od 1903. godina na srpskite konsuli, mitropoliti i učilišni inspektori vo Makedonija*, прир. Lj. Lape, Skopje 1954]
- Јагодић М., *Списак парохија у Рашко-призренској епархији за 1913. годину*, Српске студије 7 (2016) 368–411. [Jagodić M., *Spisak parohija u Raško-prizrenskoj eparhiji za 1913. godinu*, Srpske studije 7 (2016) 368–411]
- Књачов В., *Македонија, Етнографија и Статистика*, Софија 1900. [Knčov V., *Makedonija, etnografija i statistika*, Sofija 1900]
- Лапе Љ., *Еден извештај од 1904. год. за за културно-просветните и политичките прилики во Дебарско-Велешката епархија*, Гласник на Институтот за национална историја 3 (Скопје 1974) 185–223. [Lape Lj., *Eden izveštaj od 1904. god. za za kulturno-prosvetnite i političkite priliki vo Debarsko-Veleškata eparhija*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija 3 (Skopje 1974) 185–223]
- Македонија и Одринско, статистика на населението од 1873*, прир. Ѓ. Ѓорданов, Софија 1995. [*Makedonija i Odrinsko, statistika na naselenieto ot 1873*, прир. J. Jordanov, Sofija 1995]
- Ростовский А., *Распределение жителей Битольскаго вилаяета по народностям и вѣроисповѣданіямъ, въ 1897 году*, Живая старина, периодическое издание Отдѣлення Этнографіи Императорскаго русскаго географическаго общества 9 (1899) 61–112. [Rostovski A., *Raspredelenie žitelei Bitolskago vilajeta po narodnostjam i veroispovedanijam, v 1897 godu*, Živaja starina, periodičeskoe izdanie Otdelenija Etnografii Imperatorskogo russkogo geografičeskogo obščestva 9 (1899) 61–112]
- Станић М., *О путовању Михаила Г. Ристића по Битољском вилајету 1899–1901. године*, Вардарски зборник 5 (2006) 143–173. [Stanić M., *O putovanju Mihaila G. Ristića po Bitoljskom vilajetu 1899–1901. godine*, Vardarski zbornik 5 (2006) 143–173]
- Стојанчевић В., *Два пописа насеља и становништва Скопске Црне Горе и Пореча пред крај турске власти*, Вардарски зборник 6 (2006) 237–242. [Stojančević V., *Dva popisa naselja i stanovništva Skopske Crne Gore i Poreča pred kraj turske vlasti*, Vardarski zbornik 6 (2006) 237–242]
- Стојанчевић В., *Један парцијални попис Срба у северно-македонским крајевима 1907. године*, Споменик САНУ 139. Одељење историјских наука 13 (2004) 169–187. [Stojančević V., *Jedan parcijalni popis Srba u severno-makedonskim krajevima 1907. godine*, Spomenik SANU 139. Odeljenje istorijskih nauka 13 (2004) 169–187]
- Томоски Т., *Населението на Битолскиот санџак во 1897 година според статистичкиот преглед на австро-унгарскиот вицеконсул А. Крал*, Историја, списаније на сојузот на историските друштва во Ср. Македонија 5–1 (1969) 45–72. [Tomoski T., *Naselenioto na Bitolskiot sandžak vo 1897 godina spored statističkiot pregled na avstro-ungarskiot vicekonsul A. Kral*, Istorija, spisanije na sojuzot na istoriskite društva vo Sr. Makedonija 5–1 (1969) 45–72]

Новине – Newspapers

Дебарски глас (1911). [*Debarski glas* (1911)]

Литература – Secondary Works

- Jaber K. S. A., *The millet system in nineteenth century Ottoman Empire*, The Muslim World, volume 57, issue 3 (Hartford 1967) 212–223.
- Алексић-Пејковић, Љ., *Покретање велешко-дебарског митрополитског питања, дипломатска активност српске владе 1906–1907. године*, Вардарски зборник 10

- (2015) 1–43. [Aleksić-Pejković, Lj., *Pokretanje veleško-debarskog mitropolitског питања, diplomatska aktivnost srpske vlade 1906–1907. godine*, Vardarski zbornik 10 (2015) 1–43]
- Јагодић М., *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910*, Историјски часопис 57 (2008) 343–353. [Jagodić M., *Nufusko pitanje: problem zvaničnog priznavanja srpske nacije u Turskoj 1894–1910*, Istorijski časopis 57 (2008) 343–353]
- Јагодић М., *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010) 39–80. [Jagodić M., *Procena broja Srba (1880–1910)*, Srpske studije 1 (2010) 39–80]
- Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1910)*, Београд 2009. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1910)*, Beograd 2009]
- Растовић А., *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908. године*, Београд 2011. [Rastović A., *Velika Britanija i Makedonsko pitanje 1903–1908. godine*, Beograd 2011]
- Стојанчевић В., *Политичке и црквено-школске прилике код становништва српске националности у Битољском вилајету на почетку 20. века*, Вардарски зборник 1 (1999) 27–51. [Stojančević V., *Političke i crkveno-školske prilike kod stanovništva srpske nacionalnosti u Bitoljskom vilajetu na početku 20. veka*, Vardarski zbornik 1 (1999) 27–51]
- Стојкоски М., *Просветните прилике во Прилеп и прилепските села од крајот на 18. до почетокот на 20. век*, Скопје 1987. [Stojančević V., *Političke i crkveno-školske prilike kod stanovništva srpske nacionalnosti u Bitoljskom vilajetu na početku 20. veka*, Vardarski zbornik 1 (1999) 27–51]
- Сиљанов Х., *Освободителниџ борби на Македонија*, кн. 2, Софија 1983. [Siljanov H., *Osvoboditelne borbi na Makedonija*, кн. 2, Sofija 1983]
- Толева Т., *Утицај аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд 2016. [Toleva T., *Uticao austroугарске imperije na stvaranje albanske nacije 1896–1908*, Beograd 2016]
- Шешум У., *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, Српске студије 4 (2013) 73–104. [Šešum U., *Društvo protiv Srba 1897–1902. Metodi i mere bugarske diplomatije, Egzarhije i Bugarsko-makedonsko-odrinske revolucionarne organizacije protiv širenja srpskog uticaja u Južnoj Staroj Srbiji i Makedoniji 1897–1902*, Srpske studije 4 (2013) 73–104]
- Шешум У., *О броју Срба у Јужној Старој Србији 1903–1908. године*, Вардарски зборник 10 (2015) 143–170. [Šešum U., *O broju Srba u Južnoj Staroj Srbiji 1903–1908. godine*, Vardarski zbornik 10 (2015) 143–170]

Uroš ŠEŠUM

**TRANSCRIPT OF SERBIAN HOMES IN THE MANASTIR VILAYET
GIVEN TO THE GREEK CONSUL IN BITOLA IN 1910**

Summary

This paper presents a list of Serbian homes in the Manastir vilayet made in 1910. The list contains information on the number of Serbian homes in each village. Villages are grouped in kazas, third-level administrative units of the Ottoman Empire. In the vilayet, according to the Transcript, there were 5,091 Serbian homes in total – 59 in the Kaza of Monastir, 286 in the Kaza of Ohrid, 867 in the kaza of Prilep, 329 in the Kaza of Dibra, 765 in the Kaza Rekalar, 2,110 in the Kaza of Kičevo, including the Poreče nahiye, and 675 in the cities of Bitola, Kičevo, Ohrid, Prilep and Debar. A comparison with other historical sources shows that the number of homes listed in the Transcript was reduced approximately from 528 to 728.

Keywords: Ottoman Empire, Macedonia, Old Serbia, Manastir vilayet, Serbian Chetnik Organization, IMRO, demography.

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 07. 2018.

Ана СТОЛИЋ*

Историјски институт

Београд

**СРПСКИ НАРОДНИ ЖЕНСКИ САВЕЗ И МЕЂУНАРОДНА
АЛИЈАНСА ЗА ПРАВО ГЛАСА ЖЕНА.**

**Изводи из Извештаја са конгреса Алијансе у Лондону 1909.
и Стокхолму 1911. године****

Апстракт: Рад представља критичко издање делова извештаја о учешћу представница Српског народног женског савеза на конгресима Међународне алијансе за право гласа жена до почетка Првог светског рата (Лондон 1909, Стокхолм 1911). Делови извештаја посвећени Србији указују на који начин су се Српкиње представљале на сцени међународног женског покрета, као и на перцепцију вођства ове женске феминистичке међународне организације о Србији и њеном покрету за еманципацију жена.

Кључне речи: Међународна алијанса за право гласа жена, Српски народни женски савез, Извештаји са конгреса (Лондон 1909, Стокхолм 1911).

Српски народни женски савез (СНЖС) основан је 1906. године као јединствена национална организација жена коју су у почетку чинили Београдско женско друштво, Коло српских сестара, Друштво кнегиња Љубица, Српско-јеврејско друштво и Материнско удружење. До окупљања женских удружења у Србији, која су била углавном хуманитрног и патриотског карактера, дошло је под утицајем агресивне агитационе политике међународног женског покрета, пре свега Међународне алијансе за право гласа жена. Њене активисткиње су путовале, држале

* ana.stolic13@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030)

предавања и упућивале вођства постојећих организација у предности интернационалног женског организовања. Тако је Немица Кете Ширмахер (Kethe Schirmacher), докторка филозофије и феминисткиња, на свом путу по балканским земљама одржала предавање у Београду у марту 1906. године. Иако је Савез основан неопосредно пред њен долазак у српску престоницу, у том тренутку није постојало веће интересовање за еманципацију жена, женски покрет и феминизам. У водећим женским круговима се чак расправљало да ли је уопште потребно покретати питање женских права у Србији. До 1909. Савез није јасан концепт рада а тек са Правилима из 1911. године утврђени су циљеви његовог деловања: првенствено национални рад, затим побољшање економског и друштвеног положаја жене и на крају стицање права гласа. Рад се одвијао у три секције: хуманој, културној и феминистичкој. Прва председница је била Савка Суботић (потом почасна), па Катарина Миловук, а потпредседнице Милка Вуловић и Делфа Иванић. До Првог светског рата захваљујући активности Савеза повећане су плате жена запослених у телеграфској, поштанској и телефонској служби. Покренуто је питање измене изразито неправедних законских одредби о наслеђивању имовине за женску децу а у припреми је био и захтев за стицање политичких грађанских права жена.¹

У погледу међународне сарадње Српски народни женски савез је прошао дуг пут пријема у две организације: Међународни женски савет (International Council of Women – ICW) и Међународну алијансу за право гласа жена (International Alliance for Women’s Suffrage – IAWS). Обе су постале значајна политичка снага међународног феминистичког покрета јер је управо једно од најважнијих обележја еманципаторске феминистичке праксе у Европи и Америци до почетка Првог светског рата била интернационализација женског питања. У њиховом крилу развијана је антимилитаристичка и антиратна идеја која је водила ка стварању Међународног комитета жена за стални мир, у Хагу 1915. године (International Committee of Women for Permanent Peace) односно, Међународне женске лиге за мир и слободу од 1919. године (Women’s International League for Peace and Freedom).² На другој страни,

¹ N. Воџиновић, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Београд 1996, 77; J. Милановић, *Делфа Иванић*, Београд 2015, ; А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015, 170–172.

² S. Oldfield, *Mary Sheepshanks edits an internationalist suffrage monthly in wartime: Jus Suffragii 1914–19*, *Women’s History Review* 12:1 (2003) 119–134. <http://dx.doi.org/10.1080/13664530300200350>; M. Perković, *Feminizam i pacifizam*, у: *Neko je rekao feminizam*, ur. A. Zaharijević, Београд 1912, 308–310.

под руководством Кларе Цеткин основана је Женска социјалистичка интернационала (Socialist International of Women) 1907. године.

Иако су прва међународна окупљања жена била организована у Француској и Швајцарској, током осамдесетих година тежиште покрета се полако преместило на англоамеричко подручје са кога је послат јасан захтев и за стицањем права гласа за жене.³ Тако је Међународни женски савет (ICW) који је основан у Вашингтону 1888. године отворио врата за чланство свим врстама женских удружења, од књижевних клубова до друштава за моралну чистоту и борбу против алкохолизма. Стремљења ка привлачењу што већег броја присталица, Међународни женски савет је у првим годинама избегавао да се опредељује у вези с контроверзним питањима а једно од њих је било и истицање захтева за право гласа жена. Овакав став је убрзао оснивање Међународне алијансе за право гласа жена (IWSA) 1902. године у Вашингтону односно, на конгресу у Берлину 1904. године. У Алијанси је од оснивања обликован јак феминистички идентитет с јасним циљем постизања пуних грађанских, политичких и економских права жена. Обе организације су у годинама пред Први светски рат убрзано увећавале своје чланство на глобалном нивоу: Међународни савет је имао неколико милиона чланица а чланство Међународне алијансе је од десетак земаља чланица приликом оснивања нарасло на двадесет пет. Осим јаке агитације, обе организације биле су успешне и због освојеног медијског простора у већини земаља, пре свега у штампи и посебним публикацијама.⁴

У пракси, обе организације су деловале на основу сарадње са националним комитетима европских и других земаља (САД, Канада, Аустралија и Нови Зеланд). Било је предвиђено да се на националном нивоу формирају организације састављене од постојећих женских удружења, локалних савета или уније удружења и институција. Њихова обавеза је била да пошаљу предлог за пријем, копије оснивачког акта, правила рада и резолуције на основу које се шаље предлог за пријем у организацију. Управљачка хијерархија се састојала од председнице и потпредседнице, извршног одбора и посебних комитета који су се бавили одређеним питањима. Национална удружења су била дужна да плаћају чланарину и да повремено шаљу извештаје о стању женских права у својим земљама. Велики светски конгреси одржавани су сваких пет

³ К. Офен, *Европски феминизми 1700–1950. Политичка историја*, Еволута, Београд 2016, 176–178.

⁴ *Feminism and the Periodical Press, 1909–1918*, Vol. I, L. Delap, M. DeCenzo, L. Ryan (Eds.), Routledge London 2006.

(Међународни савет), односно две године (Алијанса) а у међувремену су руководство и извршни комитети организовали конференције у Европи и Канади. Информације о раду су биле доступне у извештајима са конгреса и конференција и у периодици.⁵

Заговорнице сарадње са међународним организацијама у Србији су истицале да је учлањење у међународни покрет изузетно важно да би се у свету шириле информације о Србији, Српкињама и њиховим доприносима друштву и држави. Ова аргументација је постала изузетно актуелна после анексије Босне и Херцеговине 1908. године.⁶ Вођство Алијансе је, на другој страни, било толерантно према постепеним корацима српског савеза у погледу испуњења кључног услова за придруживање организацији: истицање захтева за право гласа жена у земљи.⁷ Представница Српског народног женског савеза Ана Христић⁸ први пут је званично учествовала у раду Међународне алијансе за право гласа жена (IWSA) на конгресу у Лондону од 26. до 30. маја 1909. године. Потом је на конгресу исте организације у Стокхолму од 12. до 17. јуна 1911. године српски савез представљала Драга Симић Хулктивист.⁹ Србија је примљена у Међународни женски савет (ICW) 1911. године када је и њена представница Јелена Лозанић¹⁰ поднела званичан захтев за афилијацију на конгресу ове организације у Стокхолму те године. Српске

⁵ Међународна алијанса је од 1906. издавала месечник *Jus Suffragii*. Одржала је конференције у Копенхагену 1906. и Амстердаму 1908. године.

⁶ *Предавање Катарине Холец у Великом Градишту 1912*, Домаћица, бр. 3 (1913) 67.

⁷ The Constitution adopted at London, *Report of the 5th Conference IAWS*, London 1909, Box 1, Folder 7, p. 145. Sophia Smith Collection, Smith College Special Collection, Northampton MA; *Women Suffrage in Practice*, London 1913, 155.

⁸ Ана Христић, унука Николе Христића, кћерка пуковника Љубомира Христића и Елизабет Беси Христић, Иркиње. Студирала на Оксфорду, у време балканских ратова извештавала за Дејли прес а 1914. године била преводилац у енглеској и шкотској мисији у Србији. Заједно са мајком подржала, оснивање Српског потпорног фонда у Лондону 1914.

⁹ Драга Симић Хулктивист, бивша наставница Више женске школе, чланица Београдског женског друштва, почасна чланица Српског народног женског савеза, удата у Шведској (Норкепинг). Осим конгреса Међународне алијансе и Међународног женског савета у Стокхолму 1911. на којима је била делегат, одржала је и предавање о Србији и Српкињама у Норкепингу.

¹⁰ Јелена Лозанић Фротингхам, кћерка Симе и Станке Лозанић, удата за Џона Фротингхама, секретар Српског народног женског савеза. У време балканских ратова ради у прихватилишту за ратну сирочад „Света Јелена“ а од 1915. до 1920. у Америци и Канади прикупља средства за помоћ Србији, управља Државним одбором за помоћ Србији, организује и надгледа рад домова за ратну сирочад.

представнице нису званично учествовале на конгресу Међународне алијансе у Будимпешти 1913. године због почетка Другог балканског рата, а конгресу Алијансе у Хагу од 28. априла до 1. маја 1915. године, чије је одржавање поделило међународни женски покрет, Милка Вуловић¹¹ је упутила једно потресно писмо из окупиране Србије.

Учешће на сцени међународног женског покрета разликовало се од дотадашње праксе представљања Српкиња у иностранству и у земљи. Удружења која су чинила Српски народни женски савез учествовала су на међународним културним манифестацијама, на светским и словенским изложбама, на којима су се жене представљале у оквирима уобичајених женских родних улога (најчешће као чуварке традиције израде ручних радова). Приликом националних политичких и културних манифестација у земљи (прослава, комеморација, митинга политичке подршке) водеће чланице различитих удружења су наступале као представнице свих жена у Србији. Овај репрезентативни план био је једно од најзначајнијих обележја њихове мирнодопске јавне видљивости у земљи током две деценије пред Први светски рат.¹² Међутим, конгреси организација међународног женског покрета стављали су српске представнице пред потпуно другачије изазове: јавни наступи на страном језику, говор и дискусија о темама које садрже друштвену критику, амбиције и очекивања вођства за успостављање активне борбе за побољшање положаја жена итд. О томе како су се снашле и каква је била перцепција њихових наступа, можемо делом да сазнамо из извештаја са конгреса.

Извештаји са конгреса Међународне алијансе за право гласа жена приређени су и штампани неколико месеци након одржаног скупа. Обично су били тројезични (на француском, енглеском и немачком језику). Њихова структура била је у извесној мери одређена према моделу по којем су се одржавале конгресне седнице. Свака земља чија је представница говорила на конгресу приложила би текст уредништву које је онда одлучивало о његовој верзији за штампу. Ови извештаји представљају реткост у Србији. У Европи и САД се налазе у архивима и библиотекама

После смрти оца и мужа живи у Америци. Од 1941. учествује у оснивању Одбора америчких пријатеља Југославије. Извор: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors>.

¹¹ М. Вуловић била је оснивач и председница друштва „Кнегиња Љубица“, потпредседница а потом председница „Српског народног женског савеза“, хуманитарна радница и добротворка, удовица Светислава Вуловића, академика и ректора Велике школе. Ј. Милановић, *Одбор госпођа Кнегиња Љубица 1899–1942*, Историја 20. века 1 (2015) 23–33. Доступно на: http://istorija20veka.rs/wp-content/uploads/2017/01/2015_1_02-Milanovic-23-33.pdf

¹² А. Столић, *Сестре Српкиње*, 119–130.

женског покрета или специјализованим колекцијама за женску историју при универзитетима. Делови који су овде пренети припадају извештајима из Софија Смит колекције која се чува на Смит колеџу у Нортхемптон¹³ (Sophia Smith Collection, Smith College Special Collection, Northampton MA), а које смо добили електронским путем захваљујући љубазности службе колекције.

¹³ *Report of the 5th Conference IAWS*, London 1909, Box 1, Folder 7, 133–135; *Report of the 6th Conference IAWS*, Stockholm 1911, Box 1, Folder 8, 125–127. Sophia Smith Collection, Smith College Special Collection, Northampton MA.

Report of the 5th Conference IAWS, London 1909.

SERVIA

National Woman Suffrage Association

Mme Milka Voulovitch

The Servian National Women's Association was founded in 1906 when it incorporated all the women's organizations existing in the kingdom of Serbia. It has before it two main objects:

1. National ideals
2. The enfranchisement of women

The Servian woman, that untiring worker in nearly all fields in public activity, has long deserved to take her place among the progressive women in Europe. During 500 years when her country lay under the Turkish yoke, it was she that kept the faith alive and preserved intact the religion and the national ideals of her fatherland. She is justified a hundred times in demanding the vote and she will throw her whole heart and soul into effort to obtain it.

In Servia, man and women have practically equal rights before the state, and even though their sex scarcely debars women from single profession, they will not rest until their dignity as wives and mothers is vindicated and they secure their enfranchisement. Countless are the philanthropic institutions founded by women of Servia to give bread to the poor and to help to preserve national industries. The "Women's Society" has created school for carpet weaving, embroidery, and so forth, when peasant girls and orphans are taught to continue the work which has made Servian home industries so famous in foreign lands. To cite but two or three of the benevolent institutions founded by Society, we may mention the home for aged and infirm women, a free dinner table for underfed school children, a home for infants where they are cared for up to the age of seven.

But, what is more, women in Servia are ardent patriots, and they have never let the flag of their country lie low even in those provinces which are still under the alien rule. Ever ready to help and comfort, women have crossed the frontier of their own free land time after time, to bring assistance, moral and material, to their homeless and hunted brethren in the subject lands. How often have they given their last resources to contribute toward the support of the clergy; for it is time we said it, it is her faith in God which has kept and keeps the Servian woman so full of love and confidence.

The following figures may prove instructive as to feminine activity. There are 1025 elementary school teachers; 65 secondary school teachers; 6 women

doctors, most of them in the service of the state; 3 women photographers; 1 women engineer; 7 women writers; 10 women poets; a great many book keepers and clerks in banking institutions are women; one woman is head in large and prosperous business firm; there are 2 women dentists; factory girls; post and telegraph mistresses; telephone operators. There are large number of higher girls schools, governmental and private, and two training colleges. There is also i State lycee for girls whose status is identical with the boy's schools, the final certificate enabling students to register in all foreign universities, even the German. The state commercial schools are open to man and women equally. The University was thrown open to women twenty-one years ago, and a large number of women students attend the various faculty. Recently several women have taken up technology and law. There are great many responsible posts which are open to women in Servia which remain closed to women in other countries. Never have they been told that they coul not enter any civil department because they were women. On the contrary, women candidates are always admitted and encouraged. A sign of the interest which the Servian state displays in the progress of women is that the Ministry of Public Instruction and the Ministry of Foreign Affairs offer scholarships every year for young girls to be sent to study abroad.

ПРЕВОД¹⁴

СРБИЈА

Национално удружење за право гласа жена¹⁵
Госпођа Милка Вуловић¹⁶

Српска национална женска организација основана 1906. године објединила је сва женска удружења која су постојала на територији Краљевине Србије. Пред собом има два главна циља:

1. Национални идеали
2. Ослобођење жена

¹⁴ Оба извештаја превела А. Столић.

¹⁵ Прави назив је „Српски народни женски савез“, ово је вероватно уредничка интервенција.

¹⁶ Милка Вуловић, потпредседница Савеза, је ауторка текста који је Ана Христић прочитала на конгресу у Лондону. Тај текст се битно разликује од овог објављеног извештаја у коме нема историјско-политичких подсећања на тешку националну ситуацију, као ни актуелног политичког проблема Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине 1908. Вођство Алијансе се држало своје политике немешања у тренутна међунационална и међудржавна питања.

Српкиња, тај неуморни радник на готово свим пољима јавног деловања већ дуго заслужује да заузме место међу напредним женама у Европи. Током 500 година под турским јармом она је била та која је очувала веру, сачувала нетакнутим религију и идеале своје домовине. Она се потврдила стотину пута, захтевајући право гласа и она ће дати своје цело срце и душу да би постигла тај циљ.

У Србији су мушкарци и жене имају практично једнака права пред државом,¹⁷ па чак и када њихов пол једва спречава жене да се баве било којом професијом, оне неће стати док се њихово достојанство супруга и мајки не потврди и не осигурају своје ослобођење. Безбројне су институције у Србији које су основале жене да би обезбедиле хлеб сиромашнима и да би сачувале домаћу народну индустрију. „Женско друштво“¹⁸ је основало Ћилимарску школу,¹⁹ Раденичку школу²⁰ итд. где се девојке са села и сирочићи обучавају да наставе посао који је српску домаћу индустрију учинио познатом у иностранству. Да поменемо бар две или три добротворне установе „Женског друштва“, свакако би навели Дом старица,²¹ Ћачку трпезу²² и Дом за нахочад²³ у коме се деца негују до своје седме године.

Али шта више, Српкиње су ревносне патриоткиње и никад нису спустиле заставу своје земље чак и у оним провинцијама које су под непријатељском влашћу. Увек спремне да помогну и утеше, жене прелазе с времена на време границе своје сопствене слободне земље да би пружиле помоћ, моралну и материјалну, својој поробљеној браћи без домовине у потчињеним земљама.²⁴ Колико пута су своје последње снаге употребиле да би пружиле подршку свештенству; јер сада је време да се и то каже:

¹⁷ Није сасвим јасно на која једнака права се мисли. У погледу приватног права и грађанских политичких права ово није било тачно, посебно у случају удатих жена.

¹⁸ Мисли на „Београдско женско друштво“, основано 1875. године, које је поред Јеврејског женског друштва најстарије женско удружење у Србији и Југославији.

¹⁹ „Женска Ћилимарска школа“ основана је у Пироту 1907. године.

²⁰ „Раденичка школа“ основана је 1879. године.

²¹ Основан 1900. године.

²² Основана 1899. године.

²³ Основан 1887. године, али његов оснивач није било „Београдско женско друштво“.

²⁴ Реч је о личном искуству Милке Вуловић која је као председница „Друштва кнегиња Љубица“ достављала помоћ и преносила оружје и муницију на Косово и Метохији. Историјски архив Београда, Фонд породице Главинић, 1119, к. 50 3.2.7, 58.

њена вера у Бога је та која је испунила и испуњава Српкињу толиком љубављу и вером (поверењем).

Следећи подаци могу да буду речити у погледу активности Српкиња: има 1.025 учитељица у основним школама; 65 наставница у средњим школама; 6 лекарки, већином у државној служби; 3 женска фотографа; 1 жена инжењер; 7 књижевница; 10 песникиња; велики број књижничарки и банкарских службеница; једна жена је на челу велике и перспективне пословне фирме; 2 зубарке; фабричке раднице, поштанске и телеграфске службенице, телефонске оператерке. Велики је број женских средњих школа, државних и приватних, два стручна факултета; ту је и државни Лицеј за девојке које имају исти претходни школски статус као дечаци²⁵ [чија] диплома омогућава студентима да се региструју на страним универзитетима, чак и на немачким. Државне трговачке школе су доступне девојкама и младићима подједнако. Универзитет је отворен за жене пре двадесет година и велики број студенткиња похађа разне факултете. Недавно су врата отворили и Технички и Правни факултет.²⁶ Постоји велики број одговорних радних места за жене у Србији која нису доступна женама у другим земљама. Њима никад није речено да не могу да се запосле у грађанским службама због тога што су жене. Управо супротно, женски кандидати су увек примљени и чак охрабривани. Поуздан знак интересовања за напредак жена је да Министарство просвете и Министарство иностраних дела сваке године нуде стипендије за школовање девојака у иностранству.

²⁵ Од 1905. године Београдски универзитет на који су девојке могле да се упишу уколико имају завршену гимназију, којих није било за женску децу, па су се оне упорније и амбициозније упуштале у процедуру ванредног полагања гимназијских предмета да би уписале факултет.

²⁶ Ово је улепшана слика стварности: у Краљевини Србији је 1905. године редовне студије уписало 23 студенткиње (21 на Филозофском и 2 на Техничком факултету), а ванредне 31 студенткиња (Филозофски факултет). Школске 1912/13. студије је уписало 117 редовних и ванредних студенткиња. А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 707.

Report of the 6th Conference IAWS, Stockholm 1911.

SERVIA.
NATIONAL SOCIETY OF WOMEN
Miss Helene Losanitch

The Servian woman has had a voice in local politics for about 35 years, but she has not just it much because she has been occupied with the struggle for the national rights of her country. The struggle has lasted for more than 500 years, and each woman in Serbia partakes in it. For this reason Servian woman is not able to work much for her own political vote.

In spite of this national struggle which is obstructing the development of Servia, the Servian woman has attained to positions which in former days were given to man only. She is eligible to quite as responsible positions, but she gets less salary.

The work of the National Society of Women has been to improve these economic conditions. The National Society of Women has also been working to put woman doctors and engineers on an equality with the man in those professions. Another object of desire is that she shall get the pension after 10 years of service, a right to Royal Decree entitles citizens.

The teachers are already provided for: they are entitled to a pension after 10 years. Mrs. Miloveck, the present President of the Society of Women in Servia, wished to use her local vote. But she was refused. Then she tried to get her right by law, and the following answer was returned: "According to law you have a local vote, but we cannot to allow you to use this right, as it is not the custom for woman to make use of their local voice".

In 1903. women doctors and teachers in high school for girls presented a Petition to the Parliament asking for the same right as their masculine colleagues. Many of the members of Parliament considered it quite just not only that the women should be put on a professional level with man, but also that they should get the suffrage. This proposal, however, was thrown out by six voices.

The Conferences in Servia have, as a rule, national character. The Society of Women has had five conferences in which the equality of women and man and the suffrage have been discussed. To one of these conferences all woman civil officers, bank officers and women working in offices, were invited, in order to discuss the question of salary. It was resolved at the meeting that they should present Petition to the Government that the daughters also should get the right of inheritance. The question is still in a very unsatisfactory state of settlement in Servia. The son is a natural heir, the daughter only gets

dowry when she marries. Her right of inheritance is only possible when she lives in town. In the country it would decrease the prosperity of the family. In Serbia the members of the country family live together. The land is cultivated in common, and the oldest man of family is the one who commands. The larger a family is, the more workers and the more wealth. Therefore, there is not right for heritage for the daughters living in the country.

Further, the National Society is working that illegitimate children may get the right by law to ascertain their father, so that the mother should not stand alone in the work and responsibility for the moral and financial bringing up of the child.

The various political groups in Serbia have different opinions concerning Woman Suffrage. The Socialist group has presented a Petition to the Parliament asking for the general suffrage, and in that Petition suffrage for women is also mentioned. The Society of Women does not approve of all the points of Socialistic program, and therefore the Society does not want to join the Socialists, but prefers to present its own Petition to the Parliament.

Thanks to the influence of the Society of Women, the Civil Minister Vulovitsch, one of the leaders of the Young Radical Party, has improved the conditions of the woman telegraph clerks and post officials. He has also worked out successfully the proposal of their getting a pension. Still, the Society will not rest until women are put quite on a level with their man colleagues. The Minister of Interior, the leader of Old radical Party, considers that women will be given their suffrage, and that it will only be of benefit to the country.

On the 24th and 25th of April 1911, the Society of Physicians proposed in the new sanitary law, which is to be brought to the next Parliament, that the women doctors should be given complete equality. Against this proposal were five doctors, three of them were specialist for women's diseases.

The first town where the women got a local vote is Ljubljana, in Slovenia. In Ljubljana women have the right of electing, but not of being elected. Making use of the women movement, the Government has arranged it so that only those women who are likely to vote for the candidate of the Government shall get the right of voting. These are women that are working in any kind of business, widows, nuns, and in general those women that have a family to provide for, or those that are earning for their own living. Most of these women belong to the Roman Catholic Church. The Government has been counting upon the prospect that these women will vote for clerical candidates, the candidates of the Government, and they have not been mistaken. In this case women have helped to deprive the free elements in Ljubljana of their influence in the community. In this case Woman Suffrage has been used as a tool. All this will be changed latter.

ПРЕВОД

СРБИЈА. НАЦИОНАЛНО ЖЕНСКО ДРУШТВО²⁷ Госпођица Јелена Лозанић²⁸

Српкиња има већ 35 година право на свој глас на локалном политичком нивоу, али га није пуно користила јер је била заузета борбом за национална права у својој земљи. Та борба је трајала преко 500 година и свака Српкиња је у њој учествовала. Због тога Српкиње нису могле да се посвете раду на стицању политичких права.

Упркос националној борби која је заустављала напредак Србије, Српкиња је достигла позиције које су у прошлим данима биле резервисане само за мушкарце. Она је подобна за сасвим одговорне положаје, али ради за мању плату.

Рад „Националног женског друштва“ био је усмерен ка исправљању ових економских околности. „Друштво“ је такође радило на изједначавању положаја лекарки и инжењерки са мушкарцима у овим професијама. Други циљ био је да се жени обезбеди право на пензију после 10 година рада, право на Краљевску уредбу којом се додељује право грађанства.²⁹

Учитељице су то већ обезбедиле: оне стичу пензију после 10 година рада. Госпођа Катарина Миловук,³⁰ садашњи председник „Женског друштва“ у Србији, покушала је да искористи своје бирачко право на локалним изборима. Међутим, била је одбијена. Потом је покушала да га оствари позивајући се на закон,³¹ али је добила следећи одговор: „Према закону, ви

²⁷ Реч је о „Српском народном женском савезу“.

²⁸ Извештај потписује Јелена Лозанић можда и због тога што је било примедби на реферат Милке Вуловић који је на конгресу у Стокхолму прочитала Драга Симић Хулктивист. Већ на конгресу је захтевано да се из реферата изоставе делови који садрже актуелне политичке ставове о анексији Босне и Херцеговине). Д. С. Хулктивист, *Извештај поднесен Српском народном женском савезу са конгреса за женско право гласа у Стокхолму*, Домаћица, бр. 9 (1911) 325.

²⁹ Нејасно на шта се мисли. Краљевским уредбама потврђиване су одлуке парламената о реформама у изборном праву, односно проширивању појма грађанства током 19. века у Енглеској и другим парламентарним монархијама.

³⁰ О Катарини Миловук: Љ. Станков, *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011; [http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/katarina-milovuk-\(rodj-djordjevic\)](http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/katarina-milovuk-(rodj-djordjevic)).

³¹ Најпре се 1898. обратила Суду општине града Београда с молбом да буде уписана у бирачки списак уз образложење да испуњава све услове: војни рок је одслужила у време српско-турских ратова као болничарка (плус прирези и давање

имате право гласа на локалном нивоу, али не можемо да вам дозволимо да то право користите, јер није обичај да жене гласају на локалним изборима.³²

Лекарке и наставнице у средњим школама за девојке предале су петицију Народној скупштини,³³ захтевајући иста права као што их имају њихове колеге. Многи посланици у Народној скупштини су сматрали да не само да је потребно да се жене професионално изједначе са мушкарцима, него да треба и да добију право гласа.³⁴ Овај предлог је пропао због шест гласова против.

Конференције [Српског народног женског савеза, прим. А. С.] у Србији имају, као правило, национални карактер. Женско друштво имало је пет конференција на којима су расправљана питања о једнакости мушкараца и жена и борби за женско право гласа. На једну од тих конференција позване су све жене у државној служби, банкарске службенице у циљу расправљања питања о платама.³⁵ На састанку је решено да се пошаље петиција влади да кћерке треба такође да имају право наслеђивања породичне имовине. Ово питање је и даље на врло незадовољавајућем нивоу у Србији. Синови су „природни“ наследници, кћерке добијају једино мираз када се удају. Право наслеђа женске деце је једино могуће у граду. На селу би то умањило имовину породице. У Србији чланови сеоске породице живе заједно. Земља се заједнички обрађује и најстарији мушкарац у породици доноси одлуке. Проширена породица значи више радника и веће богатство. Због тога, кћерке на селу немају право наслеђивања имовине.³⁶

Даље, Национално друштво ради на томе да ванбрачна деца имају право на утврђивање очинства, како мајке не би биле једине одговорне за моралне и материјалне услове одрастања ове деце.³⁷

коморе), има своју пензију, плаћа порез, удовица је. Потом је тражила измену изборног закона у смислу увођења жена у појам *грађанина*. А. Столић, *Сестре Српкиње*, 163.

³² Аутор одговора је правник Алекса Јовановић. *Изборно право женскиња (приложак нашим уставним питањима)*, Београд 1898.

³³ Године 1910.

³⁴ Мисли на посланике Самосталне радикалне странке и Српске социјалдемократске странке.

³⁵ Друга и трећа конференција Српског народног женског савеза 1910.

³⁶ Правник Милан В. Ђорђевић је требало да уобличи Предлог о измени законских одредби о наслеђивању имовине за женску децу и праву жена да располажу својим имањем 1912. године, али је и „Српски народни женски савез“ имао став да само женска деца у граду треба да добију наследно право.

³⁷ Ово питање покренуло је „Материнско удружење“ на конференцији Савеза 1909. године.

Различите политичке групе у Србији имају различите ставове у погледу женског питања. Социјалисти су предали петицију Народној скупштини у којој траже опште право гласа, па самим тим и за жене.³⁸ Женско друштво се не слаже са свим тачкама социјалистичког програма и зато оно није желело да се придружи социјалистима, већ жели да преда своју петицију Скупштини.³⁹

Захваљујући утицају Женског друштва, министар грађевина Вуловић,⁴⁰ један од вођа Самосталне радикалне странке, унапредио је положај жена запослених у телеграфској и поштанској служби. Он је такође успешно израдио предлог о њиховом праву на пензију. Ипак, Друштво неће мировати све док жене не буду изједначене са њиховим колегама. Министар унутрашњих послова, вођа Српске радикалне странке сматра да ће женама бити дато право гласа и да ће то бити само од користи за земљу.⁴¹

Лекарско друштво је 24. и 25. априла 1911. године предложило у новом санитарском закону, који је требало да буде усвојен у наредном сазиву Народне скупштине, да се потпуно изједначе позиције жена лекара са мушкарцима. Против овог предлога било је пет лекара, тројица су била специјалисти за женске болести.

Први град у коме су жене стекле право на локалне изборе је Љубљана у Словенији.⁴² У Љубљани су жене добиле право да бирају, али не и да буду изабране. Користећи женски покрет влада је уредила да само оне жене које желе да гласају за владине кандидате и добију право гласа. То су жене које раде у некој врсти приватног посла, удовице, часне сестре, уопште жене које имају породицу о којој брину или оне које зарађују

³⁸ Петицију је поднео Триша Кацлеровић, посланик Српске социјалдемократске странке 1911. године.

³⁹ Ова одлука је донета на Другом редовном главном скупу Српског народног женског савеза у марту 1911.

⁴⁰ Велисав Вуловић (1865–1931), инжењер и политичар, министар грађевина и железница Краљевине Србије и Краљевине СХС, припадао је ужем вођству Самосталне радикалне странке. У овом раздобљу био је министар грађевина у влади Николе Пашића 1909–1911.

⁴¹ Никола Пашић и радикали су и у Статуту странке из 1881. предвидели да жене могу бити чланови Српске народне радикалне странке.

⁴² Није сасвим јасно шта се хтело овим примером. Жене су у оквиру Монархије покренуле велику акцију током 1910. године да би се укинуо параграф 30 којим је било забрањено политичко организовање и право гласа за жене. Посебно су протестовале што је то право омогућено женама у неким провинцијама Царства, као нпр. у Босни и Херцеговини где су Уставом 1910. добиле право учешћа на локалним изборима.

за свој живот. Већина њих припада католичкој вероисповести. Влада је рачунала да ће жене гласати за клерикалне кандидате, кандидате владе, и показало се да је била у праву. У овом случају, жене су помогле да се у Љубљани одстрани утицај либералних снага на локалну заједницу. Право гласа жена је искоришћено као средство. Све ово ће се променити касније.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Историјски архив Београда, Фонд породице Главинић, 1119, к. 50 3.2.7, 58. [Istorijski arhiv Beograda, Fond porodice Glavinić, 1119, k. 50 3.3.7, 58]

Извори – Primary Sources

Report of the 5th Conference IAWS, London 1909, Box 1, Folder 7, p. 145. Sophia Smith Collection, Smith College Special Collection, Northampton MA.

Report of the 6th Conference IAWS, Stockholm 1911, Box 1, Folder 8, Sophia Smith Collection, Smith College Special Collection, Northampton MA.

Литература – Secondary Sources

Božinović N., *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996.

Feminism and the Periodical Press, 1909–1918, Vol. I, Delap L., DeCenzo M., Ryan L. (Eds.), London 2006.

Oldfield S., *Mary Sheepshanks edits an internationalist suffrage monthly in wartime: Jus Suffragii 1914–19*, *Women's History Review* 12:1 (2003) 119–134. Приступљено 17. 2. 2016. <http://dx.doi.org/10.1080/13664530300200350>

Ofen K., *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*, Beograd 2016.

Perković M., *Feminizam i pacifizam*, у: Neko je rekao feminizam, ur. A. Zaharijević, Beograd 1912, 304–322.

Women Suffrage in Practice, London 1913.

Ђуровић А., *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004. [Ђуровић А., *Modernizacija obrazovanja u Kraljevini Srbiji 1905–1914*, Beograd 2004]

Јовановић А., *Изборно право женскиња (прилог нашим уставним питањима)*, Београд 1898. [Јовановић А., *Izborno pravo ženskinja (priložak našim ustavnim pitanjima)*, Beograd 1898]

Милановић Ј., *Делфа Иванећ*, Београд 2015. [Milanović J., *Delfa Ivanić*, Beograd 2015]

Милановић Ј., *Одбор госпођа Кнегиња Љубица 1899–1942*, *Историја 20. века 1* (2015) 23–33. Доступно на: http://istorija20veka.rs/wp-content/uploads/2017/01/2015_1_02-Milanovic-23-33.pdf [Milanović J., *Odbor gospođa Kneginja Ljubica 1899–1942*, *Istorija 20. veka 1* (2015) 23–33]

Станков Љ., *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011. [Stankov Lj., *Katarina Milovuk i ženski pokret u Srbiji*, Beograd 2011]

Столић А., *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015. [Stolić A., *Sestre Srkinje. Pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*, Beograd 2015]

Хулктвист Д. С., *Извештај поднесен Српском народном женском савезу са конгреса за женско право гласа у Стокхолму*, *Домаћица*, бр. 9 (1911) 325. [Hulktvist D. S., *Izveštaj podnesen Srpskom narodnom ženskom savezu sa kongresa za žensko pravo glasa u Stokholmu*, *Domaćica*, br. 9 (1911) 325]

Ana Stolić

**SERBIAN NATIONAL WOMEN'S UNION AND
INTERNATIONAL WOMAN SUFFRAGE ALLIANCE.
Excerpts from reports from the Alliance's Congress held
in London in 1909 and Stockholm in 1911**

Summary

The work represents a critical issue of parts of the reports about the participation of female representatives of the Serbian National Women's Union at congresses of the International Woman Suffrage Alliance until the start of the First World War (London 1909, Stockholm 1911). The parts of the reports dedicated to Serbia indicate the manner in which Serbian women presented themselves within the international women's movement, as well as the perception of the leadership of this feminist international organisation about Serbia and its movement for the emancipation of women. Participation within the international women's movement differed from hitherto practice of presentation of Serbian women in the country and abroad. Women's associations which constituted the Serbian National Women's Union participated in international cultural events, world and Slavic exhibitions, where they presented themselves in the context of customary female gender roles (most often as keepers of needlework tradition). This representative plan was one of the most significant features of their peacetime public visibility on the eve of the First World War. However, congresses of the International Woman Suffrage Alliance faced Serbian female representatives with completely different challenges – public appearances in a foreign language, speeches and discussions about topics containing social criticism, including ambitions and expectations of the Alliance's leadership that active struggle for the improvement of women's position was led in each country. It is noticeable that at the beginning they tried to use the international scene as a national political platform, but were prevented. Their later appearances conformed to the objectives and interests of the movement.

Keywords: International Woman Suffrage Alliance, Serbian National Women's Union, reports from congresses (London 1909, Stockholm 1911).

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 31. 07. 2018.

Биљана ВУЧЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

**ЈОВАН ЋИРКОВИЋ У УСПОМЕНАМА О ЉУДИМА И
ДОГАЂАЈИМА У МАКЕДОНИЈИ СТЕВАНА СИМИЋА****

Апстракт: У раду је објављена биографија Јована Ћирковића, изашла из пера Стевана Симића, једног од истакнутих бораца за српска национална права у Турској почетком 20. века. Текст о Јовану Ћирковићу један је од многих текстова о личностима и дешавањима у Старој Србији и Македонији, које је Стеван Симић написао после Другог светског рата, под називом *Успомене о људима и догађајима у Македонији од 1912. до 1941. године*. Овај значајан, досад необјављен извор, чува се у Архиву Српске академије наука и уметности.

Кључне речи: Јован Ћирковић, Стеван Симић, Македонија, Стара Србија, успомене, Радикална странка.

У Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ) у Заоставштини Стевана Симића, под сигнатуром 13313, чувају се његове *Успомене о људима и догађајима у Македонији од 1912. до 1941. године*.¹ Стеван Симић (1882–1962) рођен је у Кратову, а студије на Филозофском факултету у Београду уписао је 1902. године. По доласку у Београд упознао се са Милорадом Гођељцем, генералом Јованом Атанацковићем и др Василијем Јовановићем, па је убрзо постао члан револуционарног

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ АСАНУ, 13313, Стеван Симић, *Успомене о људима и догађајима у Македонији од 1912. до 1941. г.* На насловној страни Симићевих *Успомена* графитном оловком је написано: *Рушиоци Југославија. Напомена: Пошто су сви списи Стевана Симића (13313–13318) тенденциозни и увредљиви за многе личности не показивати ни давати ради коришћења до године 1978. У потпису: Б. Ковачевић.*

одбора. По завршетку студија вратио се у Турску где је радио у српским гимназијама у Битољу, Пљевљима, Солуну и Скопљу, учествујући у раду Српске револуционарне организације. После Првог светског рата био је директор гимназије у Велесу. Крај Другог светског рата дочекао је у Скопљу, где је у немилости нове власти почео да бележи своје успомене о људима и догађајима у Старој Србији и Македонији. Иза њега остало је, уз објављена сећања на Српску револуционарну организацију и комитско четовање од 1903. до 1912, још око 200 табака необјављених рукописа.²

Личност Јована Ћирковића, познатог српског националног радника у Османском царству и доцнијег функционера Радикалне странке, изазивала је бројне контроверзе код савременика. Родом из Пљеваља, после завршене Учитељске школе у Београду, као двадесетчетворогодишњак добио је посао у Куманову, 1. августа 1895. године. Био је то почетак његовог националног рада у Македонији, за који је из Београда добијао упутства из Министарства иностраних дела. Службовао је као учитељ и као управитељ, односно школски надзорник у Тетову, Скопљу, Велесу и Прилепу. Ћирковићеви извештаји српском Министарству иностраних дела о политичким и међунационалним приликама, довели су га 1900. године у Битољ за референта школа у рејону Битољског конзулата и на место секретара Велешко-дебарске епархије.³ У Ћирковићевој кући је положена прва заклетва чланова Битољског одбора, службеника конзулата Саватија Милошевића, вицеконзула Панте Гавриловића Кусиота и Алексе Јовановића Коце. Ћирковић је постао председник битољске секције Српске одбране.⁴ У комуникацији Битољског одбора потписивао се као Ћифа, и под тим надимком су га знали сви учесници српске револуционарне акције. Јован Ћирковић је испољавао велике политичке способности. С обзиром на неминовност сукоба у Македонији како са Турцима тако и са Бугарима, сматрао је да би отворена борба на два фронта била права лудост. Стога се определио за добре односе са Турцима уз помоћ „масне гозбе и помоћу паре”, уз уверавање да су Срби исправни поданици и да немају друге циљеве сем опстанка. Ћирковић је умео да „опсени чиновништво”, које је веровало да се не греша о

² Ст. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, прир. Ј. Бајић, Београд 1998.

³ Г. Божовић, *Јован Ћирковић*, Политика, бр. 7207 (24. мај 1928); М. Ф. Петровић, *Писма Јована М. Ћирковића – Ћифе из Македоније (1904–1916), из заоставштине Јована Јовановића Пијона*, Вардарски зборник 10 (2015) 103–129.

⁴ *Споменица прославе тридесето годишњег националног рада у Јужној Србији Јована М. Ћирковића, народног посланика из Битоља*, Битољ 1925.

турске интересе.⁵ Ћирковић је водио рачуна о материјалним проблемима организације, о снабдевању и наоружавању чета, о обучавању агената за рад са становништвом у прилепском и кичевском крају и о црквеношколским питањима.⁶ Будући да је Битољ био седиште Младотурске револуције, Ћирковић је одмах препознао њен значај и одлучно је пристао уз младотурке. Упознао се са младотурским вођама, и са Мустафом Кемалом. Познанства и везе које је тада створио су омогућиле политички и национални рад Срба све до балканских ратова.

После победе Србије у балканским ратовима, 1913. године, Ћирковић је постављен за начелика Дебарског, односно Охридског, а потом и Битољског округа. Он се веома добро уклопио у систем који је Радикална странка успоставила у новим крајевима Србије. Ћирковић се сврставао у оне политичаре за које су говорило да су „пољубили руку Баји.”⁷ Своју каријеру наставио је са великим успехом после рата, као члан и народни посланик Радикалне странке за Битољски округ у Привременом народном представништву (1919) и у Народној скупштини (1923. и 1925. године).⁸ Избори за Привремено народно представништво нису били непосредни, већ су вршени преко повереника, у чијем избору је велику улогу имала полицијска власт. На 19. редовном састанку Привременог народног представништва Антоније Тодоровић је уложио жалбу којом се оспорава мандат Јовану Ћирковићу, инспектору Министарства унутрашњих дела у Битољу, јер као полицијски чиновник није по Уставу имао право да се кандидује за посланика у јужној Србији.⁹

⁵ Јован Ћирковић, Политика (24. мај 1928).

⁶ Између осталог, у Битољу је организовао сакупљање претплате за *Српски књижевни гласник*. Писма Јована Ћирковића од 8. и 14. септембра 1905, 25. и 29. јануара 1906, М. Ф. Петровић, *нав. дело*, 115–117.

⁷ Мисли се на политичаре који су дали безрезервну подршку Николи Пашићу; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић. Судбина једног српског националисте*, Београд 2018, 111–118.

⁸ О деловању Јована Ћирковића после припајања нових крајева Србији: М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, *passim*. О успону каријере након Првог светског рата: V. Jovanović, *Kontroverze „Ćirko-Paše”*: *Prilog za biografiju radikalskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871–1928)*, *Tokovi istorije* 3–4 (2000) 95–106.

⁹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 19. редовни састанак, држан 13. маја, Београд 1919, 426; Јовану Ћирковићу је поништен мандат у Битољском округу јер је учествовао у избору чиновника као полицијски чиновник; Б. Вучетић, *Прилог за биографију Антонија Тодоровића*, *Историјски часопис LV* (2007) 275.

Као вешт демагог, Ћирковић се одлично сналазио у парламентарном животу. Упркос заслугама у националном раду, многима је био несимпатичан, па представља све врлине и мане Радикалне странке.¹⁰ Умро је 1928. године и сахрањен је у Београду. Григорије Божовић је видео Ћирковића овако: „Нити је био осећајни пробирач и назарен, нити опет сентиментални пријатељ сарадницима на послу. Свакоме је додељивао сходан посао и свакога за дело искоришћавао до краја без икакве поштеде и милости. И употребљавао свакога ко се само могао употребити. Тако је он могао створити читаве поворке ваљаних радника и за четовање, и за школу и за народну политику у Мађедонији.”¹¹

Стеван Симић је сачинио Ћирковићев портрет у новембру 1946. године. Неслога ова два српска национална радника трајала је од 1905, од времена раскола унутар Српске револуционарне организације у Битољу. Српски лекар у Битољу др Иван Поповић још је у марту 1905. године извештавао шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Јована Јовановића Пижона о постојању две струје међу просветним и националним радницима.¹² Једну групу чинили су службеници конзулата са Јованом Ћирковићем, а другу наставници на челу са директором гимназије Светозаром Томићем.¹³ Ћирковићевој групи је замерано да има монопол на бављење националним пословима, да не обавештава нити укључује у свој рад српске просветне раднике, и да нису „довољно ни интелигентни ни карактерни” да би могли да се у тако озбиљним пропагандним пословима „отресу ситних сујетних мотива”.¹⁴ Сукоб је разрешен победом Ћирковићеве струје, а Светозар Томић је премештен из Битоља у Солун.¹⁵

¹⁰ Г. Божовић, *Јован Ћирковић*, Политика, бр. 6215 (14. август 1925).

¹¹ Исти, *Јован Ћирковић*, Политика (24. мај 1928).

¹² *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (даље: *ДСПКС*), књ. 2, Додатак 1, *Организација Српска одбрана 1903–1905. године*, прир. Љ. Алексић Пејковић и В. Крестић, Београд 2008, док. бр. 140.

¹³ Светозар Томић, професор, историчар, етнограф и географ, школовао се у Шавнику, Цетињу и Сремским Карловцима. Студирао је на Великој школи у Београду и завршио историјско-географски одсек (1898). Од 1898. до 1903. био је професор, а од 1903. до 1904. и заступник директора гимназије у Скопљу, па затим и у Битољу (1904–1905). Радио је као професор у српској гимназији у Солуну (1905–1906), и као професор Богословије у Београду (1907–1912). На месту инспектора Министарства просвете за Косовску област налазио се од 1913. до 1921. године. Именован је за члана Државног савета (1930) и за сенатора (1932). Умро је у Београду 1954 године. Његова заоставштина се чува у Архиву САНУ.

¹⁴ *ДСПКС*, Додатак 1, док. бр. 140.

¹⁵ А. Новаков, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017, 413–415.

У новембру 1906. у Битољском одбору српске организације букнуо је нови сукоб. Чланови одбора Јован Ћирковић и Алекса Грдановић затражили су изгласавање неповерења Јеротију Топаловићу,¹⁶ председнику Битољског одбора и директору гимназије, који је увређен већ сутрадан поднео оставку.¹⁷ Топаловић је оптужен за стварање партија, и зато што није реаговао на покрет за „маћедонску” аутономију који су почели да подржавају неки млађи наставници.¹⁸ Сукоб просветних радника настављен је у јануару 1907. године. Јеротије Топаловић и Стеван Симић су затражили уклањање Јована Ћирковића „са терена нашег племенског рада”, уз претњу да ће поднети оставке. Ћирковићу су замерали да својеволјно поставља управитеље, да прави раздор и хаос у школи и да је са свим наставницима у сукобу.¹⁹ Аферу је подгревала чињеница да су се службеници Србије на пословима пропаганде завадили на личном плану. Наставници гимназије у Битољу прекршили су *Закон о средњим школама* у Краљевини Србији, тиме што су напустили дужност, не чекајући да се њихова представка размотри у Србији. Инцидент је окончан тако што је уважена оставка свих наставника – Јеротије Топаловић је разрешен дужности, а Стеван Симић је упућен на службу у гимназију у Пљевљима.²⁰ Као најблаже решење међуљудских односа у Битољу показао се премештај Јована Ћирковића у Кичево, јер је постојала опасност да његово потпуно уклањање с дужности доведе до масовних оставки активиста организације свуда у унутрашњости.²¹

Текст Стевана Симића о Јовану Ћирковићу откуцан је на писањој машини, на 13 страна.²² У тексту смо извршили правописне интервенције,

¹⁶ Јеротије Топаловић (1870–1914), професор. Био је директор гимназије у Битољу школске 1905/1906. године, све до јануара 1907. када је смењен.

¹⁷ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Строго поверљива архива (СПА), 1907, Ф 2, дос.4, С. Станојевић – Н. Пашићу, СП. бр. 13, Битољ, 31.10/13.11.1906; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић*, 154–155.

¹⁸ АС, МИД, ППО, 1907, ред 95, Битољски одбор – Централном одбору, 2/15.1.1907.

¹⁹ Исто, Станојевић – Пашићу, ППбр 17, Битољ, 10/23.1.1907.

²⁰ АС, МИД, ППО, 1907, ред 95, МИД – Ген. конзулату Солун, Битољ, ППбр. 3705, Београд 18/31.7.1907. Уз Топаловића и Симића остали наставници, који су такође размештени по Македонији су Ђорђе К. Стајић, Јордан Петровић, Лазар Јанкуловић, Риста Николић и Тодор Наумовић; А. Новаков, *нав. дело*, 417.

²¹ Исто, шифра, С. Станојевић – МИД, ППбр. 112, Битољ 9/22.1.1907.

²² АСАНУ, 13313/2, *Јован Ћирковић (1871–1928) Бивши учитељ, али који никада није волео школу. Лажни инспектор свих школа у Турској, лажни шеф српске канцеларије у Цариграду, окружни начелник, народни посланик и кандидат за министра Лужне Србије*, Крагово, 16. 11. 1946.

које су обележене угластим заградама. Речи које су подвучене или су писане великим словима, дело су самог аутора, Стевана Симића.

Симићеве оцене треба узимати са опрезом. Своју улогу у догађајима често је преувеличавао, а на рачун људи који му се нису допадали износио је бројне критике и увредљиве коментаре. Ипак, неки подаци који наводи Симић могу допринети да се употпуни слика о људима и догађајима у Старој Србији и Македонији. Симићев текст о Јовану Ћирковићу представља занимљив и значајан историјски извор, јер говори о махинацијама власти у новим крајевима Србије од 1913. године. Јован Ћирковић представљао је симптом и симбол система који је успоставила Радикална странка у Старој Србији и Македонији, од тренутка њиховог припајања Србији. Као што је већ наведено, Симићева сећања на Ћирковића су већ коришћена у историографији, али нису објављена у целини. Сматрали смо да овај извор вреди објавити, јер о Јовану Ћирковићу још не постоји комплетна монографија, премда је важио за једног од најистакнутијих српских националних радника у Турској, а после балканских ратова и за једног од најважнијих политичара у јужној Србији.

Јован Ћирковић
(1871 – 1928)

Бивши учитељ, али који никада није волео школу
Лажни инспектор свих школа у Турској, лажни шеф српске канцеларије
у Цариграду, окружни начелник, народни посланик и кандидат за
министра Јужне Србије

I.

Родио се на Цетињу одакле је дошао као дечак у Београд и ту постао ученик код некога пекара. Посећивао је, као и многи, Светосавску вечерњу школу, која је била установљена за шегрте и калфе, да би се оспособили писмености. Али, како је то објавио један београдски дневни лист, Ћирковић је неовлаштен, а у о[д]суству газде, отворио калаузом сандуче и одатле извукао дневни пазар. Но када је то његов газда приметио, с места га је најурио из своје радње. Како је у то доба била велика оскудица у учитељима у негдашњој Старој Србији и Македонији, то је брзо и он добио постављење, па је упућен у Ново Брдо код Плеваља. Али он ту није могао остати више од годину дана, те је као велики смутљивац уклоњен одатле и пребачен у Македонију. Због интригантства њега нико није могао поднети и трпети. Наш конзул Павле Денић, који је на југу оставио добре успомене као човек, који је брзо схватио ситуацију и уз то одлично познавао људе и прилике, није хтео просто да види овога назови учитеља без икаквих учитељских квалификација.²³

Јован је средњега раста, крупан, са великом главом на кратком и дебелом врату, бистар, окретан, оштроуман; велики лажов, способан за највећу подвалу, ненадмашан у паковању кривица, интригант, какви се ретко рађају, коцкар, као да је тај занат научио у Монте Карлу. Снисходљив према старијима, пред којима пузи до невероватности, али охол и дрзак према млађима. Деспота када је на власти, док је мањи од макова зрна, када је ван власти. Беспремеран себичњак и веома похлепан за туђом имовином. За новац би ставио све под ноге. А све ово учинило је да је постао беспремеран демагог. Као бистар и интеллигентан по природи, он је још у млађим годинама уочио важност партије, те се определио за радикалну странку, међутим сви ми за време турске управе били смо неопредељени, јер смо налазили, да нам та деоба на партије може сметати у нашем мисионерском раду. Давао је мита, али је зато, када је био на

²³ Павле Денић се налазио на месту конзула у Скопљу 1900. године.

власти, и сам тражио и примао мита и разне поклоне. Свима нашим конзулима у Битољу, Солуну и Скопљу наметао се да им нешто саопшти, којом приликом је безочно пањао своје другове и познанике, учитеље, свештенике, професоре и наше истакнуте људе. То исто је радио и код наших владика. Због његових самовлашћа, десподског опхођења, грубости и надмености, добио је после ослобођења надимак Ћирко паша, што је сажимало у себи оно што је најгоре код турских деспота, али му је ово необично годило и ласкало.²⁴

Он је у Светосавској школи “оспособљен” за учитеља, али му то знање никако није прирасло за срце, те зато никада није радио у школи. Његова прва жена Дара, која је такође била учитељица, по угледу на свога мужа, никада у своме учитељском животу није завирила у ма коју школу, оно што се да тешко замислити. Она је стално вођена на о[д]суству или на боловању. Истина да су се њене колеге бунили противу тога, многи се жалили, протествовали, али је све остајало на томе у току читавих двадесетак година!

Када би полазио из Битоља за Београд, вазда је носио са собом повећу количину охридске пастрмке, као и разне филигранске муштикле, дуванске кутије, чибукe и луле, брошеве, минђуше, прстење, свилена платна, ручне везове и слично и све то делио познаницима у Солуну, Скопљу и Београду.

Чим би дошао у Солун, он је редовно навраћао у посету код конзула, вицеконзула, секретара и директора гимназије, којима је доносио по какав поклон и уз то дао и по једну или више риба. У Београду такве су поклоне добијали сви виши чиновници министарства спољних послова, који су били у одељењу за Стару Србију и Македонију, свакако да је свима њима правио посебне посете. Он је на тај оријенталски начин хватао везе, добијао нове познанике, бележио њихова имена и адресе, како би их обасуо са разним предметима ради успомена из поробљених крајева, а све са провидним рачуном, да те људе веже за себе, јер ће му ови некада устребати да му праве рекламу и што је најважније да га бране од разних оптужби, које су врло често стизале противу њега на надлежно место.

Ако је ко од конзула или његових пријатеља и првих сарадника волео карте, он би дотичнога умолио да одиграју коју партију, док би људима, који имају склоности ка лепшем полу, препоручио коју младу и лепу учитељицу подухватајући се да ће он то удесити како је најбоље.

²⁴ Министар јавне безбедности Галиб-бег је после Младотурске револуције издао Ћирковићу пропусницу у којој је писало да је *ватан-первер* (заслужан за отаџбину), па одатле вероватно потиче његов надимак Ћирко-паша.

Са митрополитом Фирмилијаном²⁵ је приређивао гнусне баханалије, у свему сличне Борцијевим блјутавим забавама,²⁶ о чему ми је једном и лично причао, споменувши чак и имена неких наших учитељица, које су у Евином костиму играле чочека, док је музика свирала у другом одељењу.

До ослобођења је био секретар Велешко-дебарске митрополије, али се је вазда претстављао као инспектор свих српских школа у Турској царевини. Ондашњи наши листови [„]Цариградски Гласник[”] и [„]Вардар[”] су стално доносили белешке о томе како је на пример Јован Ћирковић, инспектор свих српских школа у Турској царевини дошао у Скопље или које друго место са задатком да изврши ревизију у свима средњим, стручним и основним школама. Када сам једном упитао уредника [„]Вардара[”] Давида Димитријевића зашто се шегачи са таквим глупостима, он слеже раменима и одговори како то протура у [„]Вардар[”] лично сам Ћирковић правдајући то тиме, што је потребно да му се подиже ауторитет код турских власти! Ја морам имати великог угледа код Турака и Бугара да би корисно свршавао народне послове, говорио би Ћирковић, када би му пребацили што се натура за инспектора српских школа, када није био у стању да постане чак управитељ основне школе, а сада се размеће да су под његовом управом чак и наше гимназије, као и друге школе! Овај човек без скрупула и обзира, протурао је такве и сличне вести чак и по београдским дневним листовима, а нарочито у Јакшићевој [„]Штампи[”], која га је вазда титулирала као инспектора свих српских школа у Турској, па тако је радио и орган радикалне странке [„]Самоуправа[”]!

Када је успео у овоме да прикачи себи једну лажну титулу, он је пошао даље, јер је почео тврдити да је претседник српске канцеларије у Цариграду, којој је задатак да се стара о српском народу у Турској. Међутим ми смо после 1908[.] године имали у турској престоници три Србина народна посланика са факултетском спремом и једнога сенатора, који су савршено говорили турски, а уз то одлично владали и француским језиком, те ако би постојала таква канцеларија, логично би било да за

²⁵ Фирмилијан Дражић (1851–1903) био је професор Богословије у Призрену од 1880, а 1897. постављен је за администратора Скопске епископије. Изабран је за митрополита 1899, али је звање добио тек 1902. године. Уз оптужбе за пијанство, митрополит је оптуживан и за неморалан живот јер „у митрополији држи неку младу жену која је доњи спрат митрополије католичким иконама декорисала и слави католички Божић и Ускрс”, М. Станић, *Успомене на Митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића*, Вардарски зборник 2 (2003) 105.

²⁶ Алузија на развратно понашање папе Александра VI (световно име Родриго Борција, 1431–1503).

претседника дође човек, који добро влада државним језиком, а не човек без икаквих школа, који није знао ни један страни језик.²⁷

Када сам поводом овога питао Спиру Хаџи Ристића,²⁸ бившег народног посланика у Цариградском парламенту, касније и турског сенатора, он ми је категорички одговорио да таква канцеларија у опште није никада постојала, нити је пак било намере да се она образује. Али Ћирковић је и тада почео упорно уверавати лаковерне Београђане да је он претседник једне такве канцеларије па је почешће протурао и вести по престоничким листовима о себи, да је он тај, који ведри и облачи у Отоманској империји!

У току 1907[.] године донели су неки београдски дневни листови, а међу овима [„]Штампа[”] и [„]Политика[”], вести да је у Битољу извршен атентат на Ћирковића, али да је пуким случајем остао здрав и читав. Међутим утврђено је да је он сам исценирао тај атентат, како би се и он уврстио у ред наших истакнутијих првака, који су у она времена свакодневно падали од непријатељског куршума или кама. Он је и после ослобођења наставио са том праксом, што ће потврдити и овај случај.

Било је то 1913[.] године. На слави манастира Светога Јована Бигорског 29[.] септембра, били су митрополит Варнава,²⁹ Јован Ћирковић, окружни начелник из Дебра, као и много народа из дебарског, галичког, кичевског, гостиварског и других крајева. За време ручка бахнули су у трпезарију три жандарма, који су увели једног везаног сељака, за кога су казали да је пошао у манастир са намером да убије окружног начелника Ћирковића, рекавши да су код истога нашли један пиштољ са патронама

²⁷ Народна канцеларија је отворена 1. фебруара 1912, али су тек 9. маја за шефа и секретара постављени Јован Ћирковић и Риста Михаиловић, који је једини све време обављао послове; *ДСПКС*, 5, св. 1, *1/14. јануар – 14/27. јули 1912*, прир. М. Војводић, Београд 1984, док. бр. 343.

²⁸ Спира Хаџи Ристић (1879–1938), рођен је у Тетову. Школовао се у Богословији у Призрену, и у цариградском лицеју Галатасарај. Школовање је наставио на Државној вишој школи оријенталних језика. Политичке науке студирао је у Паризу. Био је преводилац у Српском конзулату у Скопљу, наставник гимназије (1904–1912) и председник општине у Скопљу (1912–1920). Учесник је Првог светског рата. За сенатора је изабран 1932, а за народног посланика Југословенске радикалне заједнице 1935. Убијен је у Скопљу 1938.

²⁹ Варнава Росић (1880–1937), српски патријарх, замонашен је у Петрограду 1905. године. По завршетку школовања у Русији добио је посао у српској школи и посланству у Цариграду. Одржавао је добре односе са Патријаршијом, па је рукоположен за велешко-дебарског митрополита 1910. године. За скопског митрополита је изабран 1920, а у априлу 1930. наследио је престо српског патријарха Димитрија. Био је одан династији Карађорђевић.

и две бомбе. Варнава, Ћирковићев земљак, јер је и он Плевљак, а који ми је ово приповедао, обрати се Јовану са речима:

Докле ћеш Ћирко са оваквим комендијама?

Ама ово нису комендије, зар не видиш бомбе и пиштољ, или зар ниси чуо изјаву овога човека, који је на саслушању код жандарма казао како га је бугарски комитет послао да ме убије!

Знам, ми смо наши. Боље је о овоме да се не прича, јер ће ти се сви смејати. Доста је било са тим триковима.

Зар и ти то кажеш?

Ја, да богме ја, твој земљак и пријатељ. Мани се тих будалаштина, јер веома претерујеш. То то није било потребно, бар сада, када сам и ја ту поред тебе.

Но и поред тога, Ћирковић је имао толико дебео образ, да је раструбио новинама, како је осујећен један атентат противу њега, али да су га осујетили његови будни органи јавне безбедности!

Овај његов трик требало је да га претстави као великог народног борца кога су наши непријатељи осудили на смрт, једини случај на Југу, јер то се није догодило ниједном окружном начелнику, а друго да се тиме докаже, како су његови органи, који делају под његовим руководством, благовремено открили богомрског атентатора!

У току 1903[.] године, покушао је српски револуционарни комитет из Београда,³⁰ на челу кога су били генерал Јован Атанацковић, Др. Милорад Гођевац, шеф општинског санитета и Др. Василије Јовановић, адвокатски приправник, да изврши организацију народа у Битољској области на бази самоодбране од свих оних, који су насртали на његов

³⁰ После неуспелог Илинденског устанка такозвана „приватна иницијатива” из Србије одлучује да се супротстави бугарској акцији на тлу Македоније. Главни покретач те приватне иницијативе био је др Милорад Гођевац, шеф санитета београдске општине. Прикључили су му се трговац Лука Ћеловић и генерал Јован Атанацковић. У текстовима који се односе на покретање револуционарне акције у Турској, углавном се наводило да је организација створена на иницијативу лекара др Милорада Гођевица, коме су бројни Срби избеглице из Старе Србије и Македоније причали о страдањима тамошњег народа изложеног бугарском, турском и арнаутском терору. Главни одбор, формиран у Београду средином 1903. године сачињавали су Јован Атанацковић, Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, Љубомир Давидовић, Петар Пешић, Милутин Степановић, Љубомир Ковачевић, Љубомир Јовановић, Јаша Продановић, а 1904. године у одбор је ушао и Драгутин Димитријевић Апис. Савремена историографија понудила је другачије објашњење организовања и рада „приватне иницијативе”, У. Шешум, *Српска четничка акција у Старој Србији 1897–1912. године*, књига у рукопису.

живот и имовину. Томе се је енергично успротивио Ћирковић, који није хтео ни да чује за такав рад. Али је тај посао свршен и без њега, јер се управа тога комитета није ни најмање освртала на мишљење тога Ћирковића, за кога су знали, да је велики шарлатан и да се као такав свуда натура са захтевом да се води рачуна о његовом мишљењу. А када су нешто касније, већ у идућој години, наше чете прославили српско име и у тој области, Ћирковић је, по својој навици, уверавао необавештене у Београду, да је то његово дело!

II.

Да ову монографију допунимо и са следећим чињеницама, које ће у свему оцртати карактер овога човека, који је дуго година био један првак радикалне странке и господар Македоније, која му је дала тако лепо и ласкаво име, као што је Ћирко Паша!

У току 1908[.] године, приповеда ми Фотије Станојевић³¹, наш генерални конзул у пензији, пошао је из Скопља један апотекар, са намером да купи апотеку у Нишу од апотекара Радесића, са којим се био раније споразумео и нагодио али када је прешао нашу границу код Ристовца, њега убије Манојло Мавић, комесар железничке станице, одузме му сав новац од неких две хиљаде наполеодора, а ово је он урадио на захтев Јована Ћирковића, који га је благовремено известио о његовом доласку у Србију. Природно је да су после пљачку поделили, како то увек раде и друмски разбојници.

Чим је, после ослобођења, постао окружни начелник у Дебру, прва му је дужност била да покупи скупочени намештај из свих беговских кућа, који је намештај одмах послао у Београд и ту поклонио својим пријатељима и милосницама. Овако је он радио и онда, када је после премештен у Охрид, којом приликом је дошао до богатог плена како у месту, тако исто и у Ресну, Струзи и по другим местима, са којим је поступао као са првим пленом.

У току 1913[.] године догодила се арнаутска побуна, којом приликом је Дебар пао у њихове руке, али је на брзо потом понова ослобођен, али

³¹ Фотије Станојевић (1875–1955) дипломирао је права у Београду 1889. године. Након тога уписао је Високу школу политичких наука у Паризу, коју је завршио 1903. године. После завршених студија се вратио у Београд и постао писар у Министарству финансија, а 1904. постављен је на место писара у Генералном конзулату у Солуну, па у посланству у Петрограду. Био је вицеконзул у Будимпешти (1912), отправник послова у Букурешту и први секретар Српског посланства у Петрограду. У пензију је отишао 1927. са места конзула у Будимпешти.

је велики део становништва остало у Албанији, чекајући смирење, па да се сви врате на своја огњишта. У том међувремену Ћирковић је опљачкао све имућније домове, натоваривши 12 коњских товара са скупоценим тканинама, сребрним и златним предметима, са ретким посуђем, као и драгоценим украсним предметима, јер је онда Дебар заузимао по богатству најугледније место у нашим новозадобивеним крајевима.³² Све те ствари спровео је за Охрид Ћирковићев шурак Бора Фортонаревић. Ово је лично познато Др. Томи Смиљанићу, начелнику Просветног одељења банске управе у пензији, који је све то гледао, јер је он тада био у Дебру као четник у одреду Косте Пећанца.

У току 1925[.] године Ћирковић је наговорио радикалне посланике из Македоније да оду корпоративно код Пашића и моле га да се једно место у Монополској управи резервише за Македонију. После неког времена Јован Ћирковић постаје члан Монополске управе, оно што је просто запрепастило све молиоце, јер нико није могао помислити да ће на то место доћи ко од њих, народних посланика. Он је остао на томе положају три године, за које време је имао посебну плату, цигаре, награду за дежурство и путовања. Као што се из овога види, њему је било мало што је имао пензију и посланичку дијурну, већ се дочепаво и тога положаја, који му је доносио повеће приходе. Поводом тога Ћирковићевог случаја решавао је посланички клуб радикалне странке у току маја месеца 1925[.] године. Том приликом је једногласно донесена резолуција, коју је после у пленуму Народне скупштине прочитао народни посланик Живко Шушић. У тој резолуцији радикални клуб окарактерисао је положај народног посланика у управи Државног монопола КАО НЕМОРАЛАН И НЕДОСТОЈАН, КОЈИ СЕ КОСИ СА ЧАШЋУ И ДОСТОЈАНСТВОМ НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА. ТОМ РЕЗОЛУЦИЈОМ ПОЗВАН ЈЕ И ЋИРКОВИЋ ДА ОДМАХ ПОДНЕСЕ ОСТАВКУ НА ТАЈ ПОЛОЖАЈ, АЛИ ОН ТО НИЈЕ УРАДИО.

³² У јесен 1913. из Дебра се повукла маса албанског становништва. Убрзо су суседи, хришћани из места и околних села, развукли њихову имовину. Јован Ћирковић, окружни наченик повратио је и ускладиштио део плена у Дебру, али је дозволио својим пријатељима да узму или забадава купе преосталу робу из дућана и покућство. Ова роба је препродавана у Гостивару и Охриду. Када се начелство преселило у Охрид, „Ћирковић је реквизицијом коња и народним кулуком пребацио читаве товари опљачканих ствари, те је лепо опремио и своју кућу и канцеларију. Пашић је прешао преко ове очигледне злоупотребе вероватно зато што му је Јован Ћирковић требао за загранични рад у Албанији”, оценио је Милош Јагодић, *Нови крајеви*, 163; О Ћирковићу као експерту за албанску проблематику видети: V. Јовановић, *нав. дело*, 99.

За време Првога светскога рата, Ћирковић је био окружни начелник Охридског округа, а после евакуације владин комесар за избеглице у Солуну. Са њим су били још два комесара и то Душан Алимпић³³ и Ранко Трифуновић.³⁴ Тада је оптужен Ћирковић за утају хиљаду наполеондора,³⁵ који му је влада дала пред само наше повлачење за потребе наше пропаганде у Албанији, а о чему се је јавно говорило по Солуну. Ћирковић се бранио да је тај новац утоварио, са поверљивом архивом, на један чамац, који је све то требало да му пребаци у Грчку, али се тај чамац преврнуо на Охридском језеру, те је све пропало!³⁶ Међутим, Ћирковићева штићеница, госпођа Рада Петровић, која је радила у окружном начелству на поверљивим предметима, тврди да је она лично присуствовала када је та архива утоварана на томе чамцу, те да је својим очима видела, како је Ћирковић тај новац задржао за себе, а да су само акта убачена у чамац. То исто ми је причао и Милан Ковачевић, учитељ у пензији, један од наших истакнутијих националних раденика, а Ћирковићев рођак, коме је то својевремено казала његова свастика, поменута Рада Петровић. Али та тугаљива истрага завршена је на крају на тај начин, што се поклонила пуна вера Ћирковићевом исказу, по коме је тај чамац са хиљаду наполеондора пропао у Охридском језеру!

У Солуну је купило министарство унутрашњих дела једну штампарију за државне потребе. Тај посао су обавили владини комесари преко професора Бошка Богдановића. Та штампарија је после у току 1916[.] и 1917[.] године допуњавана са извесним машинама, деловима и словима из Атине, Француске и Швајцарске. Сав новац је исплаћиван искључиво по одобрењу и на потпис министра унутрашњих дела Љубомира Јовановића.³⁷ У њој су се штампали: дневни лист [„]Велика

³³ Душан Алимпић (1873–1930) је дипломирао права у Београду. У Лозани је специјализовао модерне криминалистичке поступке, а боравио је и у Швајцарској, Румунији, Француској и Белгији са задатком да проучава рад полицијских управа. Од 1908. до 1910. налазио се на челу управе Града Београда, а од 1910. био је инспектор и шеф новоосноване техничке полиције. Начелник Битољског округа је постао 1912. године. На место обласног инспектора за Охридски, Битољски и Тиквешки округ постављен је 1914. године. Био је начелник у Министарству унутрашњих дела од 1918. до 1924, када је унапређен у великог жупана и затим пензионисан.

³⁴ Ранко Трифуновић (1878–1939), политичар, окружни начелник у Куманову, Скопљу, Штипу и Битољу, народни посланик и бан Вардарске бановине.

³⁵ *Наполеондор* (наполеон), француски златни новац од 20 франака, у оптицају од 1803. до 1914. године.

³⁶ V. Јовановић, *нав. дело*, 100.

³⁷ Љубомир Јовановић (1865–1928), историчар и политичар. Био је академик Српске краљевске академије од 1900. године и редовни професор Универзитета у

Србија[”],³⁸ разне књиге и брошуре, календари, формулари и све што је било потребно држави. Стараоци ове државне штампарије били су владини комесари Ћирковић, Трифуновић и Алимпић, који су тај посао обављали за рачун министарства унутрашњих послова. Они су набавили за потребе те штампарије и један ауто, као и све друге потребе. Душан Алимпић, један ретко честит и у сваком погледу исправан и отмен службеник, какви се ретко сусрећу у нашем друштву, уклоњен је са те дужности, те су остали само њих двојица. После пробоја Солунског фронта, та штампарија је пренета у Скопље и ту су је Ћирковић и Трифуновић продали типографима Стевану Ивковићу и Драгољубу Илићу, који су били запослени у Солуну у тој истој штампарији, а којима је такође било познато да је то државна својина. Другоме је продат ауто, па су ова два комесара братски поделили добивени новац, као и сав новац који је добијен од продаје Велике Србије, која је имала одличан тираж. О овој најординарнијој крађи државне имовине било је говора и преко јавности. Најпосле о томе ме је питао и Љубомир Давидовић, коме сам дао потребна обавештења у 1922[.] години, јер сам, као један од уредника [„] Велике Србије[”], био упознат са многим стварима, које су биле у вези са том штампаријом. Између осталог ја сам му казао да су ћиви благајник штампарије и листа Велике Србије Александар Грдановић, учитељ из Охрида и Бошко Богдановић, професор из Битоља, који су упознати до танчина са свима појединостима те крађе, па смо ту и нас неколико, који ћемо све посведочити оно што о томе знамо, а да о свему томе био је обавештен и Љубомир Јовановић, али је и он ћутао, као да ништа није знао. Најпосле о овоме је било доста говора и по кулоарима Народне скупштине, али што је овде врло занимљиво, то је да нико није хтео да ову ствар истера на чистину. Бошко Богдановић, који је био посредник приликом куповине те штампарије и аутомобила, као и свих каснијих набавки, јавно је говорио да су Ћирковић и Ранко Трифуновић архилопови и то је он тврдио чак и онда, када је био уредник њиховог листа Стара Србија, који је после ослобођења и уједињења излазио у Скопљу. Свакако

Београду од оснивања 1905. године. На положају министра унутрашњих послова Краљевине Србије налазио се од 1909. до 1911. и од 1914. до 1918. Упамћен је по својој улози у Солунском процесу, која је довела до осуде чланова организације Уједињење или смрт.

³⁸ У Солуну је од 1916. до 1918. излазио дневни лист *Велика Србија*. Директор је био Александар Јовановић, а одговорни уредници прво М. Тавуларић, затим Бошко Богдановић, и напослетку Алекса Грдановић. Лист је доносио вести из земље и света, вести са фронтана и записе о животу српских војника. Овај лист наставио је да излази у Скопљу као *Стара Србија* до 1928. године.

да се поставља питање како је могао у овој ствари бити тако равнодушан Љубомир Јовановић, који ни прстом није хтео мрднути да се ова ствар расветли! Зар се после свега тога не поставља питање, да није и он умешан у овој прљавој афери, јер како се може протумачити чињеница, да он штити своје службенике, који се терете за тако велике злоупотребе и крађе!

После ослобођења и уједињења 1918[.] године осуђени су на десетогодишњу робију свештеник Пано Ђорђевић и Борис Кртић, рентијер, обојица из Велеса. На дан 5[.] фебруара 1922[.] године, рече ми Анђелко Јанковић, учитељ, један од истакнутијих радикала у Велесу, како је он поуздано обавештен да је Ђирковић ангажован за велики новац да спасе робије Кртића, који је осуђен као ратни злочинац за многа крвава дела, извршена над Србима у Велесу и велешком срезу. Истога дана казао ми је у поверењу адвокат Асен Кртић, рођени брат Борисов, да је он лично био пре неког времена у Битољу да би тамо регулисао Борисову амнестију, коју треба да издејствује Ђирковић за награду од сто хиљада динара, који му је новац предао унапред.³⁹ После неколико дана, 13[.] фебруара исте године, рече ми Јован Ђорђевић, управник поште и један од демократских првака у месту, да му је лично казао Борисов таст, како је недавна предато Јовану Ђирковићу, народном посланику, сто хиљада динара да би овај издејствовао амнестију његовом зету. Ово тврђење се поткрепљује и овом чињеницом. Борис Кртић је добио краљево помиловање, те је на основу тога ослобођен даље издржавање робије. Међутим, ово помиловање се није односило и на попа Ђорђевића, који је осуђен истога дана, на истом акту и под једним бројем, јер су обојица осуђени за иста дела, која су починили у друштву. Када сам прочитао указ о томе да је Борис Кртић ослобођен, док је поп остао да лежи и на даље, мени је истом онда било све јасно, а то је да је Борисово помиловање следовало после скупе награде, која је дата Ђирковићу. Може се сада замислити, какви су коментари ширени у народу с обзиром да је само један од њих ослобођен! Под утицајем те наше моралне депресије, ја сам о томе обавестио лично краља Александра. И као резултат тога мога извештаја следовало је одмах и помиловање попа Пана Ђорђевића, кога сам знао само из виђења, али чији ме је случај веома озлоједио, те сам се силом прилика појавио као његов заштитник!

Др. Анђел Робе, лекар из Битоља, осуђен је на двадесет година робије што је у својству управника Војне болнице присвојио сто хиљада сребрних динара, опљачкао све болничке инструменте, много постелних ствари, као и магацине, који су били пуно са животним намирницама.

³⁹ V. Jovanović, *нав. дело*, 102.

Осим тога он је окривљен и за смрт сто тридесет шест српских рањених и болесних војника, који су се лечили у тој болници, а коју смрт је проузроковао овај беспримеран лекар ратни злочинац. Али се је Ћирковић умешао и у ову ствар, те је у 1925[.] години издејствовао помиловање и овоме звер човеку огрнут плаштом црвенога крста. Није ми познато колико је плаћено за ову велику услугу, али је највероватније тврђење посвећених Битољчана, који кажу, да су сто хиљада сребрних динара само променули власника.⁴⁰

Раније је поменуто да је Ћирковић, у својим демагошким поступцима ишао до бесконачности, само ако су ту били по среди његове личне користи, док је партија била споредна. То се потврђује и овим конкретним фактима:

Код македонских бугарофила било је из пропагандских потреба раширено уверење још под Турцима, да су бугарски лекари најспремнији на нашем полуострву. То уверење је подржавано код необавештеног народа и после нашега уједињења. Услед тога су многи наши грађани тражили пасоше за Бугарску ради консултовања тамошњих лекара, као и ради лечења по њиховим болницама и бањама. И док смо ми побијали те заблуде, Јован Ћирковић, битољски народни посланик и један од радикалних првака у Македонији, иде 1922[.] године, са својом женом у Софију да би их прегледали ти чувени бугарски лекари!

И нешто више. Ћирковић иде у Софију као претставник и делегат радикалне странке да се упозна са водећим људима из бугарског националног комитета који је био под вођством Тодора Александровог⁴¹, да би их придобио да се врате у Србију, где би им се указала највећа пажња и почаст! Природно је да није имао никаквог успеха, јер се ови нису хтели чак ни разговарати са њим о тим питањима, пошто су добро знали да имају посла са човеком, чија је каријера почивала на лажима и обманама. Место свега тога, њему је одговорено да не може бити никаквог споразума и договора, а још мање братства између Срба и Бугара, све донде, док се Срби налазе у Бугарској Македонији. Али и поред тога Ћирковић је имао неког успеха, јер је придобио четири човека, који су се одлучили да

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Тодор Александров (1881–1924), бугарски револуционар, члан Централног комитета и вођа ВМРО. Био је учитељ у Кочанима и Штипу, а од 1906. један од руководилаца у Скопском округу бугарске организације. У рату се борио на страни Бугарске. Почетком 1920. прелази са четом у Србију, где је обновио револуционарну организацију. Након потписивања манифеста за независну Македонију, у мају 1924. у Бечу, дошао је у сукоб са бугарским двором. Манифест је јавно објављен у коминтернином листу, а Александров је убијен под неразјашњеним околностима.

се врате у Македонију. То су Крста Лондрев,⁴² Јован Алтипармаковић,⁴³ Илија Дарков и Ђорђе Хаџи Алексић.⁴⁴ Ево дакле његовог прилога нашим јужним крајевима:

Крста Лондрев, један од ретких ратних злочинаца, кога су наши судови осудили 1924 [...] године на казну смрти и уз то на 185 година робије. Он је у току 1922[...] године дошао у Србију, где му је чак до Београда изашао у сусрет лично велики жупан Битољске области Буда Будисављевић, који га је узео за свога саветника и сарадника. Али је после четири године овај Крста извршио убиство српског националног раденика Спасоја Хаџи Поповића, уредника [„]Јужне Звезде[“], који је лист излазио у Битољу, па је том приликом истрагом утврђено да је овај Лондрев извео на целој територији Битољске области, бугарску комитску организацију и задобио велики број људи за борбу противу Срба. Истовремено је утврђено и то, да је овај Лондрев припремао и план атентата на краља Александра, те је из тих и сличних разлога убиен приликом спровода из среза у затвор!

Други је био Јован Алтипармаковић, судски чиновник у Бугарској, а који је до сад шест пута мењао национално име. И он је, као и његов пријатељ Лондрев, положио свечану заклетву пред органима бугарског комитета у Софији, да ће бити до смрти веран и одан томе комитету и

⁴² Битољски првостепени суд је осудио бугарског комитског војводу Крсту Лондрева на смрт у одсуству априла 1920, због више ратних злочина током окупације. Од 1925. руководио је бугарским Македонским комитетом у Албанији. Пошто није имао много успеха, предао се српским властима у Корчи. После кратког боравка у Београду, добио је дозволу да оде у Битољ, где је живео слободно. Међутим, у марту 1928. био је окривљен за убиство Спасоја Хаџи Поповића, уредника *Јужне Звезде*. Током истраге за убиство Хаџи Поповића, Лондрев је покушао да побегне кад је са саслушања у управи града спровођен у затвор, и убијен је у покушају бекства. *Погибија војводе Крсте Лондрева*, Политика (3. фебруар 1927) 6.

⁴³ Јован Алтипармаковић (1891–1953), правник и политичар, председник омладине Радикалне странке 1922. и председник месног одбора Радикалне странке за битољску област 1923. За народног посланика изабран је 1925. године. Заједно са Љубомиром Јовановићем се одвојио из посланичког клуба Радикалне странке 1927. и образовао посебан клуб. За сенатора је постављен 1932, а на изборима 1938. изабран је за посланика у Битољском срезу као члан Југословенске радикалне заједнице. У фебруару 1939. ушао је у кабинет Драгише Цветковића као министар пошта, телефона и телеграфа. *Биографски лексикон*, Народно представништво, Сенат, Народна скупштина, Београд 1939, 84–85. Опширније: М. Нинковић, Н. Стамболија, *Политичка биографија Јована Алтипармаковића (1891–1953)*, у: Афирмација, продлабочување и проширување на вековните културни врски меѓу Р. Македонија и Р. Србија, Битола 2016, 477–486.

⁴⁴ V. Jovanović, *нав. дело*, 102.

да ће се борити до победе његових начела. На заузимање Ћирковићево Алтипармаковић је постао претседник радикалне омладине у Битољу, а потом и народни посланик, а када је изгубио посланички мандат, ту је био Живојин Лазић, који га је препоручио за краљевог сенатора. Нешто касније, њега је узео у своју владу Драгиша Цветковић, који му је доделио и орден Светога Саве првога степена, како би га истакао испред свих македонаца! Али узалуду се не каже: Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се разбијају! Тако је и Ћирковић доживео да га овај Алтипармаковић потпуно избаци из редова првака битољских радикала, да га сурва са посланичког положаја, са кога је сањао да се узвиси чак и на министарску столицу, па да се после, са сатанском злурадошћу, искези у лице своме добротвору и држави, која га је прихватила раширених руку. Прелазећи преко многих његових потајних радњи противу државне целине, ми ћемо споменути само толико, да је Алтипармаковић дочекао окупатора као ослободиоце Македоније, после чега је отишао у Софију и ту постао члан законодавног одбора министарства правде!

Трећи је Илија Дарков из села Смиљева, такође ратни злочинац из списка Рајсових⁴⁵ “пријатеља” који је, као и Лондрев, починио за време окупације многа зла српском народу, те је и он требао да искуси законске последице, што значи стрељањем чиме га је обдарио суд града Битоља. Место тога Ћирковић га је узео под своје окриље, препоручивао га је свуда где треба, док није успео да од њега створи многоструког милионера. Али када је настао слом Југославије 1941 године, Дарков је у највећем одушевљењу предусрео и поздравио окупатора, којом приликом је с једне стране величао ратне врлине народних ослободитеља Бугара, а с друге стране нападао Србе, које је називао простацима, глупацима, циганима и псима, пљачкашима и лоповима!

Ћирковић је ове људе довео у Битољ искључиво руковођен себичним интересима, јер је веровао га ће га они свим својим силама помагати у народу да се још боље учврсти, а све то из захвалности што их је спасао смртне казне и уз то пласирао као државне пријатеље са великим платама, али су му они достојно одговорили на начин, који је својствен само таквим лицима.

За Јована Ћирковића су многи тврдили да је то један од најбољих познавалаца прилика на Југу, међутим ови примери, које смо овде навели, најречитије потврђују да је то један од ретких трчилажа, који никада у своје животу не учини никакво добро народу који га је за не рад, лаж и

⁴⁵ Мисли се на списак злочина над Србима у Првом светском рату, који је објавио Арчибалд Рајс.

подвале тако скупо плаћао. Али он је успео да се још одавна приближи Пашићу и његовим најближим сарадницима, чиме је постигао велики успех у своме животу, јер су му те везе доносиле многе користи.

После ослобођења министарство унутрашњих дела понудило му је положај среског начелника, али је он то са надменом охолошћу одбио пребацивши Милораду Вујичићу⁴⁶ што се на тај начин шегачи са њиме! После тога постављен је за окружног начелника Дебарског округа. Да је и то одбио, говорили су познаваоци наших државника, Ћирковић би добио још већи положај, па би могао још тада постати и министар! Ми смо још у то време имали на Југу већи број врло спремних и родољубивих правника, који би са пуно части могли да се приме тих звања, а ово у толико пре, што су се многи од њих и пушком борили за наше уједињење, али се на њих нико није сетио у Београду, који се је почео још првих дана просто шегачити са народом у овим крајевима, а иначе да није било тога зар би многи питали од куда се у Србији постављају за окружне начелнике људи као што је Ћирковић, док је турска управа бележила искључиво правнике на положајима среских начелника, који су говорили најмање по два разна језика.

III.

Јован Ћирковић је, због својих негативних особина, долазио у оне људе, какви се ретко сусрећу у друштву. Због тога га нигде нису трпели његови другови, јер је апсолутно свуда стварао само међу нашим радницима раздоре и свађе, што је веома шкодило нашим националним интересима. Док је службовао у Новом Брду, Куманову, Тетову, Башином селу, у Дебру или Битољу, вазда је оптуживан министарству спољних послова са молбом да се он уклони из Македоније, у којој је његов

⁴⁶ Милорад А. Вујичић (1869–1936), правник, министар, народни посланик, од 1909. био је начелник Министарства унутрашњих дела у Београду. На дужност инспектора полиције Полицијског одељења у Скопљу се нашао крајем октобра 1912, где је организовао цивилну власт у ослобођеним крајевима. Вујичић је организовао прву привремену административну поделу нових крајева Србије на 8 округа и 28 срезова. У јануару 1913. био је именован и за референта за судске послове при Штабу Врховне команде. По завршетку рата укључио се у политички живот. Као члан Народне радикалне странке први пут је биран за народног посланика за Подрински округ 1920. године. Био је министар унутрашњих дела од 1922. до 1924, министар грађевина 1926, министар вера 1926–1927, и министар поште и телеграфа накратко 1927. Вујичић је био и министар правде 1928–1929, а после укидања Устава 6. јануара 1929. престао је да се бави политиком.

интригантски рад поразан за наш народ. Такве тужбе претстављају изванредан материјал за оне, који ће некада писати историју српског препорода на Југу, а ту историју ће испуњавати најодвратније странице, које буду дотицале овога човека.

Да наведемо само ова два примера.

У току лета 1905[.] године поднет је Николи Пашићу један меморандум из Битоља, који су потписали Светозар Томић, директор гимназије, Михајло Питовић,⁴⁷ професор и званични директор код турских власти, Петар Лешњаревић,⁴⁸ професор, Јефта Мрав, наставник, Др. Иван Поповић, школски лекар и још неки у коме се оптужују Ћирковић и конзул Ст. Станојевић као највећи кривци за наш нерад у времену, када су ту били сви услови за наш напредак у свима правцима друштвеног и народног препорода, па су захтевали да се што пре обоје уклоне као врло штетни по наше виталне интересе. Пашић је одговорио да се сви потписници врате на свој посао. Они који су постали упорни у својим захтевима, уклоњени су из Битоља и пребачени у Србију!

Годину дана касније, крајем децембра, 1906. године, побуне се понова противу Ћирковића сви наставници гимназије заједно са својим директором захтевајући његово уклањање из Битоља у коме месту сеје невероватан раздор и свађе међу свима Србима, па је у томе ишао тако далеко, да је зивкао код себе неке ученике и наговарао их да уходе и денунцирају своје наставнике и васпитаче. Тада су сви наставници напустили гимназију, изјавивши конзулу Станојевићу да се неће више вратити у њу све донде, докле виде у Битољу Јована Ћирковића, тога беспримерног смутљивца, који живи искључиво од лажи, интрига и шпијунаже. И том приликом је спремљен један документован меморандум министру спољних послова Н. Пашићу, у коме се износе издајнички рад овога друштвеног паразита, поткрепљен са многобројним доказима. Ту

⁴⁷ Михаило Питовић (1868–1945), професор, директор, завршио је бугарску гимназију у Солуну и као питамац Друштва Светог Саве 1888. уписао је Природно-математички факултет у Београду. Био је наставник Српске гимназије у Цариграду од 1892. до 1898, и наставник и директор српске гимназије у Битољу од 1898. до 1904, а од априла 1904. до 1910. у Солуну, где је радио и као надзорник основних школа.

⁴⁸ Петар Лешњаревић (1877–1945), професор и публициста, дипломирао је на лингвистичко-литерарном одсеку Филозофског факултета 1899. Био је суплент гимназије у Битољу од 1901. до 1905, и од 1911. до 1912, професор у гимназијама у Скопљу, у два наврата, 1906. и од 1910. до 1911 и Солуну од 1907. до 1910. После Првог светског рата, био је директор гимназије у Битољу и члан Главног надзорног одбора Црвеног крста (1929–1934). Био је председник општине у Битољу.

се износе и многи примери из његовог развратничког живота, што веома куде нашој општој ствари у Македонији. Тај меморандум су потписали Јеротија Новитовић,⁴⁹ директор гимназије, Лазар Јанкуловић,⁵⁰ Стеван Симић, Јордан Петровић,⁵¹ Риста Николић и Тодор Наумовић, наставници гимназије. Никола Пашић је овом приликом, поред тога меморандума, примио и Стевана Симића, који му је у име свих наставника, оцртао прилике у Битољу, као и разоран рад Ћирковићев, кога не жели тамо ни народ, нити пак наши службеници професори, учитељи, свештеници и мештани. После тога Пашић је примио и директора гимназије, Новитовића,⁵² који му је такође изнео целу ствар, молећи да се тај човек уклони из Битоља и Македоније, где је од недоедних штета по наше интересе. Али на послетку и та ствар је окончана на сличан начин, као што је то било и раније. Тада су сви наставници, заједно са директором, уклоњени из Битоља у разне школе, док је Ћирковић упућен на поправку у Кичево, где такође није додељен на рад у школи, већ је напросто остављен без икаквог занимања, као што је било у већини случајева, те је имао довољно времена да се бави коцком, смицалицама, интригама и дошаптавањима, без којих се особина није ни могао замислити.

Када сам у току зиме 1925[.] године путовао из Охрида за Скопље, морао сам преноћити у Кичеву. Кафана у којој сам отсео, била је сва излепљена изборним плакатима великог формата. Свакако да сам из радозналости прочитао све те кандидатске прогласе. Природно је да је међу тим прогласима био и Ћирковићев, у коме је он, као стари знанац, позивао све гласаче да гласају само за њега, који ће знати да штити свакога где треба и како треба. Он је по освештаном обичају обећавао све могуће ствари, па је уз то на један недостојан начин грдио и омаловажавао своје противнике, а особито Др. Курандића, лекара из Битоља. До његовог прогласа био је прилепљен и Др. Курандића који је на мене оставио страховито мучан упечаток. На име он је позивао бираче да нипошто не

⁴⁹ Директор гимназије у Битољу је био Јеротије Топаловић.

⁵⁰ Лазар Јанкуловић (1881–1949), професор, државни саветник. Завршио Српску гимназију у Цариграду 1901, а студирао је на Великој школи у Београду од 1901. до 1905. Службовао је као суплент гимназије у Битољу и наставник у Солуну, Пљевљима и у Скопљу. Био је председник Вилајетског одбора у Битољу, али је на ту функцију поднео оставку марта 1912. Између два рата радио је као државни саветник.

⁵¹ Јордан Петровић је предавао зоологију, ботанику, физику, хемију и географију. После потписивања меморандума против Ћирковића кажњен је одузимањем дела плате и у фебруару 1907. је премештен у Скопље, А. Новаков, *нав. дело*, 417.

⁵² У питању је Јеротије Топаловић.

гласају за Ђирковића. Знате ли браћо, грмео је доктор Курандић, да је Ђирковић један од најпоқваренијих људи у земљи? То је поқварењак, какви се нигде не рађају. То је преиспољна ленчуга, који никада и ништа није радио. Он је коцкар, женскарош, лажов, интригант и смутљивац, а поврх свега тога то је лопов над лоповима. У вашем је интересу да се клоните тога вуцибатине и архилопова!⁵³... Када сам ово прочитао, а сличног прогласа нисам више нигде видео, био сам јако утучен при помисли да се оваквом политиком иде у суноврат. Али био сам немоћан да утичем да се овакве појаве потпуно угуше, јер се тиме руши друштвени поредак и основи на којима почива ова држава, мада је овај Курандић, у своме необузданом темпераменту, казао само оно, што се већ у потају свуда говори и тврди.

Никола Пашић је имао одличну претставу о овоме човеку, јер су му почешће стизале свакојаке тужбе, у којима је рељефно окарактерисана личност овога тако порочног човека, али га је ипак штедео и штитио. И кад год сам о овоме размишљао, тражећи начина да одгонетнем ту чудновату загометку, предамном су стално искрсавале слике из Домановићеве [„] Страдије[”], које се почешће појављују данас, а које ће се појављивати и у будућности, све докле је сунца и месеца, па сам са уздахом питао има ли те силе под небом, која је толико моћна, да ту Страдију савлада на тај начин, што ће све њене браниоце уништити и место њих довести родољубиве и пожртвоване титане, који ће је повести новим путевима високог морала и чврстог карактера. Јер то тражи наша лепша и светлија будућност оваплоћена у великом друштвеном и државном моралу. Држава мора почивати на правним и етичким законима и принципима, јер јој се мора знати ко је ко и зашто је дотични на извесном месту и положају.

Можда смо на томе путу, да ускоро видимо боље и срећније друштво, када се нико неће бојати повампирене Страдије, већ гледати пред собом победу и морално етичких начела, која треба да изврше прави препород нашег друштвеног и државног устројства.

16-XI-1946 год.
Кратово

⁵³ V. Jovanović, *нав. дело*, 103.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 2, Додатак 1, *Организација Српска одбрана 1903–1905. године*, прир. Љ. Алексић Пејковић и В. Крестић, Београд 2008. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 1, Dodatak 1, *Organizacija Srpska odbrana 1903–1905. godine*, прир. Lj. Aleksić Pejковић и V. Krestić, Beograd 2008]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 5, св. 1, 1/14. јануар – 14/27. јули 1912, прир. М. Војводић, Београд 1984. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 5, sv. 1, 1/14. januar – 14/27. juli 1912, прир. M. Vojvodić, Beograd 2008]
- Петровић М. Ф., *Писма Јована М. Ћирковића – Ћифе из Македоније (1904–1916)*, из заоставштине Јована Јовановића Пиџона, Вардарски зборник 10 (2015) 103–129. [Petrović M. F., *Pisma Jovana M. Ćirkovića – Ćife iz Mačedonije (1904–1916)*, из заоставштине Јована Јовановића Пиџона, Vardarski zbornik 10 (2015) 103–129]
- Симић С., *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, прир. Ј. Бајић, Београд 1998. [Simić S., *Srpska revolucionarna organizacija, komitsko četovanje u Staroj Srbiji i Makedoniji 1903–1912*, прир. J. Vajić, Beograd 1998]
- Станић М., *Успомене на Митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића*, Вардарски зборник 2 (2003) 69–141. [Stanić M., *Uspomene na Mitropolitite s kojima sam radio Mihaila G. Ristića*, Vardarski zbornik 2 (2003) 69–141]
- Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1919. [*Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1919]

Литература – Secondary Sources

- Биографски лексикон*, Народно представништво, Сенат, Народна скупштина, Београд 1939. [*Biografski leksikon*, Narodno predstavništvo, Senat, Narodna skupština, Beograd 1939]
- Божовић Г., *Јован Ћирковић*, Политика, бр. 6215 (14. август 1925). [Božović G., *Jovan Ćirković*, Politika, br. 6215 (14. avgust 1925)]
- Божовић Г., *Јован Ћирковић*, Политика, бр. 7207 (24. мај 1928). [Božović G., *Jovan Ćirković*, Politika, br. 7207 (24. maj 1925)]
- Вучетић Б., *Богдан Раденковић. Судбина једног српског националисте*, Београд 2018. [Vučetić B., *Bogdan Radenković. Sudbina jednog srpskog nacionaliste*, Beograd 2018]
- Вучетић Б., *Прилог за биографију Антонија Тодоровића*, Историјски часопис LV (2007) 265–277. [Vučetić B., *Prilog za biografiju Antonija Todorovića*, Istorijski časopis LV (2007) 265–277]
- Јагодић М., *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013. [Jagodić M., *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*, Beograd 2013]

- Jovanović V., *Kontroverze „Ćirko-Paše”: Prilog za biografiju radikalnog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871–1928)*, Tokovi istorije 3–4 (2000) 95–106.
- Нинковић М., Стамболија Н., *Политичка биографија Јована Алтипармаковића (1891–1953)*, у: Афирмација, продлабочување и проширување на вековните културни врски меѓу Р. Македонија и Р. Србија, Битола 2016, 477–486. [Ninković M., Stambolija N., *Politička biografija Jovana Altiparmarkovića (1891–1953)*, u: Afirmacija, prodlabočuvanje i proširuvanje na vekovnite kulturni vrski među R. Makedonija i R. Srbija, Bitola 2016, 477–486]
- Новаков А., *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017. [Novakov A., *Stubovi srpske prosvete. Srpske srednje škole u Osman-skot carstvu 1878–1912*, Beograd 2017]
- Погибија војводе Крсте Лондрева*, Политика, бр. 6744 (3. фебруар 1927). [*Pogibija vojvode Krste Londreva*, Politika, br. 6744 (3. februar 1927)]
- Споменица прославе тридесето годишњег националног рада у Јужној Србији Јована М. Ђирковића, народног посланика из Битоља*, Битољ 1925. [*Spomenica proslave trideseto godišnjeg nacionalnog rada u Južnoj Srbiji Jovana M. Ćirkovića, narodnog poslanika iz Bitolja*, Bitolj 1925]
- Шешум У., *Српска четничка акција у Старој Србији 1897–1912. године*, књига у рукопису. [Šešum U., *Srpska četnička akcija u Staroj Srbiji 1897–1912. Godine*, knjiga u rukopisu].

Biljana Vučetić

JOVAN ĆIRKOVIĆ IN *THE MEMORIES ABOUT PEOPLE AND EVENTS IN MACEDONIA* BY STEVAN SIMIĆ

Summary

The personality of Jovan Ćirković, a well-known Serbian national worker in the Ottoman Empire and later functionary of the Radical Party, stirred numerous controversies among contemporaries. It is therefore no wonder that Stevan Simić, who conflicted with Ćirković back in 1906 in Bitola over the methods to organise the Serbian revolutionary action in Turkey, wrote Ćirković's biography from an exclusively critical aspect. As a result of his clashes with Ćirković and his associates from the Serbian consulate, in February 1907 Simić was transferred to the Serbian grammar school in Pljevlja. Despite the bitter tone, the text about Jovan Ćirković is an interesting and important historical source as it presents the machinations of the authorities in the new areas of Serbia as of 1913. Jovan Ćirković was the symptom and symbol of the system established by the Radical Party in Old Serbia and Macedonia, from the moment of their annexation to Serbia. Simić's memories of Ćirković have already been used in historiography, but have not been published in entirety. They serve as a useful source because there is still no comprehensive monograph about Jovan Ćirković although he was considered one of the most important politicians in Old Serbia and Macedonia.

Keywords: Jovan Ćirković, Stevan Simić, Macedonia, Old Serbia, memories, Radical Party.

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 06. 08. 2018.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

- **Апстракт.** Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.
- **Кључне речи.** Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.
- **Резиме.** Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.
- **Прилоге.** Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.
- **Листу референци.** Налази се на крају рада и састоји се из два дела (Извори и Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бџу*, *Историјски часопис* 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, *Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002)* 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ђук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, *Краљ Владислав и Србија 13. века*, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.
- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.
- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.
- Напомене се скраћују са нап.
- Не употребљавају се скраћенице стр. односно p. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German).

The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

- **Abstract** – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).
- **Keywords** – up to ten words, given in Serbian and English.
- **Summary** – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).
- **Illustrations and charts** – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.
- **List of references.** At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing full titles and pages. All the Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration (Serbian Latin alphabet).

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

- For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.
- For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.
- In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.
- Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)
- The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is March 31st.

МЕШОВИТА ГРАЂА – MISCELLANEA
Нова серија, књ. XXXIX

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд
istorinst@iib.ac.rs, www.iib.ac.rs

За издавача

Др Срђан Рудић, директор

Лектура

Милица Симић

Превод резимеа на енглески језик

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

ИСТОК дизајн

Штампа

SAJNOS доо Нови Сад

Тираж

300 примерака

ISSN 0350–5650

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/ 94 (497.11)

Мешовита грађа = Miscellanea / Одговорни уредник Срђан Катић. – 1956, књ. 1–1990, књ. 20; Н.С. 2003, књ. 21–. – Београд (Кнез Михаилова 36/II) : Историјски институт, 1956–1990 ; 2003 – (SAJNOS доо Нови Сад). – 24 cm
ISSN 0350–5650 = Мешовита грађа – Историјски институт (Београд)

COBISS.SR-ID 14717954

